STIG JØRGENSEN

DEMOKRATIETS DILEMMA

AARHUS UNIVERSITET
1981

Juridisk Bogformidling 1981
Trykt med støtte af Tuborg-
fondet.

ex1

I N D H O L D S F O R T E G N E L S E

		Side
1.	Er virkeligheden til?	4 - 17
2.	Meningsdannelsen i medier og samfund	18 - 30
3.	Livsanskuelse og ideologi (Hvem er vi?)	31 - 41
4.	Magtens hemmelighed	42 - 59
5.	En liberal filosofi	60 - 72
6.	Demokratiets dilemma	73 - 78
7.	Menneskets retlige situation i et stadig skiftende samfundsmønster	79 - 98
8.	Folkestyre og folkebevægelse	99 - 123
9.	Sover borgerskabet?	124 - 134
10.	Vort politiske engagement	135 - 148
11.	Ejendomsret, regulering og styring (Udvikling og perspektiver)	149 - 170
12.	Moral og effektivitet	171 - 186
13.	Samfundets syn på godt og ondt	187 - 200
14.	Universitet og samfund	201 - 211
15.	Folkeskolens formål (Evnen til selvstændig vurdering og stillingtagen)	212 - 223

ER VIRKELIGHEDEN TIL?

Jeg vil næsten tro, at een eller anden i forsamlingen kunne gå hen og tro, at jeg ikke er helt vel forvaret, eller at jeg prøver at tage gas på tilhørerne.

For det er tilsyneladende et meningsløst spørgsmål at stille. For selvfølgelig er virkeligheden til; hvordan skulle jeg ellers kunne stå her og tale, og hvordan skulle det ellers kunne gå til, at tilhørerne kunne se mig og høre mig tale.

Og der kan da heller ikke være tvivl om, at der er en, der står her og taler, mens andre sidder og hører tålmodigt til.

Men hvad er det for een? Hvem er det, der hører på? Hvad er det, han snakker om?

Nogen i forsamlingen kan måske huske, at Svend Åge Madsen for nogle år siden udgav en bog, som hed: "Sæt verden er til". Den handlede om en mand, som var ved at læse en bog om de bøger, som han og hans personer var ved at skrive. De skriver hver sin bog og skaber derved hver sin verden efter hver sine behov og ideer.

I disse bøger er der visse personer og begivenheder, som går igen, sådan at der altså tilsyneladende ikke kan være tale om en drøm eller et digt, for man kan vel ikke drømme andres drømme. Altså synes virkeligheden alligevel at være til, som noget der eksisterer forud for bøgerne, og som bøgerne altså handler om.

Indtil man kommer i tanker om, at det jo er en enkelt forfatter, som skriver om disse bøger, og som altså på forhånd kender eller snarere har fundet på denne virkelighed, som de forskellige bøger beskriver. Vi får altså ikke noget endeligt svar på spørgsmålet, om verden er til, eller om den skabes af os selv, sådan som den skabes af forfatteren i hans bøger.

Det, som forfatteren vil gøre opmærksom på med sin bog, er altså den omstændighed, at der vel eksisterer noget i omverdenen og i menneskenes bevidsthed, vi kan se, høre og føle, og i det hele taget ved hjælp af vore sanser registrere og reagere på en ydre omverden, sådan som dyr og spædbørn kan det.

Men for at vi kan begribe, hvad det er, vi sanser, må disse

sanseindtryk omsættes i et sprog, som så at sige beskriver virkeligheden i en kode, som kan opfattes af hjernens computer, der bearbejder disse indtryk i noget, vi kalder tanker.

Sproget er det mærkværdige signalsystem, som mennesket har udviklet ene af alle dyrearter, og som er i stand til fra individ til individ og fra generation til generation at overføre erfaringer og tanker om disse erfaringer og skabe kultur. Andre dyrearter har signalsystemer, hvormed de kan meddele sig til hinanden, kalde, true, advare o.s.v., men de har ikke noget sprog, og de har derfor heller ikke nogen bevidsthed. Nyere forsøg synes at tyde på, at primaterne - menneskeaberne - har visse meget primitive evner til at tænke, opfatte mere abstrakte meddelelser end signaler, og derfor "forstå" og gennem tænkning løse mere sammensatte opgaver f. eks. med redskaber.

Men menneskets storhjerne er i forhold til andre dyr blevet abnormt forstørret, og der har udviklet sig en særlig sprogevne, som har sit sæde lige bag ved venstre tinding. Når dette center bliver beskadiget enten ved en hjerneskade, en svulst eller en blødning, kan mennesket ikke længere tale, men tænkeevnen ophører ikke nødvendigvis, fordi talen går tabt, hvad pårørende til hjerneskadede skulle tænke nøje på.

Det er dog rimeligt allerede nu at gøre opmærksom på, at sprog og tænkeevnen i det væsentlige er knyttet til venstre hjernehalvdel, medens følelserne, fornuften og de musiske evner er knyttet til højre hjernehalvdel. Ikke sådan at forstå, at højre halvdel slet ikke kan tænke og venstre halvdel slet ikke kan føle, for der er en masse forbindelsestråde, som overfører informationer fra højre til venstre og vice-versa. Men den højre halvdel kan ikke tale!

Nogen af de tilstedeværende kan måske huske den voldsomme debat, det gav anledning til, dengang i midten af 70'erne, da overlæge Vanggård i en kronik i Politiken kom til at skrive, at kvinders venstre halvdel er mindre veludviklet end mændenes, og at de derfor også tænker mindre logisk og sammenhængende. Til gengæld er deres højre halvdel, mente Vanggård, bedre udviklet end mændenes, hvilket skulle kunne forklare den gamle fordom, at kvinder har en bedre intuition, og derfor uden mændenes teoretiske

ræsonementer med søvngængeragtig sikkerhed når frem til fornuftige anskuelser. Nok om denne teori, som i hvert fald ikke er "in" i disse ligestillingsår.

Den franske forfatter Renan har imidlertid på et mere principielt grundlag givet udtryk for denne arbejdsdeling mellem højre og venstre hjernehalvdel, idet han fremstiller sin digteriske skaberproces som et mylder af ideer og tanker, der sorteres af den fornuftige overvejelse.

Ved visse hjernefysiologiske forsøg i forbindelse med epilepsibehandlingen har man dels konstateret, at der opstår en bedring ved overskæring af forbindelsestrådene mellem højre og venstre hjernehalvdel, dels tillige opnået indsigt i en sådan "split brains" funktion. Man har prøvet at lede et synsindtryk ind gennem venstre øje, som har forbindelse til højre hjernehalvdel. Man har derefter spurgt personen, hvad han har set; men da den højre halvdel ikke kan tale, og den venstre ikke ved, hvad den højre har set, taler personen hen i vejret, mens den højre halvdel får personen til at ryste på hovedet.

Ledte man derefter et synsindtryk gennem højre øje til venstre hjernehalvdel, kunne personen vel svare, men svaret blev ofte ganske hastigt og uovervejet.

Man kan nu opfatte virkeligheden på to helt forskellige måder: Vi kan betragte vore sanser som et kamera og bevidstheden som en filmstrimmel, der altså løbende afspejler genstande i virkeligheden. Men vi kan også vende om på denne model og betragte vor bevidsthed som et filmapparat, der projicerer vore forestillinger ud på et stort filmlærred, som vi så kan kalde virkeligheden.

I førstnævnte modelopstilling ville vi kunne opfatte resultatet af vor erkendelse for "objektiv", d.v.s. gyldig for alle mennesker, som altså så at sige ville se de samme billeder og kalde dem det samme. Det var idealet for den erkendelsesteori, som kaldes den "logiske empirisme" eller "positivismen", fordi den opfattede virkeligheden som noget forudeksisterende, der kunne afbildes og beskrives entydigt sandt eller falsk. Og det var netop formålet med denne videnskabsteori, som skulle holde videnskaben udenfor den politiske og religiøse kamp.

Og her er vi så netop ved sagens kerne. Hvis vi ikke betragter virkeligheden som noget forud eksisterende, men som noget de enkelte mennesker selv skaber ved at "projicere" deres forestillinger ud i omverdenen, bliver der jo ikke forskel på drøm og virkelighed, og på digtning og virkelighed. Det bliver altså ikke muligt at se forskel på løgn og forbandet digt!

Den tyske idealisme i første halvdel af forrige århundrede mente faktisk, at erkendelsen havde denne "skabende" karakter. Vi har jo hørt om den romantiske digtning, der var en videre udvikling af denne idealisme, at det er digteren, som i kraft af sit geni skaber virkeligheden. Öehlenschlägers Alladin er naturens muntre søn, som ved hjælp af sin magiske lampe får virkeligheden til at rette sig efter sine ønsker.

Subjektiviteten bliver sandheden, som Søren Kierkegaard senere siger det. Sandheden er altså ikke objektiv, som positivismen går ud fra med sin afspejlingsteori, idet den altså er afhængig af øjnene, der ser.

Det var denne strid, som var med til at fremkalde det såkaldte "ungdomsoprør" i slutningen af 60'erne. I efterkrigstiden havde der været en tilbøjelighed til at tage tilværelsen, som den nu engang var, fordi det var vigtigt at få samfundene bygget op igen efter krigstidens ødelæggelser. Der var en tilbøjelighed til derfor at betragte den økonomiske vækst som den afgørende og næsten "objektive" værdi i tilværelsen, således at politikkens og i det hele taget den menneskelige aktivitets formål måtte være at forøge velstanden i samfundet. Der var derfor en tilbøjelighed til at opfatte vore handlinger som mere eller mindre "hensigtsmæssige", eftersom de fremmede eller ikke fremmede sådanne økonomiske formål.

Så var det, at en såkaldt "kritisk" videnskab satte et stort spørgsmålstegn ved denne forudsætning om, at materielle værdier og økonomisk vækst i sig selv var selvindlysende sandheder. Den tysk-amerikanske sociolog Herbert Marcuse talte om "det endimensionale menneske" og fremhævede, at "det hele menneske" består både af følelse og forstand. Frihed, sagde han, er vigtigere end materielle goder; derfor gælder det om at indrette samfundet, så undertrykkelse afskaffes, og da han

så det kapitalistiske system som undertrykkende, fordi det underordnede menneskene den materielle produktion, argumenterede han for en ny marxisme, der med ophævelsen af ejendomsretten til produktionsmidlerne, ville frigøre menneskene fra produktionens undertrykkelse, idet produktionen nu kan indrettes efter menneskenes enkle behov.

Det er ikke underligt, at en sådan teori fik en mægtig indflydelse på en generation af unge, som aldrig havde lidt nogen nød, som ikke havde oplevet krigstidens rædsler og det nazistiske og kommunistiske tyranni med den totale beherskelse af menneskenes bevidsthed.

Det var en generation af unge, som vel havde fået en god uddannelse, men på den anden side havde lært at stille krav til skolens metoder. Det var ikke længere elevernes skyld, hvis de ikke lærte noget, men lærerne, der ikke i tilstrækkelig grad havde formået at motivere eleverne. Det gjaldt ikke længere om at have det, man nu kalder "paratviden", det gjaldt om at kunne "forstå" sammenhængen i tingene. Derfor ophævedes adskillelsen mellem de enkelte fag, og man indførte begrebet "orientering", "samtidsorientering" og "tværfag" i stedet for historie, geografi, biologi o.s.v., ligesom "projektarbejde" og "gruppeundervisning" havde til formål at"aktivisere" eleverne og lære dem betydningen af "samarbejde". I danskundervisningen fandtes det vigtigere at stimulere et mundtligt foredrag end at udvikle en fejlfri retskrivning og tegnsætning.

En sådan skoleuddannelse, der prioriterer hensynet til viden og kunnen og den enkeltes egne præstationer lavere end hensynet til forståelse og motivering, vil naturligvis forskyde elevernes selvforståelse og lægge ansvaret på "systemet" c: skolesystemet, samfundssystemet. En "kritisk" holdning, der følger af denne tilbøjelighed til at stille et maximum af krav til andre og et maximum til sig selv, udvikler sig let til en almindelig utilfredshed, hvis den samtidigt følges med en mindre faktisk forståelse af "systemets" funktionsmuligheder.

Og det var netop tilfældet, idet såvel den tekniske som den samfundsmæssige udvikling havde skabt helt nye og komplicerede

mekanismer, som var vanskelige at trænge igennem, samtidigt med at undervisningssystemet havde udstyret eleverne med færre muligheder for at forstå disse sammenhænge.

Protesten mod en materialistisk livsholdning og autoritære og undertrykkende institutioner, som ungdommen tillagde den ældre generation, antog altså form af en "kritik" af en "positivistisk" videnskabsteori, som man kaldte samfundsbevarende og "reaktionær", fordi den nøjedes med at "beskrive" den positivt givne virkelighed. Man spurgte bare: hvordan? og ikke: hvorfor?, eller snarere: hvorfor ikke?, d.v.s. hvorfor er tingene, især samfundsforholdene, som de er, og hvorfor er de ikke indrettet på en anden måde?

Man påstod derfor, at videnskaben og altså hele vor erkendelse er "politisk". "Positivismen", d.v.s. afspejlingsteorien er reaktionær, medens "den kritiske videnskab", d.v.s. projektionsteorien, er revolutionær og frigørende. Herfra var skridtet ikke langt til at betragte alle handlinger, som havde til formål at ændre samfundet, som værende "videnskabelige".

"Aktionsforskning" var et nyt begreb, som bestod i at "bevidstgøre" befolkningen, d.v.s. ændre dens bevidsthed, således at den "indså" det rigtige i at ændre samfundet i en "frigørende" retning. Medens nymarxismen på een gang mente videnskabeligt at kunne bevise, at socialismen med nødvendighed ville indtræde med ophævelsen af ejendomsrettens undertrykkende karakter, og at bevidstheden afspejler de materielle produktionsforhold i samfundet, så mente man altså, at man alligevel måtte hjælpe udviklingen på vej ved at påvirke befolkningens bevidsthed i denne retning ved forskellige aktioner.

Og her havde man netop fået et nyt massemedium, der i løbet af 60'erne var kommet ind i de fleste hjem. Det var TV, som førte billeder af "virkeligheden" lige ind i folks stuer, og så at sige gjorde virkeligheden til billeder, til film. Man kan diskutere, om det var ungdomsoprøret, som bevidst udnyttede TV-mediets evne og begrænsning til at omsætte virkeligheden til billeder, eller om det var TV-mediets egne betingelser, som førte det ind på en meget tæt dækning af denne "aktionsvirksomhed".

I hvert fald er det tydeligt, at der var tale om et lykkeligt møde mellem tilfælde og mulighed, som betingede både ungdomsoprørets og TV's succes. Og man lærte meget hurtigt at arrangere en "happening" eller en "pseudobegivenhed", d.v.s. noget som ikke er sket, men er arrangeret af hensyn til især TV-mediet. Ligesom bevidstheden efter projektionsteorien ikke kan skelne mellem digt og virkelighed, kan TV-mediet ikke skelne mellem begivenheder og "pseudobegivenheder". Den arrangerede virkelighed har ligeså megen realitet, som den "virkelige". Den "aktive reportage" og den "engagerede journalistik" bliver idealer for en ny generation af journalister.

Men ræsonnementet fører videre. "Nyheder" er principielt noget, der sker, hvor der er journalister til stede, og vel at mærke journalister, som har muligheder for at skrive og trykke det, som de oplever. I de egne af verden, som ikke er dækket af journalister, sker der derfor ingen "nyheder", ligesom Amerika ikke eksisterede for europæerne, før det var "opdaget" af Columbus.

Det vil i praksis betyde, at der ikke "sker" noget i de politisk set uinteressante dele af verden, hvorimod der sker en masse, der hvor journalisterne i forvejen befinder sig af hensyn til væsentlige politiske problemer. F.eks. blev og bliver Vietnamkrigen og Mellemøstkrisen dækket meget tæt af verdenspressen, hvor der også "sker" en masse mere her, som ikke "sker" andre steder, fordi pressen ikke i forvejen er til stede.

Den tyske forfatter Heinrich Böll har i to af sine sidste romaner beskæftiget sig med pressens grusomme tilbøjelighed til i en god sags tjeneste at skabe menneskelige tragedier, idet tilfældige menneskers privatliv bliver et offentligt anliggende, fordi presse og politi af sikkerhedsgrunde holder visse personer eller grupper under opsigt eller beskyttelse. I den sidste: "Omsorgsfuld Belejring" er det den kvindelige nabo til en familie, som beskyttes af politiet, der får sit forhold til en anden end ægtemanden afsløret, da politiet undersøger vennens "mistænkelige" færden, med det resultat, at tre menneskers liv lægges i ruiner. I den tidlige: Katharine Blums

sørgelige skæbne, er det også et tilfældigt bekendskab med en eftersøgt terrorist, som skaber pressens og politiets uønskede bevågenhed.

Vi er her ved et vigtigt forhold: at vor erkendelse af "virkeligheden" er afhængig af, at der er nogen til stede, som kan vise eller fortælle, hvad der sker. Der sker derfor med nødvendighed en proportionsforvrængning, som skyldes vore "interesser" i at vide noget. Er der ingen journalister, får vi ingen ting at vide, men er der af visse grunde journalister i nærheden, får vi en hel masse andet at vide, som ikke hænger sammen med grunden til, at de er til stede.

Men sagen har også en anden side. Hvis pressen ikke har adgang eller ikke må sige, hvad den vil, får vi heller ikke noget at vide, selvom vi måtte være interesseret, og hvis vi får noget at vide, er det en arrangeret information.

Medens vi f.eks. fik en strøm af ord og billeder fra Vietnamkrigen, så meget, at man i fuld alvor hævder, at det var TV, som tabte krigen for USA, eftersom et demokrati ikke kan udkæmpe krige for åben fjernsynsskærm, så får vi ingen besked fra Afghanistankrigen og får vi nogen, er det censurerede ord og billeder, der afspejler magthavernes interesser i at skjule "virkeligheden", hvis den ikke passer i dens kram.

Pressen er også kaldt den fjerde statsmagt ved siden af den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt, fordi den ved at muliggøre spredning af oplysninger og meninger, gør det muligt for de officielle magter at udføre deres opgave. Derfor er pressefriheden i et demokrati af afgørende betydning, medens den er utilladeligt i et diktatur. Pressefriheden og demokratiet er på en måde modstykket til "afspejlingsteorien", som pressen ideelt set sørger for at indsamle og udlevere oplysninger om "virkeligheden", for at befolkningen kan tage bestik heraf og derved påvirke deres politikere. Pressecensuren og diktaturet er på den anden side modstykket til "projektionsteorien", f.s.v. som det er magthavernes billede af "virkeligheden", som projiceres ud i samfundet. I et demokrati vælger demokratiet nye ledere, hvis disse mister folkets tillid, men i et diktatur, sagde Bertold Brecht, vælger lederne i så fald et nyt folk.

Hermed mente han ironisk, at man laver om på befolkningens bevidsthed ved hjælp af presse og politi.

Det er altså rigtigt, at vor erkendelse forsåvidt er "interessebundet", som vi i et demokrati kun får noget at vide om det, som nogen er interesseret i at undersøge og fortælle om, og som vi i diktaturlande kun får det at vide, som magthaverne er interesseret i at fortælle. Det er også rigtigt, at medierne også under demokratiske forhold kan misbruges af de journalister, som af politiske eller personlige grunde er interesseret i at fortælle eller fortie en historie eller at fremstille den på en tendentiøs måde. Endelig er det også muligt ved at udnytte kendskabet til pressens og TV's vilkår at arrangere en "nyhed", som udelukkende har til formål at tvinge pressen til at beskæftige sig med en sag. Den seneste tids sultestrejker i nordirske fængsler er et grusomt eksempel på denne strategi; de mange gidselaktioner rundt omkring i verden er andre brutale eksempler. Men her i landet har vi i al beskedenheden besættelsen af Psykologisk Institut ved Københavns Universitet i maj 1968 en sådan udnyttelse af nyhedsbegrebet og især af TV-mediets særlige tilknytning til dramatiske og fotogene begivenheder.

Men vi må et øjeblik vende tilbage til den sproglige behandling af virkeligheden, for selv TV-mediet er afhængig af tekster og kommentarer, så det ikke bare er kameralinsen og dens perspektiver, der er afgørende for den "virkelighed", som kommer ud af kassen. Men der er en vigtig principiel forskel mellem den sproglige beskrivelse og den rent billedmæssige påvirkning af vor bevidsthed. Den sproglige går nemlig ind og bearbejdes i venstre hjernehalvdel, mens billederne går direkte ind og påvirker den højre, passive hjernehalvdel.

Lektor ved Nordisk Journalisthøjskole Gert Smistrup, har i en serie artikler i Aarhus Stiftstidende refereret nogle undersøgelser af TV-mediets funktion og betydning for amerikansk samfundsliv. Disse undersøgelser synes at vise, at TV-mediet er velegnet til reklamer og til politiske eller andre holdningsmæssige påvirkninger. Ved at sende en serie af billeder ind i den højre - ukritiske - hjernehalvdel og samtidigt enten afskære den intellektuelle og sproglige bearbejdelse - enten ved at sende

billederne i meget korte øjeblikke eller ved at aflede opmærksomheden ved udenomssnak, kan man få sit budskab ind i bevidstheden uden større besvær.

Man har også konstateret at store dele af børnene især fra de dårligst stillede miljøer kommer i skole næsten helt uden sprog, fordi de har været vant til at tilbringe største delen af deres barndom foran et TV-apparat, som direkte har sendt billeder ind i den sprogløse højre halvdel, medens den sproglige venstre halvdel i bogstaveligste forstand har været på ferie. Før TV-mediet var børnene nødt til enten at skaffe sig oplevelse og underholdning gennem aktivitet og leg eller gennem læsning, og altså i begge tilfælde gennem anvendelse af sprog og dermed en aktiv og kritisk tankevirksomhed. Men denne situation er i løbet af efterkrigstiden blevet erstattet af en passiv, ikke-sproglig og derfor tankeløs underholdning, som efterlader børnene som sprogløse robotter.

Og her står vi overfor den største fare for fremtidens oplysning og dermed for demokratiet, som jo forudsætter et højt oplysningsniveau. For TV-mediet skaber altså i sig selv, d.v.s. uanset hensigten, en tilbøjelighed til passivitet, og især til en svækkelse af sprogevnens udvikling. Det er ikke bare det, at sproget bliver fattigt, upræcist og unuanceret: f.eks. viser mediesproget en manglende sans for proportioner, idet alt bliver "enormt" , enormt godt eller enormt skidt, eller for nuancer, idet f.eks. ordet "køre" bruges til at betegne alle aktiviteter: sager kører, virksomheder kører, o.s.v. Præcision og sikkerhed afløses af uklarhed og usikkerhed: "på en eller anden måde", "lissom", "ikk'". Og på det principielle plan er ordet for at tænke næsten helt afløst af ordet "føle"; man "føler", at omstændighederne forholder sig på en vis måde, man "føler", at en mening er rigtig eller forkert, eller man - eller "du" - "føler", at man er blevet behandlet skidt.

Det er ilde, ikke at kunne udtrykke sine tanker nogenlunde klart, for som Esajas Tegnér sagde for mere end hundrede år siden: det dunkelt sagte, er det dunkelt tænkte. Eller sagt med andre ord, den der vænnes af med at tale eller at udtrykke sig præcist, er heller ikke i stand til at tænke klart. Og den, der

ikke kan tænke klart, kan heller ikke handle fornuftigt. I et samfund, hvor menneskene nøjes med at føle, er dæmonerne sluppet løs, for følelsen uden forstand er blind, medens forstanden uden følelse er tom, som det retfærdigvis skal tilføjes.

I en befolkning, der kun er vant til at se billeder og ikke at bruge sproget og forstanden, er der en ekstra tilbøjelighed til, at kritikken bliver til almindelig utilfredshed eller vold. For volden begynder dér, hvor sproget hører op, og denne tolerance vil blive mindre og mindre, hvis vi viljeløst lader TV og såkaldte "audio-visuelle" hjælpemidler og lignende moderne pædagogik fortrænge den sproglige analyse og kritik. Man kan måske gå så vidt at sige, at kun det, som man selv har skrevet ned, er ret forstået.

For virkeligheden skal som sagt beskrives, hvad enten vi tror på den eller ikke. Selvom den foreligger allerede, som vi synes at mene, når vi løber panden mod en mur, så skal den omsættes i ord og begreber, for at vi kan putte den ind i hjernens EDB-anlæg, som kun kan modtage den, når den er omsat til det sprog, som hjernen er kodet med. Hvis den ikke bliver det, ryger den lige ind i højre hjernehalvdel, hvor den stuves af vejen uden videre bearbejdelse. Skal tænkningen, d.v.s. bevidsthedens computersystem kunne bearbejde, sortere og kritisere vore sanseindtryk, må de beskrives og helst så præcist som muligt, hvis handlingsprogrammerne skal virke efter hensigten, d.v.s. føre til de ønskede mål med mindst mulige fejl.

Vel er sproget, som det er sagt, ikke et objektivt redskab, der bare omsætter sanseindtrykkene til elektriske impulser ligesom TV-signalerne. Det følger af, hvad der er sagt, at sproget er aktivt; når man "beskriver" virkeligheden, skaber man den også til en vis grad. Ligesom Vorherre gav tingene navn og derved også sagde noget om deres "natur", således lægger vi også noget af os selv ind i tingene, når vi giver dem navne. Det kan f.eks. være den samme person, som nogle kalder en "frihedskæmper", som andre kalder en "terrorist". Sultestrejkerne i Nordirland er f.eks. i en vis forstand en strid om ord, idet de fængslede IRA-folk ønsker at få status som politiske fanger, medens de engelske myndigheder behandler dem som almindelige kriminelle.

Vore politiske, religiøse, kulturelle og æstetiske vurderinger afspejler sig altså med nødvendighed i de begreber, vi anvender om tingene, og det samme gør vore almindelige behov og interesser. Et "bord" er f.eks. en indretning til at stille noget på, medens en "stol" er et redskab til at sidde på. De, der har læst Jonathan Swifts: Gullivers rejse til lilleputternes Land, vil huske hvilken komisk situation, der opstod, da lilleputterne efter at have bundet Gullivar, giver sig til at visitere hans bukselommer og f.eks. skal beskrive en tobaksdåse og en pistol, selvom de ikke kender begreberne snus og skydning.

Der findes nemlig ingen "piber" og "tændstikker" i "virkeligheden", ligeså lidt som der findes "heste" og "køer", "skove", "træer", "borde" eller "stole". Men der findes nogle genstande, enkeltdyr og konstruktioner, som vi "kalder" disse ting, hvorved vi bliver i stand til at tænke over og tale om sådanne ting. De bliver oversat til "almenbegreber", der er abstraktioner fra virkeligheden, på samme måde som tallene mellem 0 og 10, og som derfor kan puttes ind i hjernens computer, der er kodet med disse "begreber" på samme måde som regnemaskinen er det med tallene.

De begreber, som sproget består af, er altså de elementer, som tankevirksomheden består af. Den venstre hjernehalvdel er som sagt indrettet til at foretage den intellektuelle og sproglige bearbejdelse af virkeligheden, medens den højre populært sagt ser billeder og sorterer forståelses- og handlingsforslag, som kommer ud af tankeprocessen.

Hele vor erkendelsesproces er altså"sproglig", i den forstand, at vi ikke kan tænke over noget, som ikke er omsat til sprog. Derfor må vi altså konkludere, at "virkeligheden" både er til og ikke er til. Der eksisterer en uendelighed af ting og kræfter i universet, og det ville være dumt at forveksle fantasi og virkelighed. Det var det, som Hans Egede Schack beskrev i den første moderne danske roman: Phantasterne, som ikke er mere end godt hundrede år gammel.

På den anden side er det rigtigt, at vi delvis skaber vor tilværelse ved at give den navn og ved at tænke over den.

Derfor er det vigtigt, når vi har et sprog, som er forudsætningen for den menneskelige kultur, at vi udvikler og bevarer det som et kosteligt redskab, der skal skærpes og ikke sløves. Vi må gøre os klart, at sproget ikke er "objektivt", men knyttet til vore interesser og vore behov. På den anden side ville sproget miste sin værdi som meddelelses- (eller kommunikationsmiddel), hvis man ikke så vidt muligt anstrenger sig for at bruge ordene i samme betydning og i det omfang, man er uenige om realiteterne , ikke skjuler det - bevidst eller ubevidst - med et uklart eller upræcist sprog, men gør uenigheden klar og bevidst ved at analysere de forskellige betydninger af ordene.

Holder man ikke fast ved præcisionen i sproget, bliver man enten bøddel eller offer i den kamp om sjælene, som finder sted på det politiske, religiøse og kulturelle meningsmarked. Og hvis man erstatter den sproglige bevidsthed af en billedverden, som den der kommer ud af TV-apparatet, vil vi risikere, at også den danske befolkning engang i fremtiden bliver sprogløse og derfor værgeløse overfor alle dem, der af forretningsmæssige, politiske eller religiøse grunde vil skære "virkeligheden" til for dem, og stoppe den direkte ind i deres højre hjernehalvdel, og de har ikke nogen mulighed for selvforsvar.

Det, som man må sige til de unge mennesker af i dag er: Tag jer i agt for sproget. Tag jer i agt for den"virkelighed", som I får præsenteret i de skrevne og især i de elektroniske medier. Det er i alle tilfælde mere eller mindre vilkårlige "udsnit" af virkeligheden, som skyldes en serie både tilfældige og interessebetonede valg. Den virkelighed, der serveres er derfor "fragmentarisk", d.v.s. usammenhængende og proportionsløs. Især er TV-mediet tilbøjelig til at udvælge det fotogene, det dramatiske og det personlige, således at den abstrakte sammenhæng, den udramatiske mormaltilstand og det generelle samfundsperspektiv fortrænges.

Derigennem forstærkes den i forvejen eksisterende vanskelighed for forståelsen af en kompliceret virkelighed og giver anledning til "frustration", d.v.s. afmagt, agression og vold eller passivitet, som vi ser så mange eksempler på i nutiden, f.eks. kriminalitet, terrorisme, protestbevægelser og protestpartie

samt forskellige aktionsformer på den ene side, og narkomani, hippiebevægelser, landsbyromantik o.s.v. på den anden side.

Mange af disse træk, som er en del af udviklingen siden 60'erne, er vel positive, men mange er ubetinget negative. Og de står ikke blot i forbindelse med udviklingen i massemedierne og vor beskrivelse af virkeligheden, men de er heller ikke upåvirket heraf. Vi kan ikke vende udviklingen og finde tilbage til fortidens trygge virkelighed. Men vi kan forsøge, ved at pleje sproget og den kritiske sans, at begrænse de skadelige virkninger af de elektroniske medier og de hermed beslægtede formiddagsblade, når de appellerer til vore laveste instinkter.

For mennesket er ikke så ringe, som mange mennesker tror, og ikke nær så slet som sit rygte.

MENINGSDANNELSEN I MEDIER OG SAMFUND

Hvad er meningen?

Hvad er meningen med at påstå, at 2 x 2 = 4, eller at månen er en grøn ost?

Hvad er livets mening?

Hvad mente du, med at kalde mig en sognefoged?

Jeg mener, at indførelse af atomkraftreaktorer er en forbrydelse mod menneskeheden!

Hvad er meningen med at bruge ordet eller begrebet "mening": meningen med"mening"?

Det er en kendt sag, at årsagerne til uenighed oftere må søges i den omstændighed, at man taler om forskellige ting, end at man har en forskellig opfattelse af, hvad der er en kendsgerning, eller hvad der er en rigtig handling.

Måske er danskerne endda mere tilbøjelige end andre folkeslag til at hygge sig med en uforpligtende uenighed: en uenighed som skyldes en manglende evne eller vilje til principiel debat.

Det hyggelige ligger i den omstændighed, at standpunkterne bliver så afrundede, at ingen behøver at føle sig krænket af påstande om at have en "rigtig" eller en "forkert" mening om tingene. Alle standpunkter er i virkeligheden lige gode. Den danske liberalitet er på godt og ondt udtryk for en skyhed overfor den skarphed, som nødvendigvis må følge af standpunkternes klarhed.

Humor og ironi er de i Danmark anerkendte midler til at udtrykke de"sandheder", som de fleste alligevel ligger inde med. Derimod er det i reglen taktløst at sige sin "mening" uden løvefødder og gesvejsninger.

Og det er vel også udtryk for en ikke ringe civilisationsgrad, at man har lært sig en forholdsvis friktionsløs omgangsform. Især i små og tætte samfund som det danske er det i det hele taget en livsbetingelse, at aggressions- og konfliktsniveauet holdes så lavt som muligt. En form for uærlighed og uoprigtighed, der altid har gjort et dårligt indtryk på vore venner i de andre nordiske lande, hvor der er rigelig plads til at indtage skarpe og principielle standpunkter. Samtidigt kan man dog spore en vis usikkerhed og beundring for det hu-

moristiske raffinement.

En af mine ældre kolleger har f.eks. engang udmøntet sine erfaringer med kolleger i nordiske lovkomitéer i en påstand om, at svenskerne villigt ændrer ved en lovregel men ikke ved et princip. Det er nu nok en overdrivelse især i den yngre juristgeneration, men sandt er det, at svenskerne af hjertens lyst kaster sig ud i principielle diskussioner om hvad som helst. Ligesom tyskerne har de en tilbøjelighed til alvorlige diskussioner blandt alvorsmænd, som fører frem til skarpe grænser mellem det rigtige og det forkerte.

I en fjernsynsudsendelse for nylig konstateredes en overraskende enighed blandt et hold udenlandske journalister om, at danskerne elsker at dramatisere og iscenesætte den offentlige debat, som snarere har karakter af politisk teater - i egentlig forstand - end reel politisk debat. De politiske forligsforhandlinger og de store projekter kastes ind på samfundsdebattens scene, hvor de henholdsvis afsluttes med små nødvendige og utilstrækkelige forlig og droppes uden den store triumf eller fortrydelse. Væk! Man kører simpelthen træt og dropper sagen, indtil man med fornyede kræfter kaster sig ud i den næste rituelle samfundsdebat, som formelt handler om en bestemt sag eller et konkret projekt, men som i virkeligheden handler om noget helt andet. Men hvad?

Det skal vi senere komme tilbage til. Men først må vi på atypisk dansk maner forsøge at skabe en vis klarhed over aftenens tema: meningsdannelsen i medier og samfund. Lad os prøve at vende tilbage til de indledningsvis anførte sætninger for på den måde at indkredse betydningen af begrebet "mening" og dermed begrebet "meningsdannelse".

Alle - eller de fleste - akademikere har været berørt af det sidste tiårs såkaldte positivismedebat. Positivismekritikken har taget sit udgangspunkt i meningsbegrebet i den logisk-empiristiske videnskabsteori. Ifølge denne har det kun mening at fremsætte påstande, idet en sætnings mening er identisk med dens sandhedsbetingelser, d.v.s. de kriterier, som på forhånd er opstillet enten i form af begrebsmæssige definitioner eller et sæt af måleapparater.

Kun sådanne analytiske eller syntetiske sætninger,der refererer sig enten til logisk-matematisk deduktive systemer eller til målelige sider af virkeligheden kan have sin mening, idet de kan være sande eller falske. Derimod er metafysiske eller vurderende udsagn "meningsløse", idet de ikke har nogle "sandhedsbetingelser" eller kriterier for sandhed.

Sætninger som: "Gud er vor skaber" eller "Det er ondt og uretfærdigt at opretholde kapitalismen", er ifølge denne opfattelse uden "semantisk referens" og dermed altså mening.

Allerede længe før "positivismekritikken" havde filosofien indset, at det var meningsfuldt at tale om nisser og havfruer, selvom de kun eksisterer i menneskers fantasi. Derfor er det heller ikke meningsløst at tale om Gud og Djævel, for så vidt som de fleste mennesker forstår,hvilken funktion sådanne sætninger har til at illustrere menneskenes psykologiske og religiøse forestillinger. På samme måde er det muligt at lave statistiske undersøgelser af danskernes syn på godt og ondt,på de forskellige politiske ideologier og andre vurderinger.

Derimod har det,siden filosofferne David Hume og Immanuel Kant i slutningen af 1700-tallet gennemførte deres erkendelseskritik, været almindeligt antaget, at der er en principiel forskel på erkendelse og vurdering, mellem "sein" og "sollen", som det hedder på tysk.

Den teoretiske erkendelsesvirksomhed vedrører virkelighedens indretning og må derfor være underkastet nødvendighedens lov dvs. årsagsloven; i modsat fald var det ikke muligt at erhverve og ordne nogen virkelighedsopfattelse. På den anden side må vore handlinger være baseret på forudsætningen om viljens frihed, for hvis vor vilje var bundet, var der intet grundlag for at gøre os ansvarlige, og uden ansvar er et organiseret samfundsliv blandt mennesker utænkeligt.

Spørgsmålet er nu, om denne principielle sondring mellem teoretisk og praktisk erkendelse også betyder, at der slet ikke er nogen praktisk mulighed for at bygge bro mellem teoretisk erkendelse og praktisk handling. Det ville jo se sort ud, hvis der slet ikke var nogen forskel på "rationelle" og "irrationelle" vurderinger og handlinger. Den sunde fornuft,

som er en god idiotsikring mod vanvittige konsekvenser af logiske systemer, siger os, at der er eller bør være muligheder for at handle fornuftigt. Det er der naturligvis også, og det er der i virkeligheden heller ingen fornuftige mennesker, som har villet benægte.

Jeg plejer altid her at fortælle anekdoten om den berømte kirurg, som under et selskab autoritativt kunne fastslå, at da han nu havde opereret i så mange år uden nogen sinde at støde på nogen sjæl, sagde hans sunde fornuft ham, at der ikke fandtes nogen sjæl, hvorpå den uskyldige i selskabet - vistnok en dame - reagerede ved at spørge, om han nogen sinde var stødt på den sunde fornuft.

Det besynderlige er derimod, at den såkaldte "positivismekritik", således som den udviklede sig i slutningen af 60'erne, valgte at hælde barnet ud med badevandet. Erkendelsen af at erkendelse og vurdering ikke var to uforenelige størrelser førte nogle til - i stedet for at tilstræbe rationalitet i vurdering og beslutning - at hævde erkendelsens irrationalitet. Når man måtte erkende, at vor virkelighedsbeskrivelse ikke kan begrænses til naturvidenskabens måleapparatur, og når man måtte erkende, at beskrivelsen nødvendigvis indeholder abstrakte begreber, som er udtryk for vore interesser og formål såsom: automobil, bord, uagtsomhed, terrorist m.v., måtte man også anerkende, at al beskrivelse var vurderende: politisk, som man sagde med en ekstremt udvidende betydning af dette begreb.

Ligesom Friedrich Nietzsche i forrige århundrede kunne sige: "Gud er død, derfor er alt tilladt", kunne vore såkaldte marxister o. 1970 konkludere, at erkendelsen ikke er objektiv, hvorfor al subjektivisme er tilladt. Når al erkendelse er "politisk", som man hævdede, havde man et tilsyneladende videnskabeligt argument for at anvende videnskaben i politikkens tjeneste, og det betød med en underlig problemforskydning, at kun en bestemt politisk ideologi havde krav på at repræsentere den videnskabelige sandhed, men at samfundets politiske kontrol med uddannelses- og forskningssystemet i almindelighed er udtryk for undertrykkelse og "Berufsverbot".

Disse urigtige - eller i hvert fald unødvendige - konklusioner af i og for sig rigtige præmisser, er vel som regel udtryk for en ubevidst manipulation af egen eller andres bevidsthed styret af indre behov eller interesser, men man kan og bør ikke se bort fra, at der også hos nogle er tale om en bevidst udnyttelse af en tvetydig problemstilling i politiske formåls tjeneste.

Men man må naturligvis anerkende, at den slutning, man må drage af erkendelsens ikke-objektive karakter, snarere må være et forsøg på så vidt muligt at "objektivere" erkendelsen ved at præcisere de kriterier, som man lægger til grund for sin beskrivelse. På samme måde bygger man bro til vurderingerne, som altså ej heller er objektive eller rent subjektive, men intersubjektive, for så vidt som præciseringen af de forudsætninger og kriterier, man henholdsvis går ud fra og lægger vægt på ved sine vurderende udsagn, dels vil være baseret på sandsynlige antagelser om virkelighedens indretning (erkendelse), dels vil knytte vurderingen til mere eller mindre alment anerkendte formål og interesser.

Og her kommer vi langt om længe tilbage til meningsbegrebet. Begrebet "mening" har altså, som vi har set, en ganske bestemt betydning i det filosofiske fagsprog knyttet til en bestemt videnskabsteori. Men "mening" kan altså betyde noget andet; det kan betyde, at den talende har haft et bestemt formål, med det han sagde eller gjorde. Det kan også referere sig til, at den talende vil udtrykke en bestemt livsanskuelse i almindelighed f.eks. troen på Gud. Men det kan ogsa være, at den talende i mere beskedne vendinger vil give udtryk for en anskuelse, en holdning, en vurdering i almindelighed: Det er nu min mening om den sag!

Meninger kan være antagelser om virkelighedsfænomener: "Efter min mening er de fleste mennesker i virkeligheden modstandere af A-kraft"! eller "De skadelige virkninger af vindmøller er meget mindre end af atomanlæg". Men oftest er de udtryk for en politisk, religiøs, social eller kulturel vurdering dvs. et udsagn om, hvad der efter den talendes mening er den rette eller den forkerte handling.

Det begreb, som kan forene udsagn om meninger i almindelighed, er begrebet: tro. "Jeg tror, at det er farligt at anlægge atomanlæg", og: "Jeg tror, at menneskene har bedst af at leve i et socialistisk samfund", eller: "Jeg tror, det er uretfærdigt at opretholde uligheden i samfundet".

Nu kan man naturligvis vælge at tro og sige hvad som helst. Men for at man skal kunne forlange at blive taget alvorligt i en debat om kendsgerninger og handlinger, må man kunne anføre argumenter til støtte for sin tro. Det kunne engang forsvares at give udtryk for troen på, at Jorden er flad som en pandekage, eller at månen er en grøn ost. I nutiden ville mennesker,som gav udtryk for en sådan tro ikke blive taget alvorligt i den almindelige samfundsdebat. Det ville stride mod vore praktiske interesser i behandlingen af Jord og måne at tage den slags påstande alvorligt.

Vanskeligere er det med troen på akupunktur og zoneterapi. Der er næppe tvivl om, at megen mirakuløs helbredelse af menneskelig sygdom med disse midler skyldes hypnose eller suggestion, som ophæver psykosomatiske symptomer. Men spørgsmålet melder sig hurtigt derefter: Hvad er psykosomatiske symptomer, og hvorfor hjælper hypnose og suggestion herpå? Og hvorfor hjælper i det hele taget visse midler mod psykiske lidelser.

Så vidt jeg forstår står lægevidenskaben overfor et dilemma i nutiden derved, at den traditionelle diagnosticering og behandling af sygdomme er baseret på et bestemt biologisk sygdomssyn, som givetvis er af overordentlig stor betydning og til stor velsignelse for menneskeheden. Men man kan ikke knække alle nødderne, og ikke dermed forklare virkningerne af visse behandlingsformer. Man har ganske enkelt ikke det erkendelsesapparat og den teori, som gør det muligt at søge efter de strukturer og systemer, som kan give disse forklaringer. Derfor er det vanskeligt for lægevidenskaben fuldtud at afvise nutidens tilsyneladende sekteriske og folkemedicinske behandlingsformer som kvaksalveri. Og det er naturligvis uheldigt, enten for patienterne eller for lægevidenskaben.

Endnu mere betænkeligt ville det måske være at afvise disse behandlingsformer som overtro, allerede fordi historien viser, at en forkert teori ikke nødvendigvis behøver at betyde, at man ikke får noget værdifuldt ud af sin eftersøgning. "Søg,

og du skal finde", står der dybsindigt i den hellige skrift; men der siges ikke, hvad du skal finde. Den omstændighed, at alkymisterne gik ud fra en urigtig teori og forsøgte at lave guld, forhindrede dem ikke i at gøre nyttige erfaringer, som i en forbedret teoretisk form, blev grundlaget for den kemiske videnskab. På samme måde blev astronomien grundlagt på en urigtig astrologisk teori om sammenhæng mellem universets og samfundslivets love. Og så videre.

Jeg er klar over farligheden i disse betragtninger. Med denne argumentation kan man i virkeligheden forsvare alskens dilettanteri og politiske og religiøse forførelseskunster. Men alligevel må vi være opmærksomme på, at erkendelsen kun kommer videre, når vi accepterer nye teorier og problemstillinger. Thomas Kuhn har ligefrem villet tale om paradigmarevolutioner. Et pudsigt eksempel på, at noget godt kan komme ud af en forkert politik er f.eks. Estruptidens strid om Københavns befæstning.

Vi husker, at denne sag delte den danske befolkning i venstre og højre, i land og by. Vi ved fra litteraturen, hvilken betydning denne konfrontation havde for den politiske modning af den brede danske befolkning og for skabelsen af en moderne selvstændig kultur. Som bekendt endte konflikten med sprængningen af Venstre i Reformvenstre og det Radikale Venstre med et kompromis mellem Højre og førstnævnte og en halvhjertet befæstning af København, som var forældet inden den var færdig.

Man kunne derfor mene, at hele sagen og dens gennemførelse var en fiasko og en fejltagelse. Men det ville ikke være helt korrekt. For det første er det forkert, at ville dømme fortiden med eftertidens viden; for det andet havde sagen altså overordentlig stor betydning for udviklingen af det folkelige demokrati, som vi med rette har været glade for; for det tredie fik København - i modsætning til så mange andre storbyer - muligheden for at udlægge værdifulde og smukke rekreative områder til gavn for en stresset eftertid.

Men af disse virkninger var den anden utvivlsomt den vigtigste også for vort emne. Det viser sig nemlig, at en samfundsdebat kan handle om noget andet og mere betydningsfuldt end det emne, man formelt debatterer. Man talte og anførte

en række argumenter såvel pro som contra befæstningen, men udviklede i virkeligheden grundlaget for det moderne danske demokrati. Det kunne man formentlig ikke have gjort gennem en abstrakt samfundsdebat om demokratiets velsignelser i almindelighed.

For at den almindelige befolkning, som ikke er trænet i abstrakt tænkning og argumentation, kan blive engageret i en politisk debat, må den have et konkret grundlag. I nutiden med udviklingen af de elektroniske medier, bliver meningsdannelsen på godt og ondt knyttet til personer og sager. TV dyrker personerne i den grad, at politikken bliver et personligt opgør mellem Anker J.og Henning Christoffersen, mens Erhard Jacobsen, Jens Møller, Poul Schlüter, Gert Pedersen og alle de andre ude ved sidelinien kommer med diverse tilråb og injurier. Ekstrabladet, B.T. og den kulørte presse "kører" sager om udnyttelse af enkeltpersoner og grupper, om blokader, huslejeboykot og så videre.

Det er altsammen godt stof, som kan fotograferes og dramatiseres, og som derfor ifølge sagens natur er pseudobegivenheder. Denne mulighed for rendyrkning af de dramatiske og dermed engagerende elementer i disse pseudobegivenheder, blev først erkendt og udnyttet af de psykologistuderende, der i 1968 "besatte" og "blokerede" deres institut, men de havde naturligvis deres forbillede i lignende studenteraktioner i Berkeley, Berlin og Paris.

Siden har denne bevidstgørelsesteknik været benyttet af studenterne i så høj en grad, at de helt fik overspillet deres kort i forbindelse med den seneste besættelse af RUC. Men mange andre samfundsgrupper og interesseorganisationer har vendt sig til disse "udenomsparlamentariske" metoder: fiskere, sømænd, landmænd, typografer, chauffører samt akademiske og især småakademiske grupper for ikke at tale om de udenlandske terrorister og flykaprere.

Det særlige ved disse aktioner er ikke, at de løser nogle problemer i sig selv, men at de gør opmærksom på problemerne og stimulerer tilskuerne, læserne eller deltagerne til at engagere sig, danne sig en mening om problemerne, for at denne meningspåvirkning senere kan give baggrund for problemløsning.

og politisk handling på helt andre områder.

Hvis vi altså med en mening forstår en antagelse om eller tro på, at et bestemt sagforhold er til stede, eller at en bestemt handlemåde er den rigtige, må vi altså være villige til og i stand til at give grunde for denne antagelse eller tro, hvis vi vel at mærke ønsker at blive taget alvorligt som rationelt tænkende eller handlende individer.

Men vi må ikke glemme, at disse grunde ofte er forankret i indstillinger, holdninger, behov og idéer, som ligger dybt forankret i vor natur og vor kultur, og at vor beskrivelse af faktiske forhold ofte må foretages ikke i vished men med forskellige grader af sandsynlighed. Det siger sig selv, at disse følelses- og uvishedsbegrundede faktorer sætter grænser for den bestemthed, hvormed man kan argumentere især om forhold, som har betydning for samfundet og dets indretning. For hvad er i sidste instans et menneske? Hvilken natur har mennesket? Hvad er dets naturlige og hvad er dets kulturbestemte behov? Hvilket menneskesyn er det rette?

Her hører enigheden op, og her må visheden vige for troen; her ligger roden til al politisk tænkning. Mennesket er nemlig på een gang et biologisk væsen med behov og begrænsninger, men det er både i stand til at tilpasse sig omgivelserne og selv skabe nye omgivelser, som det kan tilpasse sig. Mennesket kan ikke hoppe på tungen, men det er i dag umuligt at sige meget definitivt om menneskets natur.

Men noget med dobbeltheden af individ-samfund, intellekt-følelse, frihed-tryghed, mand-kvinde kan man skitsere uden at kunne anføre bestemte grænser. Og udviklingspsykologer, sociologer og andre fagfolk kan utvivlsomt udtale sig om forhold i individets og samfundets forhold, som fører til uheldig eller sygelig udvikling af individ og samfund, men det er altsammen meget usikkert.

Men der er altså en betydelig variationsbredde og dermed også grundlag for forskellige politiske opfattelser af den "rette" samfundsindretning og det "gode liv" for individerne. Derfor vil der være en stadig politisk kamp om samfundets indretning og fordelingen af samfundets værdier. Her trækker behovet for frihed og lighed i hver sin retling, også fordi

visse erhverv og interesser disponerer samfundsgrupperne for at prioritere disse behov forskelligt. Det er klart, at erhvervslivets folk prioriterer friheden højt, hvorimod arbejdstagerne og dem, som uddanner sig til offentlig ansættelse, prioriterer ligheden højest; sidstnævnte fordi gennemførelsen af ligheden blandt forskellige mennesker kræver et offentligt bureaukrati og omsorgsapparat.

Når alt dette er sagt, er det også forståeligt, at den samfundsmæssige debat kan antage former, som ikke harmonerer med idealbilledet af meningsdannelsen som værende en begrundet antagelse om virkeligheden eller den rette handling set i forhold til et bestemt formål.

I en nys udkommet undersøgelse af de moderne "græsrodsbevægelser", henvises der til det moderne samfunds kompleksitet, som forklaring på den svigtende parti-politiske interesse. Ikke at forveksle med den stigende politiske interesse, som giver sig udtryk i høje valgprocenter. De forskellige interessegrupper er ifølge undersøgelsen desuden i så høj grad blevet integreret i det politiske system, at de traditionelle vælgerforeninger har mistet deres betydning som kanalisering af de politiske interesser. Det er dermed også næsten udelukkende de materielle interesser, som præger den politiske debat.

Vi nævnte før den folkelige udvikling i kampen mellem venstre og højre i forrige århundrede, man kunne også nævne højskolens udvikling i opposition til det akademiske uddannelsessystem. De religiøse vækkelser havde den samme funktion som et folkeligt oprør mod den samfundsmæssige elite: godsejere, embedsmænd og præster. Kristendommen var på samme måde i sin tid en proletarbevægelse, som satte følelsen og irrationelle argumenter ind i kampen mod det herskende system. Protestantismen og romantikken var senere lignende irrationelle underklasseoprør mod et bestående rationelt elitestyre.

Socialismens udvikling mod reformsocialismen, som er et kompromis med det etablerede samfund, er et andet eksempel på, at denne "irrationelle" folkelige modstand mod et bestående elitesamfund har udviklet sig udover de forudsætninger, som er grundlaget for dets "rationalitet". Hegel/Marx har jo

gjort det helt klart, at ethvert samfunds indretning er afhængigt af de historiske og materielle forhold, som kræver en strukturering, der igen medvirker til en ny udvikling, som kræver en ny strukturering. Samfundsudviklingen vil altid bevæge sig fra en romantisk-revolutionær fase, hvor nye mål sættes af følelser og behov, over en idealistisk fase, hvor kræfterne samles om realiseringen af disse mål og til en rationalistisk fase, hvor de indvundne resultater administreres, indtil samfundsudviklingen overskrider sine "rationelle" forudsætninger, og går ind i en ny romantisk-revolutionær fase.

For øjeblikket befinder vi os formentlig i en efterrevolutionær idealistisk fase, hvor nye folkelige bevægelser, som blev vakt til live af 60'ernes revolutioner, forsøger at mobilisere befolkningen om "idealistiske" og "moralske" krav til samfundet. Miljøproblemerne overtog omkring 1970 studenteroprørets plads som den ledende faktor i samfundsdebatten. Samtidigt gav den såkaldte Romklubs katastrofeteori startskudet til den hermed konkurrerende økologidebat, som især er koncentreret om idéen om menneskets samhørighed med naturen og menneskeheden i global forstand.

Det "irrationelle" i disse folkelige bevægelser viser sig i dens springende og usammenhængende argumentation for sine meninger og standpunkter. F.eks. var det eksplosionsfaren, som oprindeligt var argumentet mod dansk atomkraft, senere blev det faren ved terroristangreb og lign., medens man i nutiden samler sig om risikoen ved det radioaktive affald. Det usammenhængende viser sig f.eks. i uvilligheden til at sammenholde risikoen ved A-kraft med risikoen ved alternativ traditionel energiforsyning. Tilsvarende eksempler kan hentes fra miljø- og ressourcedebatten, bl.a. er det påfaldende, at de samme grupper, som forlanger 0-vækst og ressourcebesparelser, er repræsenteret i de højere indkomstgrupper og i de organer, som forlanger større indkomster til sine medlemmer.

Det er ikke fordi jeg ønsker at optage en debat på dette grundlag. Tværtimod er det min hensigt at vise, at dette er umuligt og også i modstrid med bevægelsernes idé. Det kan virke frustrerende for den fagmand, som tror, at han skal argumentere sagligt for sine velbegrundede meninger om tekniske og økonomiske spørgsmål, at blive afvæbnet med nye argumenter

om helt andre ting. Man kan undertiden få indtrykket af, at fagmanden ligesom tyren Ferdinand bliver tirret af en fjende, som altid er et andet sted, end man skulle tro.

Men hensigten er ganske enkelt ikke at komme til enighed med sagkundskaben om disse spørgsmål. Tværtimod er hensigten at mistænkeliggøre sagkundskaben med nye spørgsmål og nye påstande, som sagkundskaben så kan gå hjem og regne på, medens modstanderne allerede er i gang med at forberede det næste træk.

Som Bruno Bettleheim allerede skrev om ideologerne bag ungdomsoprøret: Deres hensigt er ikke at få deres konkret formulerede krav anerkendt; derved ville disse riddere af den moderne tid miste deres "sag" og være henvist til en ørkesløs venten på en ny sag. Derfor bliver kravene til stadighed skruet så meget i vejret, at man kan være sikker på, at de ikke bliver opfyldt. Herved sikrer man det væsentlige: gruppesolidariteten blandt de overbeviste og appellen til nærliggende grupperinger, som solidariseres med oprøret gennem det fremprovokerede gruppepres fra samfundets side.

I nutiden taler man om "folkebevægelsernes" "systemoverskridende" karakter. Ved at gå på akkord med det etablerede samfund mister man sin folkelige tilslutning, revisionismen ikke alene svigter revolutionens sag, den tager også vinden ud af sit eget sejl. Det er den erfaring Folkebevægelsen mod EF har gjort, og det er den erfaring, som gør bevægelser som OOA og NOAH så militante og kompromisløse.

Det drejer sig jo ikke om A-kraft i Danmark. Ethvert oplyst menneske kan se det meningsløse i at holde Danmark fri for A-kraftværker under henvisning til affaldsproblemet, samtidigt med at alle andre lande i hurtigt tempo opfører A-kraftværker. Og ingen djævel tror for alvor på 0-vækst som bodemiddel mod, at olien slipper op, den kan højst udsætte ulykken nogle få år, samtidigt med at den skaber en række ulykker især for U-landene, som man også vil hjælpe. Et element i den usammenhængende meningskollektion er jo, at I-landene har udbyttet U-landene og derfor skylder dem en kompensation, en påstand som savner økonomisk grundlag. Ligeledes er påstanden om ressourceudtømningen uden forbindelse med virkeligheden

og stridende mod modstanden mod A-kraft.

Men kort og godt. Jo mere radikale og usammenhængende meninger, desto større chance for folkelig succes. For sagen drejer sig om noget helt andet, nemlig et nyt folkeligt og "irrationelt" oprør mod eliten, som er et værn for den oplevede urimelige og uretfærdige samfundsorden. Men Gud bevare oprøret mod sejren, som ville føre til bevægelsens død i sin selvfølgelige afmagt overfor de faktiske forhold i jernindustrien, som kræver den sagkundskab, som man lader til at foragte.

Men som en stadig oprørsbevægelse kan man en tid holde gryden i kog og måske også opnå, at projekterne: EF, A-kraft, naturgas, Storebæltsbro osv. bliver vendt en ekstra gang i luften, inden der træffes endelige beslutninger. Og der er det rigtige i bevægelserne, at sådanne beslutninger er uigenkaldelige; en ny teknologi og organisation skaber samfundsændringer, som muliggør en reversibel proces. Man kan f.eks. ikke nu afskaffe bilen, uden at det får uoverskuelige samfundsmæssige konsekvenser.

Som saltet til og som surdejen i brødet vil disse "græsrodsbevægelser" på een gang kunne engagere den folkelige meningsdannelse på godt og ondt og gennem sin overdrevne kritik kunne aktivisere politikere og teknikere dvs. eliten til at anvende den yderste omtanke,inden der træffes indgribende samfundsmæssige beslutninger. Ganske vist er der utvivlsomt en gruppe politisk bevidste personer, som prøver at fiske i rørte vande, men erfaringerne fra universiteterne viser, at de er et meget lille mindretal, og at de ikke i længden udgør nogen virkelig fare for demokratiet og de sagligt forsvarlige beslutninger.

Men det kan undertiden være svært at fatte meningen med det hele.

LIVSANSKUELSE OG IDEOLOGI

(Hvem er vi?)

Ifølge ordbogen er en livsanskuelse et menneskes tanker om livet og dets mening, d.v.s. om livets formål: Hvorfra kommer vi, og hvor går vi hen? Ordet er ikke meget mere end 100 år gammelt i det danske sprog fra tysk Lebensanschauung. Men ordet er beslægtet med det ældre: livsbetragtning, som ifølge ordbogen er en persons, samfundets eller en tidsalders opfattelse af,syn på, betragtninger eller spekulationer over livet.

Vi kommer betydningen endnu nærmere i Salomonsens Leksikon, der taler om den bestræbelse ethvert tænkende menneske naturnødvendigt har for at skabe sig en tydning og vurdering af livet såvel det indre liv som forholdet til samfundet. Disse forsøg siges ikke blot at være bestemt af individets natur, men også af de omgivende sociale forhold, af slægts- og raceejendommeligheder og af den historiske udvikling. Livsanskuelsen er derfor et blandet subjektivt og objektivt begreb, som bestemmes såvel af følelse som forstand, og der opereres med forskellige typer af livsanskuelser: idealistiske, realistiske, religiøse, etiske,æstetiske og politiske m.v.

Livsanskuelsen er altså ikke nødvendigvis et af de store og dyre ord, som omfatter hele tilværelsen og som sammenfatter individets hele livs- og verdensopfattelse. Man kan f.eks. som Vilh. Andersen tale om en læges livsanskuelse i betydningen: den måde hvorpå lægen forholder sig til sine medmennesker, der opfattes som patienter eller naturlige processer. Jeg har flere gange benyttet mig af anekdoten om lægen, som fortæller, at han har opereret mennesker i 25 år uden nogensinde at støde på nogen sjæl, hvorfor hans sunde fornuft siger ham, at der ikke findes nogen sjæl. "Er De nogen sinde truffet på den sunde fornuft?", spørger een af tilhørerne. Mika Waltari fortæller i: Sinuhe Ægypteren,om hvorledes livet kan anskues fra ligvaskernes synsvinkel, og mennesket betragtes som et objekt for bedemænd.

Her er vi naturligvis kommet ud i ankedoten og parodien, som dog bedre end mange forklaringer illustrerer, hvad sagen drejer sig om: at der findes et utal af mulige livsanskuelser, og at det på den anden side ikke er muligt at anskue livet uden en sådan. Jeg skal derfor ikke forsøge at aflægge et personligt vidnesbyrd om mine forestillinger om livets mening. For det første er det

en hel privat sag, og for det andet er det en almindelig erfaring, at det let bliver banalt og ligegyldigt for andre at blive delagtiggjort i. Jeg skal derimod forsøge at analysere begrebet og anskue det i forhold til andre beslægtede begreber som meningsdannelse, ideologi og erkendelsesstruktur.

Men forholdet mellem en subjektiv og en objektiv livsanskuelse er i videste forstand afhængig af den menneskeopfattelse, som ligger til grund for livsanskuelsen. Såfremt mennesket opfattes som udelukkende et individ med frit valg af bl.a. livsanskuelse, er mennesket også personligt ansvarlig for dette valg. Opfattes mennesket derimod som et viljeløst redskab for ydre kræfter: historien, samfundet, sproget, er mennesket blot et element i et udviklingsforløb, der ikke kan være ansvarlig for sit valg. Når vi som titel for denne foredragsrække har valgt spørgsmålet: Hvem er vi?, og ikke: "Hvem er jeg?, er vi bevidst eller ubevidst gået ud fra, at mennesket ikke blot er et enestående individ uden fællesskab med andre individer, som eksistentialisterne antager, men også er et artsvæsen, som har visse fællestræk, der nødvendigvis giver anledning til et vis fællesskab i betragtningen og vurderingen af tilværelsen.

Vi har derimod ikke taget stilling til spørgsmålet om mennesket fuldtud er underkastet ydre kræfter, eller om der er plads for individuelle valg af tydningsskema. Og det er et ikke ligegyldigt spørgsmål, eftersom tydningsskemaet ikke blot er et erkendelsesmiddel, men tillige et handlingsprogram, der disponerer individet for at handle på en bestemt måde, i en bestemt retning. Ligesom EDB-computeren er forsynet med et program, som bestemmer udvalget, fordelingen af de data, der optages på magnetbåndet, og som derfor også bestemmer de beslutninger, der kommer ud af apparatet, er vor bevidsthed udstyret med et filter, som bestemmer, hvilke påvirkninger, der går igennem til den del af bevidstheden og underbevidstheden, som bestemmer vore meninger og handlinger.

Der er imidlertid to eller tre elementer af nødvendighed i denne analyse.

Den ene er omgivelsernes: samfundets og historiens indflydelse på bevidsthedens: livsanskuelsens dannelse. Det er især marxismen, som har villet hævde, at de materielle forhold, især produktionsformerne i samfundet fuldtud bestemmer bevidstheden. Bevidstheden ændrer sig imidlertid ikke i takt med samfundsændringerne; der bliver til enhver tid hos den almindelige

befolkning et vist efterslæb, som kaldes "falsk bevidsthed" eller "ideologi", fordi den tilslører de "reelle forhold" eller benyttes af magthaverne til at "legitimere" deres magtpositioner i strid med de "objektive" forhold.

Efter denne opfattelse er menneskene altså en slags sprællemænd, hvis bevidsthed styres af ydre kræfter, men tvetydigheden kommer ind i den politiske praksis, idet man på een gang kan udnævne kampen om bevidstheden til at være det vigtigste i den politiske kamp, samtidigt med at man kan påberåbe sig bevidsthedens nødvendige afhængighed af de materielle forhold. Tvetydigheden genfindes i marxismens forhold til den historiske nødvendighed af socialismens indtræden, samtidigt med at det anses for rigtigt og nødvendigt i den politiske praksis at arbejde for socialismens sag. Jeg skal ikke komme nærmere ind på de raffinerede forsøg på at forene disse modsætninger, men blot konstatere, at selv den ekstreme marxisme regner med en mulighed for, at bevidstheden, ideologien, livsanskuelsen kan påvirkes ved argumenter, og at der altså forsåvidt eksisterer en vis portion frihed.

En anden form for nødvendighed antages af strukturalisterne, der ligesom marxisterne betragter menneskenes bevidsthed som et produkt af ydre faktorer. Det er imidlertid ikke samfundsforholdene men sproget, der bestemmer bevidstheden. Efter denne opfattelse er sproget et objektivt system af tegn og symboler, som menneskene tror de bruger til at tale og skrive med, men som i virkeligheden taler med og skriver med individerne. Der er det indlysende rigtige i denne sprogbetragtning, at sproget må have et vist almenmenneskeligt betydningsindhold, hvis det overhovedet skal kunne bruges til at meddele meningsindhold fra det ene individ til det andet. Det er også rigtigt, at der er en snæver forbindelse mellem sprog og erkendelse, idet den intellektuelle erkendelse - i modsætning til den følelsesmæssige - er baseret på de samme abstrakte begreber og strukturer som sproget. Men at sige, at det er sproget, som taler gennem det viljesløse menneske er som at sige, at det er øksen, saven eller andre redskaber, som handler med menneskene.

De seneste års sprogfilosofi og videnskabsteori har imidlertid afsløret en mere raffineret sammenhæng mellem sprog og bevidsthed end den strukturalistiske og samtidigt ydet bidrag til en bedre forståelse af ideologiens og livsanskuelsens betydning for erkendelsen.

Den fra 1920'erne indtil 1960'erne almindeligt herskende erkendelses- og videnskabsteori: den såkaldte logiske positivisme gik ud fra en nøje sammenhæng mellem sprog og erkendelse. Efter denne opfattelse var det kun meningsfuldt at sige noget om virkeligheden, idet man forestillede sig, at sproget så at sige afbildede virkeligheden, og at sproget derfor var et rent konventionelt ordsystem, der altså uden større problemer kunne anvendes til at beskrive virkeligheden. Man kunne og måtte derfor sondre mellem erkendelse (beskrivelse) og vurdering. Det første var en objektiv, det sidste en subjektiv aktivitet.

Senere har den analytiske og hermeneutiske sprogfilosofi erkendt, at den sproglige beskrivelse - og dermed erkendelsen - ikke kan være objektiv og ej heller konventionel. Man har måttet erkende, at vore begreber er værdibetonede, idet de er knyttet til vore formål og dermed til menneskelige interesser og behov. Der eksisterer ikke sådanne fænomener som borde og stole, elefanter, svigermødre og terrorister i omverdenen. Det, der eksisterer, er nogle konstruktioner i forskellige materialer eller psykiske genstande og personer, som vi betegner med abstrakte ord og begreber, der giver udtryk for vort formål med eller vurdering af genstande eller personer. Et bord er en genstand til at sætte ting på, en stol er en genstand til at sidde på. En svigermor er en person, hvis forhold til andre afhænger af familieforhold, som igen afhænger af retsreglerne, medens en terrorist er en person, som laver ting, vi ikke kan lide, medens en soldat eller en frihedskæmper laver noget, vi kan lide.

Ideologikritikken, som fejede hen over verden med studenteroprøret i slutningen af 60'erne, var en udløber af den hermeneutiske sprogfilosofi og videnskabsteori, som fastslog, at erkendelsen altså ikke, som den logiske positivisme antog, kunne være objektiv, men kun intersubjektiv, afhængig af det værdifællesskab, som eksisterer mellem menneskene. På den anden side må det være et praktisk og videnskabsetisk krav, at man tilstræber størst mulig klarhed og entydighed i beskrivelsen ved at præcisere de forudsætninger, man går ud fra. Det kunne derfor ikke være rigtigt, når nymarxismen ville gøre gældende, at al subjektivisme er tilladt ligesom al videnskab er politik. Der må imidlertid være grænser for den sproglige frihed alene af praktiske grunde, eftersom sproget jo skal kunne bruges som meddelelsesmiddel, og eftersom der i hvert fald f.eks. aldrig kan være tvivl om, hvorvidt der findes een eller to genstande af en

bestemt slags på et billede; man kan jo bare tælle.

Samtidigt har den analytiske sprogfilosofi præciseret, at menneskehedens historiske og kulturelle erfaringer og vurderinger er opbevaret i sproget, således at sproget så at sige kan være en kilde til erkendelse i sig selv. F.eks. har den sammenlignende sprogvidenskab kunnet påvise et antal på ca. 200 fælles indoeuropæiske ord i det danske sprog, og de viser alle tilbage til en ikke helt primitiv landbrugskultur, idet de almindelige husdyr og afgrøder samt de vigtigste elementer i landsby- og slægtssamfundet er repræsenteret i fællessproget. Heraf kan man slutte sig tilbage til kulturen hos det oprindelige indoeuropæiske folk, ligesom man tilsvarende kan slutte sig til de senere lag i udviklingshistorien.

På samme måde indeholder sproget ord og begreber, som repræsenterer forskellige opfattelser af verdensordenen og af videnskabens forskellige problemstillinger. F.eks. bliver man jo ved med at tale om, at solen står op i øst og går ned i vest, selvom alle i dag er klar over, at det er jorden, som drejer sig om solen. Det ville derfor blive anset for tåbeligt at indmelde sig i det eksisterende selskab til fremme af erkendelsen af, at jorden er flad. Ligesom meningsdannelsen er et produkt af kendsgerninger og vurderinger, må ideologien og livsanskuelsen respektere de videnskabelige kendsgerninger. I tidligere perioder har det omvendt været således, at videnskaben har måttet indrette sig efter religiøse og politiske ideologier. Giordano Bruno blev brændt for at trodse kirkens verdensanskuelse, og Lysenko blev statsgenetiker ved at indrette sine arvelighedsforsøg efter den marxistiske lære om miljøets betydning for udviklingen.

Men vi kommer nu til en tredie slags nødvendighed. Tidligere var det som nævnt den almindelige opfattelse, at sproget er en konvention, og at man i princippet selv bestemmer sprogets struktur og indhold, og at den korrekte sproganvendelse bare er noget, man skal lære. Forsøg med udviklingen af børns sprog viste imidlertid, at børn kunne lære at tale korrekt, selvom de i det væsentlige talte med andre børn. Amerikaneren Chaim Chomsky sluttede af denne og andre omstændigheder, at sproget måtte skyldes en særlig evne, som er medfødt ligesom andre anlæg, og at den står i forbindelse med en bestemt dybdestruktur eller grammatik, som er fælles for alle sprog, medens overfladestrukturen bestemmer, om man kommer til at tale dansk eller kinesisk.

Denne evne udvikles i en bestemt alder og gør det muligt for os at finde mening i sætningerne gennem ordenes placering og funktion i sammenhængen.

Det er klart, at man her nærmer sig et af de mest intrikate og sprængfarlige spørgsmål: Hvad er natur og hvad er kultur? Hvis det er rigtigt, at sproget skyldes en særlig naturlig evne, der afspejler arveligt betingede biologiske artsegenskaber, er det en rimelig slutning, at det hertil svarende erkendelsesapparat altså også må være kodet på en bestemt måde.

Det, der adskiller menneskene fra (de andre) dyr, er netop evnen til at skabe sprog og dermed at skabe kultur, hvorved menneskene indretter omgivelserne til deres egne formål. Men kulturen må tage sit udgangspunkt i "naturlige" menneskelige behov og værdier, men da menneskene jo netop ved at overbygge de naturlige behov med kultur slører sin egen natur, er det meget vanskeligt i nutiden efter 10.000 års forløb at slutte sig tilbage til menneskenes hehov, bortset fra de helt elementære, som behovet for føde, vand og luft samt for slægtens reproduktion. Men det afgørende for dannelse af livsanskuelse og ideologi er helt andre og indviklede egenskaber med tilknytning til samfundsforhold, ret, etik, religion og æstetik.

Ved at søge tilbage til tidligere lag i historien og til etnologi, dyrepsykologi og andre videnskaber, kan vi nok hente nogle forestillinger om sociale, retlige, etiske og religiøse behov. I hvert fald er det en kendt sag, at menneskene altid har levet i samfund; oprindeligt mindre familie- og slægtssamfund, senere større by- og statssamfund. Dyrepsykologerne kan da også sandsynliggøre, at en social organisation er nødvendig allerede af hensyn til menneskebarnets meget lange modningsproces. Hos de dyrearter, hvor ungerne straks kan klare sig selv, er der ingen brug for organisation og arbejdsdeling, men jo længere tid yngelplejen tager, jo mere hjælpeløse afkommet er og jo færre unger, der fødes pr. individ, desto vigtigere er det, at der sker en fordeling af opgaverne med yngelpleje og fouragering til dem, som tager sig af denne opgave. På den ene side er intelligensen den egenskab, som skaber behov for organisation, idet den kræver den lange udviklingsproces, og på den anden side sætter den mennesket i stand til at skabe en organisation, idet et sprog i så henseende er et vigtigt signalsystem, som langt overgår andre dyrearters primitive signalsystemer.

Mennesket er, som allerede Aristoteles (384-322 f.K.) sagde det, et socialt dyr (zoon politikon). Men selvom filosofferne lige siden har forsøgt at tænke sig frem til menneskets inderste natur, har det vist sig, at vekslende tider har indlagt deres egne erfaringer og ideer i menneskets natur, der ligesom den lette bølge har antaget himlens farveskær.

Radikale teorier, som går ud fra, at mennesket er en ren tavle, som deres fornuft kan beskrive med en hvilken som helst samfundskontrakt og en hvilken som helst retsorden, har vekslet med konservative og naturretlige teorier, der har set mennesket som en skabning, i hvilken verdensordenen, Gud, traditionen eller naturen har indskrevet sine love, som det er troens eller fornuftens sag at efterforske og fortolke.

Derfor har man også kunnet begrunde vidt forskellige samfundsformer. For den konservative er monarkiet den magt, som samler og repræsenterer hele samfundet, for den aristokratiske og liberale vil et styre af en lille elite sikre, at de nødvendige fælles værdier prioriteres højest, medens den radikale vil være tilbøjelig til at opfatte demokratiet som den styreform, der sikrer en ligelig fordeling af værdierne blandt ligemænd.

Konservative ideologier, som betoner helhedens interesser, vil på den anden side opfatte mennesket kollektivt som en del af helheden. I primitive landbrugskulturer er denne slægtsopfattelse den herskende, som vi ved det fra det gamle testamente, de islandske sagaer og de nordiske landskabslove fra den tidlige middelalder. Det er først, når menneskene skaber helt nye samfundstyper såsom bysamfund, der kræver en større eller mindre arbejdsdeling, at menneskene blev frigjort fra den helhed, som på een gang anviste ham sin plads og sikrede ham en andel af udbyttet. I bysamfundet får hver enkelt arbejdsopgave sin pris, således at den enkelte kan optræde som sin egen lykkes smed, men også overlades til sig selv, når han ikke kan tjene til sit udkomme. Pengene gør det muligt at sætte en pris på hver enkelt indsats med det resultat, at hver enkelt bliver ansvarlig for sine løfter og for sine fejl. Til gengæld bliver der behov for en ny næstekærlig moral, som sikrer at de svage - børnene, de ældre og de syge m.v. - bliver hjulpet.

Denne jødisk-kristne menneskeopfattelse dannes, i Middelhavets bysamfund - i Palæstina, Grækenland og Rom - o. 500 f. K. og radikaliseres af Kristi forkyndelse. En ny ret og moral

står til rådighed, når samfundsforholdene forandrer sig så meget, at de overleverede regler ikke længere kan sikre de væsentlige sociale interesser.

I middelalderens Europa gennemspilles dette tema endnu engang på ruinerne af det romerske imperium. I middelalderen er det kirken, som holder sammen på stumperne, og som Guds repræsentant på jorden gør krav på kompetencen til at indsætte fyrster og til at skabe moral og ret. Med den stigende velstand i renaissancen fra o. 1200-1500 frigøres vesten fra de konservative og religiøse kræfter og anerkender pånyden menneskelige lovgivningskompetence. Endnu engang må de adelige godsejere se sig distanceret af de fremvoksende handelsbyers velhavende borgerskab, der først med kongemagtens hjælp i form af enevælde i 1600-1700 tallet, senere i form af borgerlige revolutioner fra den franske i 1789 til den danske i 1849, overtager den politiske magt og etablerer et folkestyre baseret på en liberal individualistisk menneskeopfattelse. Den individualistiske kontrakts- og ansvarstænkning sejrer fuldtud i lovgivningen og retspraksis i slutningen af 1700-tallet, efter at kirken havde kæmpet herfor i mere end 700 år. En ideologi sejrer ikke fuldtud i praksis, førend de materielle forhold er til stede.

Men allerede med de borgerlige demokratiers sejr var der sat helt nye økonomiske, politiske og moralske kræfter i bevægelse. Den tekniske og industrielle revolution har skabt helt nye muligheder for at hæve levestandarden, men samtidigt stillet nye krav til organisation og arbejdsdeling. Industriarbejderne slutter sig i slutningen af forrige århundrede sammen for at opnå kollektive aftaler med fabrikanterne. Samtidigt kræver den større produktion, større markeder, hvilket først fører til imperialisme og flere større og mindre krige, men i efterkrigstiden til større internationale organisationer og aftaler, som sikrer en gensidig tilpasning af produktions- og fordelingsforholdene. Samfundet må gribe ind som en vigtig medspiller i det økonomiske system med direkte nationalisering, med skatte- og fordelingssystemer, med økonomiske indgreb, der har til fordel at afstemme pris- og lønforholdene og dermed produktions- og omsætningsforholdene i samfundet.

Den liberale "natvægterstat" i det 19. århundrede, hvis

opgave blot var at sikre ro og orden indadtil og udadtil, afløses af den sociale "velfærdsstat", hvis opgave er at skabe velstand og en social balance i værdifordelingen i samfundet. Den politiske overbygning på denne samfundsudvikling har socialismen været, siden begyndelsen af dette århundrede har socialdemokratiet repræsenteret den socialisme, som vil reformere samfundet gennem retsregler og medindflydelse, i modsætning til marxister og leninister, som har holdt fast ved klassekamps- og katastrofeteorien og derfor har tabt terræn, hvor reformarbejdet er skredet frem som især i de nordiske lande. Men det politisk-ideologiske modstykke til denne udvikling har været en svækkelse af den traditionelle liberalisme til fordel for en kollektiv solidaritet med forskellige tilskud af liberalismen i form af socialliberalisme eller liberal socialisme. I den nyeste tid har gammelliberalismen fået en vis renaissance gennem fremskridtspartiets protest mod bureaukratiet og skattestigningerne, som er reguleringernes nødvendige følgesvend.

I de seneste år har vi set fremkomsten af nye utopier, som påny mener at kunne udtale sig som menneskets "sande" eller "virkelige" natur, og fastslå hvad der er "falske", og hvad der er "sande" behov. "Alternative", landsby- og kollektivsamfund, hvor menneskene kommer hinanden ved konkurrerer med midteroprørets moralske lighedssamfund, som på mange måder ligner middelalderens gilde- og laugssamfund. Hvis man betragter disse anti-vækstsamfund som symptomer på den økonomiske udvikling i 70'erne, er det rimeligt at opfatte disse teorier som ideologiske forsøg på at gøre en dyd af nødvendigheden. 0-vækstideen modsvarer meget passende den økonomiske stilstand, som skabtes af energikrisen i begyndelsen af 70'erne, og landsby- og laugssamfundets moralske værdifordelingssystem modsvarede på samme måde den økonomiske stagnation, som beherskede store dele af middelalderen. På den anden side var modstykket et ubevægeligt rangs- og statussamfund med en ringe social tolerance. Social mobilitet og tolerance eksisterer kun i vækstperioder, hvor der er et overskud at fordele. De seneste års erfaring bekræfter også denne lovmæssighed.

Men disse erfaringer fra den politiske idehistorie gør det klart, at menneskenaturen er vanskelig at fortolke, fordi den forandrer sig med de forhold, den selv skaber i kraft af sin intelligens. Mennesket er ikke blot et kulturskabende væsen, men også opportunistisk, idet det kan tilpasse sig de ydre forhold. Det er derfor ikke muligt og heller ikke så interessant at finde

ud af, hvad menneskets "naturlige" tilbøjeligheder har været. For de passer ikke til de forhold, mennesket selv har skabt. Men naturligvis er der grænser for menneskets tilpasningsevne, og naturligvis er der også udviklings- og samfundsforhold, som er "bedre" end andre. Individuelle psykiske og somatiske sygdomme, samt kriminalitet og social uro er symptomer på fejl eller mangler i leveforholdene, og meget tyder på, at det er vanskeligt for menneskene at tilpasse sig den byudviklings- og rationaliserings-proces, som er modstykket til efterkrigstidens teknologiske ud-vikling.

Alligevel er der ingen grund til at tro, at den ene ideologi eller utopi om samfundet baseret på forudsætningen om en enkelt "rigtig" fortolkning menneskenaturen er bedre end den anden. Risikoen ved at overlade afgørelsen til en enkelt eller en elite af magthavere er alt for stor. Erfaringerne fra Østeuropa og mellemkrigstidens diktaturer i vest er skræmmende. Patienten dør eller skranter, medens sygdommen udryddes!

Det eneste, man med en større grad af sikkerhed kan udtale sig om, er, at mennesket både er et individ og et samfundsvæsen med behov for både frihed og tryghed. Det på dette vestlige kristens-humanistiske idegrundlag opbyggede demokratiske politiske system gør det muligt for de forskellige tolkningsalternativer at konkurrere på lige ford, således at de positive tolkninger får en chance for at befordre menneskelig lykke og fremgang, medens de negative løsningsforsøg kan blive opgivet i en gradvis til-pasningsproces, hvor idemæssig skaben og materiel udvikling gensidigt inspirerer og påvirker hinanden.

Det enkelte menneske har i denne proces behov for en ideologi eller livsanskuelse, der opbygges på grundlag af hans egenska-ber og interesser, og som på den ene side gør det muligt for ham at se sig selv som en del af en historisk og social helhed, der giver hans liv mening og betydning ved at forlænge hans ideer ud i omverdenen og på den anden side finder styrke i omverdenes accept.

Men ideologien kan ikke være tilstrækkelig til at skabe et positivt forhold til virkeligheden og muligheden for en rea-listisk - og dermed hensigtsmæssig - orientering i tilværelsen. Som vi har set, kan ideologien være falsk, idet den ikke modsvarer individernes virkelige interesser. Den kan også være totalitær, hvorved

individerne enten fralægger sig ansvaret eller fratages ansvaret for en individuel stillingtagen til en politisk, moralsk eller personlig konflikt. I denne henseende kan såvel politiske som religiøse ideologier gøre krav på eller tjene som undskyldning for handlinger, der måske tjener helt andre formål eller interesser.

Den moderne psykologiske teori har fastslået, at der faktisk er psykologisk grundlag for antagelsen af ideologiens nødvendighed for erkendelsen og orienteringen i tilværelsen. Det viser sig, at mennesket ikke opfatter og indlærer enkelte ord og begreber ad gangen. Man har længe vidst, at erkendelsen ikke består i opfattelse af enkeltdele, men i større eller mindre helheder. Det nye er, at man har kunnet påvise såkaldte "kognitive strukturer", som er nødvendige for hjernens muligheder for effektivt og sikkert at opfatte, lagre og reproducere erkendelse og viden. Det er vigtigt for pædagogikkens udvikling, men det er også interessant for analysen af ideologi og livsanskuelse som nødvendige strukturer, hvorigennem vi filtrerer og udvælger de dele af bevidsthedsstrømmen, som danner det, vi kalder personligheden, d.v.s. den for individet karakteristiske disposition for at vurdere, mene og handle på en bestemt måde.

Denne meningsdannelse er nødvendig for mennesket og samfundet; den må naturligvis respektere virkelighedens og tænkningens love, men iøvrigt må den så vidt muligt have frihed til at konstruere eller rekonstruere sin vision af menneskelivet og samfundet og virke for at realisere sine visioner eller rekonstruktioner. Det følger af den omstændighed, at menneskenaturen ligesom Guds ansigt er skjult for os.

Vi kan kun forsøge at famle os frem mere eller mindre i blinde, men med ideologiens eller livsanskuelsens lygte foran os, som minearbejderens lampe i de mørke mineskakter.

MAGTENS HEMMELIGHED

Den seneste tids begivenheder i Vesttyskland har givet en hel verden anledning til endnu en gang at ransage magtens hemmelighed. Den nøgne vold har igen vist sit onde ansigt og sået skræk og rædsel omkring sig, som det er terrorens primære formål.

Med en vanvittig logik har terroristerne villet afsløre samfundets skjulte undertrykkelse ved at fremkalde en stigende grad af åben magtanvendelse. Ud fra en i og for sig rigtig erkendelse af, at magt i betydningen indflydelse på andre menneskers adfærd kan udøves såvel direkte gennem tvang som indirekte gennem disciplin, har man gennem provokation af samfundets institutioner villet lokke jernnæven ud af fløjlshandsken.

At man i virkeligheden fremkalder den magtanvendelse, man vil bevise, giver ingen anfægtelse hos dem, der har overgivet sig til terrorens logik. For "i virkeligheden" er der i alle tilfælde tale om magtanvendelse og undertrykkelse, når myndighederne udøver deres gerning. En patruljerende, ubevæbnet politibetjent er "i princippet" udtryk for samme magtanvendelse, som den der skyder og dræber betjenten. En lov, som forbyder en strejke, er "i virkeligheden" lige så undertrykkende som den situationens generalstab, som arrangerer fysiske blokader og anvender trusler og direkte tvang mod strejkebryderne.

Det konkrete formål med en terrorhandling, hvad enten det er at skaffe penge eller at opnå befrielse af fængslede kammerater, er ikke ligegyldigt, men af underordnet betydning. Enten opnår man dette formål, derved at myndighederne bøjer sig for tvangen, og så har man vundet, eller også bøjer myndighederne sig ikke og anvender sin magt over for terroristerne, som vi så det i Magadishu og Entebbe, og så har man afsløret myndighedernes tvangs- og undertrykkelsesapparat. Terrorismen anvender loven om dobbelt effekt.

Den internationale terrorisme er farligere end almindelig kriminalitet, derved at den iværksættes af højtbegavede og højtuddannede personer, som anvender den guerrillateknik, der har vist sig så vanskelig at bekæmpe i den moderne krigsførelse. Man vælger selv tid og sted, mål og midler, dukker frem og forsvinder. Det uhåndgribelige og afskyelige i aktionerne skaber og udnytter angsten, der slår over i magtesløshed og sluttelig demoralisering, når det hverken lykkes at forhindre eller bekæmpe den enkelte terrorhandling.

Forudsætningen for guerrillateknikken er dog, at der findes en større eller mindre kreds af sympatisører, der kan fungere som paraply for guerrillaerne, som ellers ikke kan anvende overraskelses- og forsvindingsteknikken. Også massemediernes, især TV's, intensive dækning af terrorhandlingerne er en kalkuleret medspiller i kampen mod myndighederne gennem den direkte indvirkning på befolkningens følelser og stemninger under afpresningens forløb.

Det er vanskeligt at tale om et fælles formål for terrorismen i Tyskland, Japan, Sydamerika, Mellemøsten og Irland. Men kampen mod undertrykkelsen er dog fællesnævneren, selvom der er en verden af forskel mellem de forskellige former for og grader af undertrykkelse, man bekæmper. Den, der både geografisk og kulturelt står os nærmest, er den vesttyske, som er rettet mod demokratiet som styreform. Terroristerne anser det repræsentative demokrati for at være en karrikatur af folkestyret, idet et samfund, der ikke er baseret på socialismen "i virkeligheden" undertrykker "arbejderklassen", som bliver frarøvet "merværdien" af sit arbejde, der i stedet tilfalder "kapitalisterne".

Det virkelige folkestyre er kun muligt, såfremt staten, der er kapitalisternes forlængede arm, visner bort og efterlader et menneskeligt samfund, som er frigjort for enhver regulering, idet de enkelte individer, som nu er løst fra deres trælldom under kapitalens åg, frivilligt samarbejder til fælles bedste.

Men er det nu rigtigt, at menneskene engang i fremtiden vil ophøre med at have forskellige interesser? Og er det rigtigt, at afskaffelsen af den private ejendomsret til produktionsmidlerne automatisk vil føre til dette resultat? Det kan man ikke vide med sikkerhed, men erfaringer fra de lande, som har indført socialismen, tyder ikke på, at modsætningerne i samfundet er blevet mindre. Man kan med lige så stor ret henvise til, at pluralismen er en betingelse for demokratiet, og at pluralismen er afhængig af en markedsøkonomi, der i sidste ende hænger sammen med en spredning af ejerrådigheden og den hertil hørende decentraliserede beslutningsproces.

Lige så lidt som fortidens kulturformer var enhedskulturer, kan man tænke sig, at fremtiden vil blive det. Hverken det romerske verdensrige, den kristne middelalder, de enevældige monarkier eller den moderne nationalstat er eller var baseret på en "fællesvilje" uden modsætninger, og der er ingen sandsynlighed for, at denne situation radikalt vil ændre sig i fremtiden.

Vi må se i øjnene, at der altid vil være individer eller grupper inden for eller uden for landets grænser, som føler sig forfordelt, eller som ønsker at skaffe sig en større indflydelse, end de har. Samfundet er derfor nødt til at opretholde et system af regler, som regulerer aktiviteterne og værdifordelingen, og at sikre , at den etablerede orden opretholdes, eventuelt med magt.

Et organiseret samfundsliv forudsætter altså regler og midler til at opretholde samfundet og dets regler gennem magtanvendelse over for ydre og indre fjender, der gennem magtanvendelse truer samfundets interesser.

Forholdet mellem magt og ret har altid optaget moralfilosofien, retsvidenskaben og den politiske videnskab. Den græske mytologi indeholder en billedlig opfattelse af de fundamentale samfundsbehov og midlerne til at imødekomme dem. Billedet har form af en dobbeltsymmetri, idet de såkaldte horaer, som er gudinder for årstiderne, er døtre af Zeus og gudinden Themis, der repræsenterer den sædvanebestemte samfundsorden. Derfor

bliver horaerne også repræsentanter for de fire centrale samfundsinstitutioner: Eirene er fredens gudinde, Eunomia repræsenterer den lovlige ordens håndhævelse, Dike er rettens gudinde, medens Tyche omvendt repræsenterer tilfældigheden.

Man kan heraf slutte, at grækerne allerede i 500-tallet før vor tidsregning var klar over, at freden indadtil og udadtil er den centrale betingelse for samfundets funktion, og at freden på den anden side trues af det tilfældige og uforudseelige. Retten er den nødvendige betingelse for at skabe den forudseelighed, som regelmæssigheden tilsikrer, ligesom retten og freden ikke kan opretholdes uden magten til at beskytte samfundsordenen. Senere bekræftede Aristoteles denne opfattelse ved at sige, at retten uden magt er for gode råd at regne.

Men forholdet mellem magt og ret har altid været tvetydigt. Machiavelli repræsenterede i 1500-tallet det ene ekstrem ved at hævde, at magten er fyrstens politiske formål, ligesom Nietzsche i 1800-tallet anså viljen til magt som menneskets inderste drivkraft. Retten er et middel, som politikeren vel kan bruge, men som han kun bør synes selv at ville respektere. Den modsatte opfattelse repræsenteres af den moderne retsstat, der er grundlagt på en konstitution, som sætter retten forud for magten, idet magten bliver rettens redskab.

Men det er klart, at man herved ikke har afsløret magtens hemmelighed i forhold til retten. Man kan opfatte magten og retten som to sider af samme sag, hvad man gør, når man f.eks. definerer retten som befalinger, der bakkes op af samfundets tvang. Men det er på den ene side klart, at magt, der ikke bakkes op af samfundet, ikke er retlig. Selvom terroristerne påberåber sig en højere naturretlig hjemmel for deres handlinger, vil ingen finde på at karakterisere deres aktioner som retsudøvelse. På den anden side vil politiets og grænsegendarmkorpsets indsats mod terroristerne utvivlsomt ifølge den overvældende opinion blive anset som retshåndhævelse.

Omvendt vil mange være i tvivl om, hvorvidt Stalins og Hitlers regime var baseret på magtanvendelse, eller om det trods alt var udtryk for en - omend perverteret - så dog gyldig retsudøvelse. Indvendingen går sommetider på, at der vel eksisterede et faktisk politisk system, men ikke et retligt system, idet dets grundlag var i strid med menneskerettighederne. En mere formel indvending er det, at magtudøvelsen var vilkårlig, idet den netop ikke skete i overensstemmelse med almindelige regler. Magtudøvelsen kan altså stride både mod den materielle og den formelle retfærdigheds princip. Og i denne forbindelse er det måske den sidste indvending, som er den vægtigste, eftersom vilkårligheden som nævnt er rettens logiske negation.

Hvorom alting er, så er det vigtigt at gøre sig klart, at viljen til at anvende magten for at opretholde retten er af fundamental betydning. Det er demoraliserende at opretholde en samfundsorden, institutioner og regler, som man ikke vil beskytte gennem sanktioner. Kan anslag mod samfundet ske uden risiko for sanktioner, og kan overtrædelse af regler ske uden konsekvenser, vil befolkningens tillid til og loyalitet over for et sådant samfund blive nedbrudt. Graden af denne frustration oplevede vi nærværende i forbindelse med flykapringen, tydeligst i forbindelse med den kolossale lettelse og begejstring, hvormed den lykkelige afslutning blev modtaget.

Ligesom det vel er rigtigt at måle et samfunds og en kulturs civilisationsgrad på den måde, hvorpå man behandler dets minoriteter, de svage og værgeløse, således er det også rigtigt at måle et samfunds og en kulturs vitalitet ved at agte på dens vilje og evne til at forsvare sig mod ydre og indre fjender. Hvis demokratiet skal være en livskraftig styreform i nutid og fremtid, må det have kraft til at bekæmpe dets fjender, men vel at mærke uden at sejre sig til døde. Det demokrati, som ophæver sine demokratiske institutioner i kampen mod sine fjender, spiller modstandernes kort. Og det demokrati, som udelukkende koncentrerer sig om bekæmpelsen af sine fjender uden selvransagelse, uden at spørge:

Hvordan kunne dette ske?, risikerer at så tænderne af de nedlagte drager, således at der myldrer nye frem overalt, for hver fjende som faldt.

Lykkeligvis synes denne erkendelse også at være fremherskende hos de ansvarlige i dagens Tyskland. Og der vil måske vise sig at være en vis sammenhæng mellem den tyske tragedie og den traditionelle tyske disciplin, som har overlevet også den sidste generations demokratiseringsproces. En for høj prioritering af ordenen på bekostning af forandring, af magtudøvelse på bekostning af tolerance. En tysk retssociolog skrev allerede for ti år siden om den forskellige udvikling af studenteroprøret i Tyskland og Danmark, at landets civilisationsgrad også kunne måles med graden af magtanvendelse fra samfundets side.

Her står vi mellem Scylla og Charybdis. På den ene side risikoen for demoralisering ved at tolerere altfor mange og altfor åbenlyse lovbrud, og på den anden side risikoen for at skabe en betydelig grad af fjendtlighed hos større eller mindre grupper i samfundet ved ikke at vise forståelse og tolerance over for deres synspunkter og interesser.

Men over for den øjeblikkelige og massive ydre eller indre trussel mod samfundets grundlag må samfundet - og også demokratiet - have mod til at anvende magten. Det vil også sige, at man må være magten bekendt. Man kan ikke nyde godt af demokratiet og dets retsorden, hvis man ikke kan holde ud at tænke på dets forudsætning i magtens eksistens. En yngre generation har haft vanskeligt ved at vænne sig til denne tankegang, som den ældre generation har fået klart demonstreret gennem anskuelighedsundervisning.

Fra den engelske forfatter Richard Adams bog: Kaninbjerget kan jeg anføre følgende bevægende ordskifte, som skal ses på baggrund af de "umenneskelige" lidelser, som førerkaninen El-ahrairah har gennemgået hos "den store sorte kanin" for at redde sit folk fra udslettelse under Kong Darzins belejring.

"Vi vil gerne tale med Fredløs", sagde Kaninpil. "Kan I fortælle os, hvor hans bo er?"

"Jeg har aldrig hørt om ham", svarede en af hannerne. "Er I sikker på, han bor i den her koloni?"

"Hvis han da ikke er død", sagde Kaninpil. "Men I må da bestemt have hørt om Kaptajn Fredløs. Han var officer i owslaen i krigen."

"Hvilken krig?" spurgte en anden han.

"Krigen mod Kong Darzin", svarede Kaninpil.

"Hør nu her, gamle dreng, hold nu op," sagde hannen. "Den krig - jeg var ikke født, da den var slut."

"Men I kender da bestemt de owslakaptajner der var," sagde Kaninpil.

"Jeg ville ikke for min død ses sammen med dem", sagde hannen. "Den der gamle bande med deres hvide knurhår. Hvad skulle vi vide om dem?"

"Hvad de udrettede," sagde Kaninpil.

"Det der krigspjat, gamle dreng?", sagde den første han. "Det er altsammen forbi nu. Det har vi ikke noget at gøre med."

"Hvis denne Fredløs kæmpede mod Kong hvad-det-nu-var-han-hed, så ham om det," sagde en af hunnerne. "Skulle det komme os ved?"

"Det var altsammen meget ondt," sagde en anden hun. "En skændsel, faktisk. Hvis ingen sloges i krigen, så ville der ikke være nogen, vel? Men det kan de gamle kaniner ikke begribe."

"Min far var med i den," sagde den anden han. "Han giver sig til at væve om den af og til. Jeg sørger altid for at komme væk. "De gjorde dette, og så gjorde vi hint", og alt det dér vrøvl. Får én til at brække sig, ærlig talt. Stakkels gamle knark, man skulle tro, han hellere ville glemme det. Jeg tror, han digter det halve selv. Og hvad fik han ud af det, sig mig det?"

El-ahrairah er sammen med Kaninpil kommet hjem til Kaninbjerget, efter at han har været i kaninernes dødsrige hos den store sorte kanin for at frelse sin koloni, der er ved at bukke under for Kong Darzins belejring.

Pludselig står Frith, den guddommelige, ved siden af El-ahrairah. "Er du vred, El-ahrairah?", spurgte Frith.

"Nej, Herre", svarede El-ahrairah. "Jeg er ikke vred. Men jeg har lært, at hos væsner, man elsker, er lidelse ikke det eneste, man kan ynke dem for. En kanin, der ikke forstår den gave, der har gjort ham sikker, er fattigere end en snegl, selv om han måske selv synes noget andet."

Samme tankegang kan man finde hos min svenske kollega, Stig Strömholm, i hans romaner: Dalen og Fälten (1975 og 1977) om romerrigets begyndende undergang med hunnernes indfald i det nordøstlige Gallien i 451 e.K.

I en samtale mellem den romerske hærfører Aëtius og den unge provinsadelsmand og jurist Paridius Gratus prøver de at finde frem til magtens hemmelighed. De er enige om, at den altid beredte arm er den første hemmelighed. Den

anden er mere kompliceret; den går ud på, at magten ikke varigt kan udøves, hvis man ikke kan få alle til at tro, at man har ret til at udøve den. Den tredie er igen mere enkel: Magten må udøves tilstrækkeligt ofte, tilstrækkeligt åbent og tilstrækkeligt hårdhændet, for at den ikke skal blive glemt.

Den fjerde hemmelighed er den vanskeligste; den står i forbindelse med den anden og angår magtens formål, som er opretholdelsen af fornuftige love, d.v.s. sådanne love, som alle mennesker kan godkende, og hvis nødvendighed og nytte de kan indse med deres naturlige fornuft (Fälten p. 272-78). For Aëtius er den fjerde hemmelighed bare ord blandt andre ord; for ham er det vigtigere at vide, hvordan man besværger Fru Fortuna, med andre ord hvordan man vinder krigslykken. For hærføreren er det vigtigt at bevare magten, for juristen at retfærdiggøre den.

Den følgende dag fordrives hunnerne, men den virkelige sejrherre er ikke Aëtius og den romerske kultur, men den barbariske vestgotiske forbundsfælle, som få år senere endeligt overtager riget. Paroidius Gratus forlader hæren uden at vide, hvor han skal tage hen, men han har ikke mere at gøre i Aëtius' lejr.

Forholdet mellem magt og ret har altid optaget filosofien og politikken. Allerede Aristoteles vidste som nævnt, at retten uden magt kun er for gode råd at regne. På den anden side er den ret, som kun sidder i spydstagen af flygtig karakter. Som kynikeren Aganius forklarer Paridius Gratus: Når Atti-

las' ryttere ikke længere findes i en by, bryder ingen sig længere om hans påbud, såfremt han da skulle have nået at udfærdige andre end sådanne, som går ud på at overlade byen til plyndring og at gøre beboerne til slaver. Når de er forsvundet, gælder lovene og Augustus' påbud igen (Fälten p. 150-51).

Retten uden magt og magten uden ret er i vidt omfang magtesløse. Retten uden magt er ikke i stand til at skabe den tillid, der er nødvendig, for at den kan sætte sig igennem, hvorved den forfejler sit formål. På den anden side er magten uden ret kun tænkelig i samfund, som er villige til for enhver pris at sikre deres eksistens ved en stadig og intens kontrol. Uden en betydelig grad af accept og en stigende grad af accept jo mere komplicerede de er, kan et samfund, en organisation og et regelsystem ikke fungere.

En af vanskelighederne ved et demokrati i nutiden med et relativt højt uddannelsesniveau og et effektivt net af elektroniske massemedier er netop, at eliten på godt og ondt har vanskeligere ved at gennemføre "fornuftige" foranstaltninger.

Og vi er vel her ved et af de centrale punkter i analysen af nutidens samfundsforhold. Man kunne sige, at de gamle samfund var monocentriske .

Men i de seneste 20 år har man kunnet iagttage en opløsning af den monocentriske kultur og dannelsen af mange forskellige kraftcentre. Noget så banalt som oprettelse af

flere radioprogrammer og indførelsen af TV fører til, at befolkningen ikke længere oplever den samme fortolkning af virkeligheden. Samtidigt vokser byerne,og landsbyerne affolkes, hvorved anonymiseringen skrider frem. Bilen bliver den del af den fysiske omverden, som mest radikalt ændrer bolig- og indkøbsvanerne med parcelhus og supermarkeds-fænomenerne som symbiotiske livsformer. Familiemønstret opløses mere og mere, idet forældrene forlader hjemmene og overlader børnene til institutioner og skoler. Uddannelsesforløbene bliver længere, og den almindelige viden, ikke mindst om fremmedsprogene, bliver større.

Det er klart, at den tidligere monocentrisme i modsætning til den nutidige polycentrisme er en myte, ligesom alle andre drastiske forenklinger af virkeligheden. En periodes kultur skabes af de kulturbærende lag og overleveres til eftertiden af den kulturproducerende elite. I Middelalderen var det kirken og fyrsterne, der skabte et verdensbillede, som givetvis ikke var noget spejl for størstedelen af almuen i byen og på landet. Når det feudale verdensbillede stod og står så stærkt, er det også fordi almuen ikke havde overskud til og forventning om, at et oprør kunne lykkes.

Revolutioner finder kun sted, når der er råd til det, og når der derfor er rimelige forventninger om forbedring af de underprivil geredes krav. Det var læren af de franske,

de russiske og de danske revolutioner; de danske var dem i 1660 med enevældens indførelse, som jo primært var adelens fald, og i 1848, som var det dannede borgerskabs magtovertagelse. Senere kom systemskiftet i 1901, da bønderne arvede riget, og arbejdernes mindre markante overtagelse af den politiske hovedrolle i 30-erne med Stauning som instruktør.

Det, som er pointen i det foregående, er ikke, at der er nogen principiel forskel på fortid og nutid, men tværtimod at det er konkrete omstændigheder, som fører til nutidens større officielle polycentrisme. Også i tidligere perioder har der været stor afstand mellem den officielle kultur og det reelle livsgrundlag for store dele af befolkningen.

Materialismen har utvivlsomt altid været fremtrædende i de bredere befolkningslag, men det er først i nutiden, at den materialistiske livsform bliver en med den officielle kultur konkurrerende bevægelse med en politisk overbygning i nye partier. Ungdommen har altid gjort oprør mod forældregenerationen, men først den nuværende generation af unge er blevet taget alvorligt, vel til dels som følge af, at den har haft økonomisk betydning som selvstændig forbrugergruppe.

To andre faktorer spiller også en rolle. Erfaringen viser, at virkningen af en uddannelsesreform viser sig efter ca. 20 år. Efterkrigstidens voldsomme udbygning af uddannelsessystemet førte til en kvantitativ - men ingen tilsvarende kvalitativ - vækst i skoleuddannelsen på alle niveauer indtil studentereksamen og en ligeså kraftig vækst i de højere ud-

dannelser, især ved universiteterne, som blev stærkt overbefolkede. Samtidigt med den længerevarende teoretiske uddannelse svandt den praktiske forbindelse med virkeligheden tilsvarende ind. Men ungdommen havde lært at formulere sig, og den marxistiske frigørelsesideologi kunne med held anvendes over for en mindre veluddannet forældregeneration, som havde dårlig samvittighed over for sine børn, der figurligt talt havde været nøglebørn, og som faktisk ønskede at give børnene de chancer, som de selv havde savnet.

Det er altså ikke noget nyt, at den danske befolkning har forskellige interesser og også kæmper for deres interesser. Det nye er de større muligheder, den større frigørelse fra frygt og ydre tvang, som fører til manglende respekt for de fælles samfundsmæssige institutioner og normer, således som de bl.a. har manifesteret sig i samfundets retsregler. Disciplinen er ikke blevet afløst af nogen selvdisciplin.

På det kulturelle område skal man vel heller ikke beklage, at kulturmagistrene ikke kan tæve befolkningen til at lytte til program 1 i DR. Fodboldkampene i TV og ugebladene er ikke bare opium for folket, men er også umiddelbare scener for de rituelle skuespil om godt og ondt, kærlighed, liv og død og andre fundamentale livsytringer. Man kan heller ikke beklage, at musikkulturen går i forskellige retninger, og at åbningen mod udlandet også på dette område fører til variationer. Charterrejserne demonstrerer på godt og ondt for Gud og hvermand, at der er en verden uden for Verona, og TV-Aktuelt fører os hver dag så langt ud i verden, at mange kan have svært ved at se nogen løsning på egne problemer.

På det retlige område må vi konstatere, at disciplinen ikke længere virker så effektivt som før, og at samfundets magtmidler er skrøbelige og ofte uanvendelige. Samfundets institutioner og regler udfordres bevidst af personer og grupper, som ikke anerkender det bestående samfunds legitimitet og dermed ret til at bruge magt, og som ønsker at "afsløre" samfundets undertrykkelse, idet de ofte fremkalder den magtdemonstration, som skal "bevise" undertrykkelsen. Men når samfundet af hensyn til konsekvenserne viger tilbage for at anvende den "legitime" magt, også hæren, vil også ellers "lovlydige"befolkningsgrupper, som i øvrigt anerkender det bestående samfunds ret til at anvende magt, tage deres sag i egne hænder.

Studenterne på Frue Plads optrådte gennem fjernsynet som eksempel for fiskere, landmænd, forældre, husmødre, lærere, pædagoger, lejere, chauffører, TV-journalister, søfolk, typografer, HK-ere. Alle disse og mange andre grupper foretager blokeringer, besættelser, boycot, betalingsnægtelser, faglige møder og mange, mange andre aktioner, som har til formål at skaffe ret, hvis man ikke har det.

Folketinget vedtager love og dagsordener om Christiania, sømandskonflikter, typografstrejker m.v., men undertiden kan man have indtrykket af, at virkningen ikke strækker sig ud i omverdenen, som bliver ved med uanfægtet af følge sine egne love, som Kina efter den første revolution, der lod kejseren fortsætte sine ceremonier i paladset, uden at virkningerne nåede længere end til havemuren.

Som vi begyndte med at sige, er der et nødvendigt forhold mellem magt og ret. Bevidstheden om og troen på retten er magtens anden hemmelighed. Magtens tredie hemmelighed var, at den skulle vises så ofte, at den ikke glemmes, og magthaverne skal have mod til at anvende den, når det er nødvendigt.

Spørgsmålet er blot, hvornår den er nødvendig? Idealtilstanden er naturligvis, at det aldrig er nødvendigt, og mange af nutidens marxister og grønne stridsmænd for Vorherre er tilbøjelige til at identificere idealtilstanden med menneskets natur. Når idealet og naturen endnu ikke er gået op i virkeligheden, skyldes det kun et forkert samfund, og det rigtige har vi endnu ikke etableret på jorden. Men målet er kommet nærmere, når al myndighed er fjernet; derfor er der nogle, der bogstaveligt talt er begyndt at likvidere dem, ganske vist i Tyskland, men alligevel.

Naturligvis kan tvangen ikke undværes af hensyn til beskyttelsen af de svage og minoriteterne i samfundet. De ekstremistiske minoritetsgrupper er da også de første til at søge myndighedernes bistand undertiden til angreb mod samfundet. Ideologerne bag Christianiasagen lægger jo ikke engang selv skjul på, at retssagen ikke har til formål at støtte beboerne derude, men at den primært er et middel i kampen mod samfundet.

Man kan måske synes, det er at gå til yderligheder i sin omsorg for demokratiet, at man skal lægge rebet om sin egen hals. Hertil er at sige, at det jo nok ikke er noget reb, men en kinesertråd, og at de demokratiske spilleregler ikke kan overtrædes uden i yderste nødsfald, med mindre de-

mokratiet skal miste sin troværdighed, hvilket just er provokatørernes mål.

Men tvangen må ordineres i små doser, idet tvangen vel tugter den syndige og styrker selvbevidstheden hos de retfærdige, men tvangens formål er ikke at skabe frygt, men blot at demonstrere villigheden til i påkommende tilfælde at anvende den. Og den militære filosofi er vel netop baseret på ideen om forsvarets troværdighed for at forhindre fejlvurderinger fra fjendens side.

På denne måde kan man finde en indre sammenhæng imellem det indre og det ydre tvangsapparat, hvis vigtigste funktion er at gøre sig selv overflødig. I internationale krisesituationer kan krigen være uundgåelig; men gudskelov har der i vores del af verden ikke været sådanne kriser i den seneste menneskealder, og meget kan måske også tale for, at de europæiske spændinger kun er tilsyneladende, eftersom interessefællesskabet er blevet større mellem øst og vest.

I nationale krisesituationer kan der i værste fald udbryde revolutioner eller borgerkrig, i bedste fald kan samfundet bryde sammen i indre anarki, med mindre samfundsmagten sættes ind med massive modforholdsregler. Intet tyder på, at vi nærmer os tilstande, hverken af den første eller den anden orden.

Den negative side af denne positive situation er den økonomiske nedtur, som har dæmpet de vildeste forventninger til fremtiden og fjernet det overskud, hvoraf revolutioner næres. Den positive side er den heraf følgende voksende respekt for værdier og dermed også for værdien af et organiseret samfund.

Men vi skal ikke tilbage til fortidens kadaverdisciplin, som jeg endnu husker den fra tiden før krigen. Den frigørelse, som ungdomsoprøret førte med sig på mange af livets områder vil vi ikke give afkald på. Selvom vi godt kan beklage de mennesker, som ikke forstår den gave, der trods alt har sikret deres tilværelse, og som ligesom kaninerne har glemt eller fortrængt deres gamle idealer.

Vi skal dog også erkende, at magtens fjerde hemmelighed er den mest uhåndgribelige. Vi har set, at det er umuligt at tale om fornuftige love, i den forstand, at alle mennesker kan indse deres nødvendighed og nytte. Tværtimod er det netop det almindelige, at der i samfundet råder uenighed om, hvad der er nyttigt, eftersom man ikke er enige om målet. Men det, der trods alt er helt overvejende enighed om, er, at det er nødvendigt at rette sig efter de love, som er blevet til i overensstemmelse med vort demokratiske politiske system,d.v.s. at mindretallene erkender, at det ville være ufornuftigt at anfægte retsordenens legitimitet, eftersom netop mindretallene har størst behov for en samfundsorden og en samfundsmagt til at beskytte deres interesser.

Den demokratiske proces har netop til formål at muliggøre et magtskifte i overensstemmelse med svingningerne i befolkningens interesser. De, der udgør flertallet i een periode, vil risikere at være mindretallet siden. Også af denne grund kan et aktuelt mindretal være interesseret i at følge spillereglerne i stedet for at vælte spillet over ende.

Det nye i vor tid, som får nogle til at tale om folkets og kulturens undergang, er vel nok dette, at kroniske mindre-

tal kræver andel i magten eller hensyntagen til deres interesser. I vort land har vi ikke store etniske og sociale minoritetsgrupper, men ungdommen og kvinderne, fremmedarbejdere, kriminelle og arbejdsløse m.v. har meldt sig med højrøstede krav om medindflydelse i et sprog, som undertiden leder tanken tilbage på den menneskekærlige trussel: "Und willst du nicht mein Bruder sein, dann schlag' ich dir dein Schädel ein."

Det er også klart, at den, der ikke har meget at tabe, vil have vanskeligst ved at identificere sig med fællesskabets interesser og derfor være mest disponeret for at lægge torpedoer under arken. Den yderste konsekvens af denne holdning er den politiske terrorisme, som vi,gud være lovet,har været forskånet for.

Når man bruger bomber i Tyskland, anlægger man retssager i Danmark, og det er dog trods alt udtryk for et højere niveau i den politiske kultur, men måske også et resultat af en behersket anvendelse af magt. I hvert fald er det en ikke urimelig antagelse, at den repressive tolerance er et mere virkningsfuldt middel mod ulydighedskampagner end magtanvendelse.

Men magtens fjerde hemmelighed vil altid være gemt bag det syvende slør. Kunsten vil altid være, at finde balancen mellem tolerance og fasthed. Denne balance er en ustabil balance, men den, der mestrer kunsten, vil ikke behøve riset, der da kan forblive bag skabet.

EN LIBERAL FILOSOFI.

I løbet af 5o'erne døde ideologierne i vore nordiske lande. Erfaringerne fra 3o'erne til og med 2. verdenskrig havde grundigt vaccineret den opvoksende ungdom mod de totalitære ideologier. Den efterfølgende kolde krig rykkede de vestlige demokratier yderligere sammen i fælles bevidsthed om egen fortræffelighed og om nødvendigheden af at stimulere den økonomiske vækst. Genopbygningen af det sønderslåede produktionsapparat var et indlysende mål for den politiske virksomhed såvel nationalt som internationalt. Udryddelsen af fattigdommen og indførelsen af socialt velfærd blev det fælles ideologiske grundlag for alle partier fra de socialdemokratiske til de konservative.

Økonomisk vækst blev derfor den grundlæggende politiske målsætning såvel i øst som i vest. Den politiske proces bestod derfor i fordelingen af væksten og i udformningen af skattesystemer, som bedst muligt forenede hensynet til væksten med hensynet til det sociale velfærd.

Den politiske debat blev farveløs og "saglig". De kommunistiske partiers retorik lå uden for dette mønster som eksotiske vildskud, man ikke behøvede at tage højtideligt, og som derfor blev forbigået i tavshed.

Paradoksalt nok indførtes i efterkrigstiden nye skolesystemer, der tværtimod at bygge på den kvalifikations- og præstationsideologi, som er grundlaget for vækstsamfundet, i stedet indførte motivations- og trivselsideologien samt kravet om social bevidsthed og samarbejde.

Erfaringen viser, at nye omfattende skoleordninger efter 15-2o års forløb fører til social uro, og det var derfor ikke for en efterfølgende betragtning mærkværdigt, at slutningen af 6o'erne udmærkede sig ved en voldsom bevægelse i den opvoksende ungdom, som havde forladt skolen og var nået til universiteterne.

Skoleuddannelsens motivations- og trivselsideologi havde gjort ungdommen fremmed over for præstationssamfundets "rotteræs", som den var dårligt rustet til at overtage. Resultatet blev som bekendt ligesom i tidligere lignende situationer et ny-

romantisk oprør mod samfundets institutioner, et krav om øget medindflydelse og en fordømmelse af produktionssamfundets konsekvenser i form af stigende krav til specialisering og forringelse af trivselen. "Livskvalitet" blev opfundet som alternativ til vækstsamfundets "kvantitetsbegreb".

Da denne ungdomsbevægelse efterhånden kanaliseredes ind i en nymarxistisk international bevægelse, var politikerne ude af stand til at tage denne udfordring op og indpasse den i en politisk debat. Over for marxisternes påstand om at repræsentere en "videnskabelig" og sammenhængende politisk ideologi har man intet haft at stille op ud over skældsord og et skuldertræk, hvorefter man er gået over til næste punkt på dagsordenen.

Det man ikke forstår bliver man bange for og fortrænger. Men fortrængningsmekanismen er lige så uheldig i politik som i det private liv. Det mest groteske eksempel var USA's forsøg på at få det kommunistiske Kina til at forsvinde ved at lade som om det ikke eksisterede. Men i princippet var det den samme måde, hvorpå vore politikere forsøgte at blive marxismen kvit med det resultat, at dens tilhængere i vidt omfang kunne infiltrere massemedierne og uddannelsessystemet, især de højere uddannelser, der i Danmark især blev lagt åbne for politisk bevidste kræfter gennem nye ekstremt "demokratiske" styrelsesordninger.

Disse nymarxistiske bevægelser var oprindeligt bygget på Marx's ungdomsskrifter, som i vidt omfang var inspireret af Rousseau og den tidlige romantik med dens afvisning af de grimme virkninger af den første industrielle revolution. For Marx var især dannelsen af byproletariater omkring de fremvoksende industricentre på én gang en udfordring og en inspiration til dannelsen af ideen om proletariatet som den kommende epokes herskere. Man må ikke glemme, at Marx levede i det 19. århundrede, der i det hele taget var historicistisk og evolutionistisk, hvorfor det var naturligt for ham at overføre evolutionsteorien til den sociale og politiske sfære.

Den senere Marx var imidlertid renlivet positivist, og han prætenderede i Das Kapital at anvende matematiske (og derfor videnskabelige) metoder til begrundelse af den særlige arbejdsværdilære, som sammen med klassebegrebet blev fundamentet for en "materialistisk" teori om samfundets overgang til socialismen, hvori

det private og det offentlige liv forenes, medens staten derfor visner bort.

Det er denne transformation fra den yngre Marx's romantiske idealisme til den ældre Marx's benhårde materialisme, som ungdomsbevægelsen i nutiden også har gennemgået. Medens Frankfurterskolen med Habermas og Marcuse forestillede sig det frigjorte og rationelle menneske, der indretter samfundet efter sine reelle behov, bygger de toneangivende kredse i dag på kapitallogiske teorier om "samfundsformationernes" og produktionsforholdenes herredømme over det enkelte menneskes bevidsthed.

Det siger sig selv, at man med en sådan holdning må nære foragt for demokratiske institutioner, der gennem fordeling af magten og gensidig kontrol hermed i bedste fald er et bedrag, hvormed magthaverne tilslører deres undertrykkelse af proletariatet, idet den formelle frihed og lighed løsrives fra den økonomiske og materielle lighed, der først opnås gennem ophævelsen af den private ejendomsret til produktionsmidlerne.

Marx's filosofi kan i ikke uvæsentlig grad forstås som et forsøg på at forene Hegels idé om, at individets frihed kun kan realiseres som en del af en helhed, med Benthams utilitarisme. Stuart Mill forsøgte på et liberalistisk grundlag at forene den enkeltes stræben efter lykke med hensynet til samfundets krav gennem skabelsen af samfundsnytten. "En bedrøvet Sokrates er bedre end en glad gris".

På trods af den principielle forskel mellem Marx's socialisme og Mills liberalisme er der mellem dem enighed om, at det der er godt for samfundet også er godt for den enkelte, uanset hvilke følger det får for ham. Det er klart, at en sådan filosofi er velegnet for samfund under industriel og teknisk udvikling, hvadenten det så er stats- eller privatkapitalistisk. Det er da også umiddelbart indlysende, at den væsentligste del af den kritik, som i nutiden fremsættes mod det såkaldt "kapitalistiske" samfund, i det væsentlige er en kritik mod det teknologiske samfund uanset dettes formelle statsform.

En rent konservativ filosofi adskiller sig på dette punkt ikke fra socialistiske og utilitaristiske teorier. For den konservative er individet ej heller det bærende element i samfundet,

idet de enkelte individer må opfattes som de momentane forvaltere af de traditionelle værdier, som overleveres fra generation til generation og udvikles organisk på samme måde som en plante. I denne forstand var romantikken og historismen renlivet konservativ.

Begrebet retfærdighed vil oftest være foreneligt med konservatisme, ikke i en individorienteret forstand men som en overensstemmelse med de overleverede værdier eller en højere verdensorden: Naturlovene, guddommelige kræfter eller verdensfornuften.

Begrebet retfærdighed har sin egen struktur. Henvisninger til dette skal ikke legitimeres eller retfærdiggøres med argumenter, som refererer sig til konsekvenserne af en handling. En sådan konsekvensorienteret argumentation er utilitaristisk eller pragmatisk. Henvisninger til retfærdighedens krav må legitimeres med argumenter som refererer til overensstemmelse med regler og standarder, som sikrer individet en "rimelig" behandling i forhold til en norm: Enhver skal have "sin (rette) andel", "sin lod".

For den konservative bestemmes den rette andel af verdensordenen, af skæbnen eller Gud. Den radikale anskuelse afviser de højere magter og sætter mennesket som skaberen af samfundet og dets institutioner i kraft af den frie overenskomst, der alene er i stand til at forklare og legitimere såvel samfundets indretning som de enkelte borgeres indbyrdes forpligtelser: Den idealistiske anskuelse afviser på én gang den konservative fatalisme og den radikale viljes- og fornuftsdyrkelse, idet den ubegrænsede frihed fører til egoisme, som strider mod menneskets natur som samfundsvæsen.

De tre varianter, der alle kan føres tilbage til det gamle Grækenland, opererer hver især med ligheden som centralbegreb, men vel at mærke i den forstand at lige tilfælde skal behandles lige. Derimod ikke nødvendigvis sådan at alle mennesker skal behandles lige. For det førklassiske grækenland, der anså menneskelivet som en afspejling af verdensordenen, var det naturligt at betragte skæbnen som den magt, der fastsætter, hvad der er den enkeltes lod. De tre moirer spinder, udmåler og klipper

menneskets livstråd over ligesom de nordiske norner, og menneskenes lod må være forskellig, da de fødes ulige i henseende til social position samt fysiske og psykiske evner.

De atheniensiske sofister (5. årh. f. Kr.) forkastede den konservative og religiøse skæbnetro og antog, at såvel samfundet som retten er menneskeværk, der skylder menneskets fornuft sin kraft og gyldighed. Menneskelige overenskomster er ikke alene grundlag for samfundet, men også fordelingen af goderne afhænger af, hvad den enkelte er i stand til at skaffe sig ved sine evner.

Sokrates, Platon og Aristoteles anså det ubegrænsede demokrati, som var opvokset i Athen på grundlag af sofismen, som årsag til den peloponnesiske krig og dens mange ulykker, herunder også den kynisme hvormed man handlede ikke alene over for fjenden men også over for sine forbundsfæller. Fornuften er ikke tilstrækkelig til at sikre det gode samfund, idet de enkelte individers stræben efter lykken fører til samfundets ulykke.

Platon grundlagde idealismen, som havde til formål at finde det evige i det foranderlige, og som på politikkens område førte til en utopisk idealstat, styret af filosoffer og vogtet af soldaterne. I praksis havde Platon imidlertid ikke held med sine ideer, idet han blev jaget bort fra den by, hvortil han var kaldt for at reformere konstitutionen.

Aristoteles tog derimod udgangspunkt i sin samtids Athen og antog, at goderne skulle fordeles i overensstemmelse med to forskellige former for retfærdighed. Den udlignende retfærdighed, som er den ældste, tilsiger, at man skal tage lige så meget ind, som man har givet ud, det være sig i form af vederlag eller straf. Den uddelende retfærdighed, som han daterer til Solons tid, da en egentlig samfundsstyring blev mulig gennem udviklingen af bystaten, tilsiger, at samfundet fastsætter den tildelte værdi i overensstemmelse med en handlingskategoris betydning for samfundet. Inden for de enkelte kategorier måtte afgørelsen afhænge af kvaliteten af den foretagne handling. En god smed er således en mand, der er dygtig til smedearbejde, medens et godt menneske i almindelighed er et meningsløst begreb.

Iøvrigt tager Aristoteles ikke stilling til, hvilket samfund der er bedst, men han går nærmest ud fra, at den græske bystat (polis) var det ideelle samfund. Han noterer dog køligt, at værdifordelingen i monarkiske samfund sker i henhold til status og rang, i aristokratiske samfund i forhold til indsats og præstation, medens fordelingen i demokratiske samfund sker ligeligt. Ligheden refererer sig dog kun til individerne inden for forskellige samfundsgrupper, medens slaveriet ikke voldte ham nogen bekymring.

Det var først stoikerne, som på grundlag af deres antagelse af, at det enkelte menneske havde andel i den højere verdensfornuft og derfor principielt måtte være ligeværdige, nåede frem til en principiel lighedsideologi, som senere i Rom forenedes med kristendommens krav om, at de enkelte individer er lige for Gud og mennesker.

Med Romerrigets fald vendte Vesten tilbage til en konservativ stats- og retsopfattelse, idet staten var af Guds nåde og retten derfor bestemt enten af sædvane eller af kirken. Nogen verdslig lovgivningskompetence anerkendtes ikke af kirken, før Thomas Aquinas i 1200-tallet åbnede for den moderne udvikling ved at antage, at Guds og naturens lov kun fastsætter rammerne for det sociale liv, hvorfor dettes nærmere indhold må fastlægges gennem verdslig, d.v.s. fyrstens, lovgivning. Det er dog først de følgende par århundreders investiturstrid og den samtidige statsretlige tænkning (Marsilius fra Padua, Bodinius m.fl.) der efterhånden fører til antagelsen af en menneskelig suverænitet, der udeleligt ligger hos hele folket, og som sætter mennesket i stand til at lovgive om egne forhold.

Det er i dag den almindelige opfattelse, at denne ide er hentet fra jødisk tænkning, der er baseret på Jahves pagt med sit udvalgte folk. I hvert fald er det denne tanke Hugo Grotius i begyndelsen af 1600-tallet lægger til grund for sin almindelige kontraktslære, der gælder såvel aftaler mellem stater og mellem enkeltindivider som den retsorden, der gælder i det enkelte land.

Det er dog først hos den samtidige Hobbes og senere hos Locke og Montesquieu at samfundskontrakten og suverænitetstanken

anvendes til konsekvent at begrunde statens retsorden. Hos Hobbes førte konstruktionen imidlertid til oplyst enevælde, idet han under indtryk af den truende borgerkrig fandt lov og orden vigtigere end rettens indhold. Samfundskontrakten havde derfor ikke nogen funktion, som gik væsentligt videre end til at overlade suveræniteten til kongen, som havde til opgave at hindre den truende "alles krig mod alle". Men også Locke og Montesquieu nærede skepsis mod menneskets evne til begrænsning af egen magtudøvelse, hvorfor de vel gik ind for demokrati men med fordelingen af magten i en lovgivende, en udøvende og en dømmende magt.

Rousseau derimod,som gik ud fra menneskets principielle godhed, anså det fuldkomne demokrati for bedst at modsvare suverænitetens principielle udelelighed. Men det blev Lockes og Montesquieus tanker om det repræsentative demokrati som blev lagt til grund for den amerikanske og den franske forfatning i slutningen af 17oo-tallet, men samfundskontrakten og folkesuverænitetsforestillingen ligger til grund for disse og alle senere forfatninger, ikke alene i kraft af deres tilblivelse men også udtrykkeligt udtalt i deres tekst.

Det fælles for de statsteorier, som er baseret på tanken om samfundskontrakten, er at de søger deres inspiration i kontraktskonstruktionen, der som udgangspunkt har ideen om, at de enkelte mennesker som frie, lige og fornuftige væsener er grundlaget for samfundet. Menneskene er ikke viljeløse redskaber for historien eller undersåtter under en fyrste eller en diktator.

Man kan som skeptikerne og empiristerne Hume og Bentham afvise konstruktionen allerede med den betragtning, at det ikke er folket men enkeltindivider som tænker, handler og indgår aftaler. Samfundskontrakten er naturligvis en konstruktion eller - som Hans Kelsen ville have udtrykt sagen - en logisk forudsætning for en bestemt samfundsteori. Medens Bentham som nævnt udelukkende ville basere sin samfundsfilosofi på lykke- og nyttehensyn, vendte Kant tilbage til retfærdigheden som en selvstændig faktor i samfundsfilosofien samtidig med, at han dog afviste rationalismens almindelige naturretslære. Ikke fornuften men friheden er grundlaget for retfærdigheden. Den enkeltes frihed er det højeste gode, og den begrænses kun af hensynet til andres lige ret til frihed.

Med den foregående analyse har jeg forsøgt at påvise, at der i den samfundsfilosofiske tænkning igennem tiderne har været vekslet mellem kollektivistiske, individualistiske og socialliberale teorier alt efter samfundets udviklingssituation og aktuelle behov. De kollektivistiske kan igen deles i konservative og socialistiske teorier, der går ud fra, at helhedens interesser er de primære, og at udviklingen i det væsentlige styres af upersonlige, overindividuelle kræfter, som menneskene må underkaste sig uden noget krav på individuel retfærdighed.

De radikale individualistiske teorier sætter imidlertid den memmeskelige fornuft i centrum og anser samfundet for resultatet af en overenskomst, der sikrer de enkelte individer fuldstændig frihed til at opnå de fordele, som deres evner og flid kan skaffe dem, hvorfor den private ejendomsret bliver et centralt begreb. Ligheden er i disse teorier fuldstændig underordnet den individuelle frihed. En filosofi, som naturligvis i særlig grad var tiltalende for stærke og dygtige forretningsmænd i det 18. århundrede.

Socialliberale teorier går ligesom Aristoteles og den katolske moralfilosofi ud fra, at mennesket er såvel individ som samfundsvæsen, og at samfundet derfor gennem sine regler må sikre, at individet opnår størst mulig frihed under hensyntagen til helhedens interesser. Magtfordelingen må sikre, at ingen i samfundet får mulighed for at tilsidesætte individernes og minoriteternes interesser. Men socialliberale teorier kan - som vi har set de sidste hundrede år - udvikle sig til at prioritere samfundsnytten højere end hensynet til det enkelte individs interesser og prioritere den materielle vækst så højt, at retfærdighedsforestillingens krav om lighed og menneskelig værdighed tilsidesættes.

Som jeg indledte med at sige har efterkrigstidens politikere , hvadenten de var borgerlige eller socialistiske stort set været enige om den samfundspolitiske målsætning og derfor ikke været i stand til at tage den udfordring op, som ligger i det nymarxistiske angreb mod det demokratiske system. Forskellighederne mellem konservative, liberale og socialliberale og for den sags skyld også socialdemokratiske ideologier er blevet

fortrængt eller glemt, og man er derfor havnet i en mindre betydningsfuld opdeling mellem "borgerlig" og "socialistisk" (socialdemokratisk), som i det væsentlige havde samme mål, omend med en nuancering i deres forhold til den nordiske velfærdsstat.

Det er derfor af en ikke ringe interesse, at den amerikanske socialfilosof John Rawls i en serie artikler, som nu er samlet i bogen: Justice as Fairness (197/) har forsøgt at udforme et principielt socialliberalt alternativ til den marxistiske ideologi. Med fuld hensyntagen til Marx's påstand om, at den formelle retlige frihed og lighed er tom uden en tilsvarende økonomisk basis, men med en lige så stærk understregning af, at Kant havde ret i, at den individuelle frihed ikke fuldt ud kan underordnes hensynet til helhedens interesser, tager Rawls sit udgangspunkt i en ny version af den gamle samfundskontraktskonstruktion. Han forsøger at finde en formel, hvorefter man kan forene hensynet til den størst mulige lighed med hensynet til samfundets fælles interesse i, at der bliver størst muligt udbytte til fordeling.

På den ene side kan man ikke anerkende en fortsat stigende ulighed i samfundet, selv om det fører til stigende velstand for alle, idet det vil krænke hensynet til retfærdighed og menneskeværd. På den anden side kan man ikke af hensyn til menneskenes lige så fundamentale retfærdighedsforestilling om, at der skal være en vis lighed imellem indsats og vederlag, dekretere den fulde lighed, uden at resultatet bliver en fordeling af fattigdom. Men ulighederne i samfundet skal kunne begrundes i rationelle hensyn til fælles fordel herunder i særlig grad hensynet til de svageste i samfundet, og de positioner som giver muligheder for fordele skal - i det omfang det er muligt - stå åbne for alle.

Jeg vil i det følgende gøre rede for de væsentligste elementer i Rawls' model for opnåelse af disse mål, men der må nødvendigvis blive tale om en stærk forenkling. Jeg vil derefter fremsætte de principielle indvendinger, som kan fremsættes mod denne model, som ikke, hvad man ikke kan undres over, hverken logisk eller praktisk kan honorere de ambitioner, som forfatteren knytter til sin teori. Man må imidlertid være forfatteren taknemmelig for, at han gennem flere års analyse og debat har forsøgt

at finde et moderne liberalt alternativ til en socialistisk eller marxistisk ideologi, som igennem de sidste hundrede år ikke har haft noget kvalificeret sammenhængende alternativ.

Rawls forestiller sig menneskene placeret i en hypotetisk valgsituation, hvor de ikke kender deres økonomiske, sociale eller intellektuelle status. Og så spørger han: Hvilket samfund ville frie og rationelt tænkende mennesker da blive enige om at indrette?

Han mener, at man da ville blive enige om at lægge følgende to principper til grund:

1) Alle har en lige ret til videste frihed sammenholdt med en lignende frihed for andre.

2) Sociale og økonomiske uligheder kan kun retfærdiggøres, såfremt

a) de er begrundet i hensynet til at opnå en større fordel for alle, og

b) de er knyttet til stillinger og positioner, som står åbne for alle.

Rawls sammenfatter sine synspunkter i "the principle of fairness", som er det grundlæggende princip, hvoraf alle sociale forpligtelser afledes: Enhver er forpligtet til at yde "sin del", som bestemt gennem reglerne for de samfundsmæssige institutioner, når

1^{O}) institutionen er retfærdig, d.v.s. opfylder de ovenciterede grundprincipper (2 a-b), og

2^{O}) han frivilligt har accepteret eller udnyttet de fordele, man kan have af den.

Den "sense of justice", som forfatteren anser som grundlæggende for menneskenes krav til deres samfund, forlanger mere af samfundet end en utilitaristisk nyttemoral kan give, nemlig et velordnet samfund og en retfærdig helhed (just unity), som sætter individerne i stand til at udfolde deres natur som frie og lige moralske personer.

Nogle kritikere hævder, at Rawls' principper er så vage, at de ikke kan anvendes i praksis, men denne kritik er forfejlet, eftersom hensigten ikke er at opstille kriterier for bedømmelsen af et givet samfund, men derimod en metode, hvormed man kan arbejde henimod et mere retfærdigt samfund. Derfor er det heller

ingen indvending mod Rawls, at "retfærdighed" og "fairness" er af forskellig kategori, idet retfærdighed refererer til resultatet af en proces, medens "fairness" refererer til proceduren. Hensigten er netop at skabe en procedure, som tenderer mod et retfærdigt samfund.

Andre kritikere henviser til, at menneskene ville acceptere et system af uligheder, idet man ville håbe på, at man ville være i stand til senere at gøre sine egne interesser til de dominerende. Rawls selv finder ikke denne indvending afgørende, idet han mener, at normale mennesker også tager hensyn til deres efterkommeres interesser, men forsvaret er ikke overbevisende.

Mere afgørende er det, at kontraktskonstruktionen forudsætter det den skal bevise, nemlig at aftaler er forpligtende. Som det fremgår af det foregående var denne tankegang fremmed for menneskene som et almindeligt princip før den rationalistiske naturret i 1600-tallet. Reglen var tidligere tværtimod den modsatte, at aftaler kun var forpligtende, når de tilhørte en type, som var anerkendt i den borgerlige ret. Den katolske moralfilosofi, som var den idemæssige forudsætning for Grotius' almindelige kontraktslære, antog ganske vist, at løfter var forpligtende for afgiveren, men kun for samvittighedens domstol.

På samme måde synes også ideen om en forsamling af "lige mennesker" at forudsætte det demokrati, som forudsættes med princippet om, at det,en sådan forsamling kan blive enige om, er retfærdigt. Tanken om at give negre stemmeret opstod f.eks. ikke i den amerikanske grundlovgivende forsamling. Når ulve mødes for at diskutere det retfærdige ulvesamfund, inviterer de ikke lammene, men bliver enige om den retfærdige fordeling af lam.

Endelig er ideen om "rationelle personer" et middel til at afvise de mennesker, som mener noget andet end én selv. Man kunne med denne begrundelse f.eks. påtvinge andre "irrationelle" mennesker visse pligter, f.eks. værnepligt, undervisningspligt m.v. med henvisning til "rationelle" personers interesser. Hvad skal man stille op med mennesker, som prioriterer værdierne anderledes end Rawls antager, at fornuftige mennesker vil gøre?

Og hvad betyder frihed og lighed? Begrebet frihed er relativt, selv for den der accepterer det abstrakte begreb i vestlig

forstand, f.eks. talefrihed, religionsfrihed m.v., men hvad med dem der foretrækker et materielt begreb, f.eks. firhed fra sult og nød og frihed til at gå til grunde?

Og hvad er lighed? Det er vel ikke lighed inden for grupperne i et statussamfund. Men betyder det f.eks. lige løn for lige arbejde, eller lige løn for alt arbejde? Eller betyder det lige løn i forhold til lige behov? Den marxistiske endeløsning er jo indsats efter evne og løn efter behov, men erfaringen viser, at vederlagsretfærdigheden, løn i forhold til indsatsen, altid har været oplevet som en væsentlig forudsætning for samfundets.

Rawls forsøger at retfærdiggøre uligheder, der er til gavn for alle og er knyttet til muligheder, som er åbne for alle. Denne tankegang er ikke tilstrækkelig, hverken til at begrunde ulighederne eller til at virke for en udligning. Hertil må social- og skattelovgivningen yde sit bidrag.

Man må konkluderende sige, at Rawls synes at forudsætte det, han vil begrunde med ideen om at benytte enigheden i en hypotetisk forsamling af frie og lige mænd som kriterium for retfærdigheden, idet den forudsætter, at ideerne om frihed, lighed og forpligtende løfter i forvejen er accepteret. Retfærdiggørelsen af et vestligt demokrati forudsætter altså accepten heraf.

Vi må vide, hvilken målestok der skal anvendes, når det skal afgøres, hvad der er en fordel og hvad en ulempe, og hvordan forskellige værdier skal prioriteres i forhold til hinanden og afvejes mod risici. Henvisningen til det "rationelle menneske" er i væsentlig grad en henvisning til egne eller ens egen kulturs interesser.

Rawls principper kan ikke fortælle, hvad retfærdigheden er, men de kan hjælpe os, når vi skal diskutere retfærdighed. Ligesom Chaim Perelmans "hypotetiske auditorium" forudsætter Rawls' "samfundskontrakt" accept fra "alle implicerede", d.v.s. at retfærdigheden kræver en lige hensyntagen til alle impliceredes interesser. Retfærdigheden forudsætter altså en proces for sociale og politiske beslutninger, der sikrer:

1) at alle "relevante principper" d.v.s. alle interesser, som kan formuleres i principper, tages i betragtning,

2) at uvedkommende hensyn udelukkes fra afgørelsen,
3) at en afbalancering af principperne foretages,
4) men det er ikke muligt at afgøre,
   a) hvilke principper, der er "relevante", og
   b) hvordan de skal afvejes. Disse afgørelser kan kun træffes gennem den sædvanlige politiske proces.

Men Rawls har alligevel ydet en stor indsats ved at gennemtænke og formulere en model for afgørelsen af, hvordan et "retfærdigt" samfund skal etableres ud fra en socialliberal ideologi, og ved fremhævelsen af, at retfærdigheden er en primær værdi, som må konkurrere med samfundsnytten.

DEMOKRATIETS DILEMMA

Ordet demokrati er græsk og betyder folkestyre. Det er udformet i bystaten Athen 5-600 år før vor tidsregning i modsætning til monarki, enkeltmandsstyre, og oligarki, fåmandsstyre. Det er vigtigt at erindre sig, at demokratiet historisk udviklede sig fra et kongestyre over et adelsstyre til et folkestyre, at denne udvikling fandt sted samtidig med udviklingen i de sociale og økonomiske forhold fra en landbrugsøkonomi til en byøkonomi baseret på en omfattende arbejdsdeling og med hovedvægten lagt på handel, håndværk og søfart, og at den atheniensiske bystat kun omfattede et areal som Fyn og havde en befolkning på 200.000, hvoraf ca. halvdelen boede i selve byen. Andel i magten havde alle frie, voksne mandlige beboere af ren attisk afstamning, og altså ikke slaverne - hvoraf der fandtes væsentligt mere end 10% af befolkningen -, kvinderne, unge eller ikke-indfødte. Til gengæld var demokratiet et direkte og ikke et repræsentativt demokrati, idet samtlige borgere principielt havde adgang til at deltage i de politiske beslutninger i folkeforsamlingen.

Også den oprindelige bystat, Rom, havde en slags demokrati, der havde udviklet sig efter samme mønster som i Athen, men som var mere repræsentativt med et senat og andre politiske organer, der udtrykte romernes velkendte juridiske sans for formers og institutioners betydning for retssikkerheden. Efterhånden som Rom udviklede sig til et verdensrige, forsvandt folkestyret og afløstes af et nyt monarki, kejserriget, som endeligt afløstes af middelalderens feudalisme, fyrstestyre, da det romerske rige brød sammen. I hele middelalderen var der ikke basis for noget folkestyre i Europas primitive og økonomisk tilbagestående landbrugslande. Først med dannelsen af de nye handelsbyer i Norditalien o. år 1000, de store opdagelser med en tiltagende handel, søfart, håndværk og senere en begyndende industrialisering skabtes i årene fra det 16.-17. århundrede et nyt grundlag for demokratiet efter et mellemspil af mere eller mindre oplyst enevælde. I løbet af det 19. århundrede var demokratiet som statsform trængt igennem i det meste af Vesteuropa og Nordamerika.

Man kan af denne summariske historiske oversigt drage visse slutninger om demokratiets vilkår og funktion. Demokratiet er et velstandsfænomen, for så vidt som det ikke har kunnet fungere under primitive økonomiske og sociale forhold, der kræver enten en patriarkalsk eller autoritær styreform, medmindre der er tale om de små lokale enheder, hvor landsbyfællesskabet ofte ledes demokratisk. Erfaringerne fra U-landene bekræfter kun denne lære. Demokratiet forudsætter derfor også en betydelig grad af arbejdsdeling med byerhverv, som igen forudsætter et vist oplysningsniveau. Endelig forudsættes, at samfundet på den anden side er mere kompliceret, end at den enkelte borger kan forstå og dermed interessere sig for samfundets problemer.

Vi kan konkludere, at demokratiet som statsform er et organisationsprincip, der er opstået til forskellige tider og på forskellige steder under visse ydre omstændigheder, fordi det har været bedst egnet til at løse samfundets organisationsmæssige problemer, som i meget bred almindelighed består i at producere og fordele goder mellem deltagerne. Statsformen er mødestedet mellem individ og samfund, der prioriterer individernes og gruppernes interesser i forhold til hinanden og i forhold til samfundet. Vi må imidlertid ikke se bort fra, at samfundet også har andre funktioner, idet det tillige må opfattes som en forlængelse af de naturlige gruppedannelser, som følelsesmæssigt giver individerne tilfredsstillelse af deres behov for hengivenhed, selvfølelse og sammenhæng (Ezioni, The Active Society). Det er rimeligt i nutiden at stille spørgsmålstegn ved demokratiet som organisationsform på alle niveauer internationalt, nationalt og lokalt, politisk og bedriftsmæssigt. Det paradoksale i den moderne verden er, at stigende effektivitet kræver større og større arbejdsdeling og dermed større og større enheder, medens trivslen kræver mindre og mindre grupper, men at effektiviteten ifølge organisationsteoretiske erfaringer på højere udviklingstrin i sidste ende er afhængig af trivslen, eller sagt med andre ord af, at individerne accepterer "systemet" og dettes værdier og mål og på den anden side selv føler

sig accepteret. Kan demokratiet i en verden, som er behersket af muligheden for og viljen til en hastigt stigende velstand med deraf følgende behov for teknik og sagkundskab, opfylde det dobbelte behov for effektiv organisation og tilfredsstillelse af individernes følelsesmæssige behov? Er ikke såvel de nationale som de internationale problemer så komplicerede såvel på samfundets som på erhvervslivets og organisationernes område, at man må overlade afgørelserne til de højt uddannede, sagkyndige teknokrater? Er det ikke umuligt for den enkelte at se nogen mening og sammenhæng i tilværelsen og dermed overhovedet føle nogen evne og lyst til at få medindflydelse på udviklingen?

På den konference, som Foreningen Norden i maj måned arrangerede på sin kursusejendom Biskops-Arnö, nær Uppsala i Sverige, diskuteredes emnet: "Den enkelte, demokratiet og de større beslutningsenheder" mellem en kreds af nordiske politikere, teoretikere og pressefolk. Der viste sig at være fuldstændig enighed om, at demokratiet burde bevares i videst muligt omfang trods ændringerne i de samfundsforhold, som tidligere gjorde det muligt for de enkelte individer at overskue sin tilværelses og sit samfunds problemer og tillige at øve en konkret indflydelse på deres løsning. Det <u>repræsentative</u> demokrati, der består deri, at befolkningen vælger sine politiske tillidsmænd til på deres vegne at træffe de nødvendige beslutninger, er en videreudvikling af det <u>direkte</u> demokrati, hvis afgørelser træffes af samtlige individer. Folkeafstemninger er i nyere tid en reminiscens af dette direkte demokrati, som er forsøgt indført i den moderne tids idéverden af visse radikale grupper i tilslutning til det såkaldte ungdomsoprør ("Det ny Samfund"). På konferencen var der imidlertid almindelig enighed om, at det "direkte" demokrati som organisationsprincip ikke var foreneligt med nutidens krav om en høj økonomisk og social standard, som forudsætter et betydeligt mål af effektivitet med deraf følgende krav om ekspertise og sagkundskab. En stor del af ungdomsbevægelsernes ideer er udtryk for en romantisk tankegang, som forudsætter, at mennesket vender tilbage til naturen, el-

ler i hvert fald til det landsbyfællesskab, som en af indlederne dvælede ved uden dog at anbefale en tilbagevenden til 20'ernes og 30'ernes tilhørende materielle fattigdom. På den anden side var der lige så stor enighed om, at befolkningen må sikre sig mod, at sagkundskab og teknik misbruges til i effektivitetens navn at umenneskeliggøre tilværelsen. Befolkningen må gennem sine valgte politikere sikre, at deres generelle behov tilgodeses gennem kontrol af de værdier og målsætninger, hvorefter samfundet eller organisationen ledes, ligesom man må tilstræbe, at flest mulige af de konkrete beslutninger træffes af individerne selv eller i hvert fald på så lavt et plan i systemet som muligt, men i overensstemmelse med de almindelige retningslinier, som er resultatet af de generelle politiske principper og vurderinger. Man kan på én gang opnå den størst mulige udnyttelse af den teknologiske og anden sagkundskab ved at operere med større og større enheder, men ved på ethvert udviklingstrin at sørge for, at beslutningerne decentraliseres mest muligt. Som sagt er effektiviteten i en udviklet organisation afhængig af loyalitet og accept, ligesom en sådan skabes af en organisation, som giver individerne medindflydelse og dermed følelsen af mening og betydning.

Det repræsentative demokrati forudsætter på den anden side et betydeligt mål af tillid til politikerne, der iøvrigt selv i vidt omfang i nutiden må opfattes som hørende til sagkundskaben lige så meget som til befolkningen. En af indlederne nævnte i denne forbindelse, at der i befolkningen er et forholdsvis ringe kendskab til de politiske partiers programpunkter selv i tiden umiddelbart efter et valg, især i de lavest uddannede befolkningsgrupper, og at interessen for det politiske organisationsarbejde er ringe. På den anden side afviste han de populære forestillinger om manglende tillid til politikerne i almindelighed, ligesom de stigende valgprocenter med stigende samfundsudvikling ikke i og for sig kan forenes med påstanden om en aftagende politisk interesse. Alt i alt må disse omstændigheder vel tages som udtryk for, at befolkningen er levende optaget af de generelle og principielle beslutninger omkring valget af politiske tillidsmænd i parla-

ment og byråd, men at man imellem valgene overlader til de professionelle politikere at udmønte de almindelige principper i konkret politisk handling, hvis nærmere indhold individerne ikke forstår og ikke berøres af helt konkret. De beslutninger, som berører den enkelte helt konkret i dagligdagen, er han til gengæld ligeså optaget af og ligeså interesseret i, som han har været det siden landsbyfællesskabet, hvor alle beslutninger til gengæld var fælles.

Der var da også fuldstændig enighed om, at man i forbindelse med kommunalreformer, som skrider fremad i alle de nordiske lande, burde sikre og udbygge det lokale selvstyre, selv om man af effektivitetshensyn må sammenlægge administrative enheder på forskellige niveauer. Ophævelsen af de mindre enheders lokale råd går hånd i hånd med ophævelsen af andelsselskaber, sygekasser og andre folkevalgte organisationsbestyrelser. Til gengæld bør man udbygge den konkrete interesse i beslutningsprocessen, f.eks. ved oprettelse af lokalråd i de større kommunale enheder, ved styrkelse af forældreindflydelsen på de lokale skoler, og af elevernes indflydelse på deres undervisningsinstitutioner, alt begrænset af og i overensstemmelse med de generelle politiske principper, som er udformet ud fra hensynet til helhedens interesser. Der var dog udbredt enighed om et almindeligt og derfor upræciseret vejledende princip, hvorefter beslutninger ikke bør træffes på et højere niveau end nødvendigt.

Der var en tilsvarende enighed om, at behovet for accept og muligheden for medindflydelse er afhængig af et maximum af information, hvorfor der især må stilles store krav til pressens kvalitet og opfindsomhed og til politikernes evne og vilje til at formulere befolkningens latente behov. Demokratiets største problem er vel det paradoksale i, at folket vel skal styres i overensstemmelse med sine ønsker, men vel at mærke sine "sande" og ikke sine "falske" behov. Demokratiet skal ikke være et servicedemokrati eller et konsumentdemokrati. Folket skal med andre ord ikke nødvendigvis først have, hvad det ønsker sig på kort sigt.

Civilisationen står netop i forbindelse med menneskets evne til at give afkald på en øjeblikkelig fordel for at kunne opnå en større fremtidig gevinst. Men hvem er kaldet til at fortolke menneskets "sande" behov. Vi husker alle Aksel Larsens kendte maksime (i sin tid): "Inderst inde er alle danske kommunister; de ved det bare ikke selv; det er det, vi kommunister er sat til at lære dem". Eller er det forretningslivets reklamekonsulenter, som formulerer vore virkelige behov; umiddelbart synes det private forretningsliv jo at være mest i overensstemmelse med nærdemokratiets princip: Kunden har altid ret.

Henrik Pontoppidan fortæller i romanværket:"De dødes rige" om den store politiker, Enslev, der har lånt træk fra flere af århundredskiftets danske politikere, især Viggo Hørup. Enslev er prototypen på lederen i almindelighed og den politiske leder i særdeleshed. Han er i stand til at skabe en myte omkring sig, men vel at mærke en myte, som i høj grad er en verbalisering af gruppens - folkets - latente ønsker og behov. Allerede Pontoppidan indså, at lederen for at kunne være leder nødvendigvis må leve op til og være i stand til at formulere gruppens værdier og mål, og at det, som Enslev siger, kan være vanskeligt at sige, i hvilket omfang lederen leder eller bliver ledet af gruppen.

Nazismen var, som Kurt Schumacher udtrykte det, en appel til menneskets inderste "Schweinhund". Men mennesket er mange ting og i reglen bedre end sit rygte. Men demokratiet sikrer, at de dårlige fortolkere af menneskenaturen udskiftes fra tid til anden, og at der til stadighed er en chance for, at også den gode kan blive leder. Derfor demokrati!

MENNESKETS RETLIGE SITUATION
I ET STADIG SKIFTENDE SAMFUNDSMØNSTER

I. Indledning

Den danske forfatter Henrik Pontoppidan (1857-1943) fortæller i sin roman: De Dødes Rige, om politikerens situation og funktion. Enslev, som har lånt træk fra flere af århundredskiftets danske politikere, især Viggo Hørup, er prototypen på lederen i almindelighed og den politiske leder i særdeleshed. Han er i stand til at skabe en myte omkring sig, men en myte, der i meget høj grad er en verbalisering af gruppens - folkets - latente ønsker og behov. Selv under datidens mere primitive sociale og politiske forhold indså Pontoppidan med sit gennemtrængende klarsyn, at lederen for at kunne være leder nødvendigvis må leve op til og være i stand til at formulere gruppens værdier og mål; han må være i stand til at opretholde en levende kontakt med gruppens medlemmer, især dens ledere på niveauet under ham selv. Der er et dialektisk forhold mellem lederen og gruppen, således at det kan være vanskeligt at udtale sig om, i hvilket omfang lederen leder eller bliver ledet af gruppen.

Denne skarpsindige digteriske analyse er på ejendommelig måde blevet bekræftet af eftertidens etologiske og organisationsteoretiske videnskaber. Den engelske zoolog og etolog Desmond Morris har i sine bøger: Den nøgne abe ("The Naked Ape" (1967)), og især Den menneskelige zoo ("The Human Zoo" (1969)), kap. 1-2, givet et signalement af lederen og dennes funktion. Den amerikanske sociolog Georg C. Homans har tilsvarende i sin bog: Menneskegruppen ("The Human Group"(1950)) analyseret gruppens og lederskabets problemer i det moderne højtudviklede samfund. I denne forbindelse er det naturligt at nævne den engelske psykiater Anthony Storr, der i sin bog: Det aggressive menneske ("Human Aggression (1968)), følger etologernes linie op og overfører de dyrepsykologiske eksperimenter og hypoteser til humanpsykologiske og psykiatriske sammenhænge.

Man kan med rette spørge, hvad politik, organisationsteori, etologi og psykiatri har med ret i almindelighed og med retten

i skiftende samfundsmønstre i særdeleshed at gøre. Hertil må mit foreløbige svar være: en hel del. Jeg skal i det følgende forklare nærmere, hvorfor jeg mener dette. Indledningsvis vil jeg gøre opmærksom på den for os i nutiden indlysende kendsgerning, at retten er et kulturfænomen i den forstand, at den er skabt af menneskene selv med det formål eller den funktion - ligesom alle andre kulturelle dannelser - at tjene til tilfredsstillelse af menneskelige behov i videste forstand. Ligesom alle andre kulturelle fænomener indgår retten i en systematisk helhed, der repræsenterer sin tids sammenhængende værdimønster, og retten må derfor være underkastet samme forandringens lov som kulturmønstret i almindelighed. Menneskets retlige situation må derfor ændres i takt med den kulturelle udvikling.

I vore dage vil næppe nogen - selv ikke de mest rabiate anti-marxister - falde på at bestride, at der er en sammenhæng mellem den materielle og den ideelle kultur. Man kan med marxisterne tale om en materiel basis og en ideel superstruktur. Men her er vi straks ved det springende punkt. Er det den materielle basis, som determinerer den ideelle superstruktur, som Marx selv ville sige, er det ideerne (superstrukturen), der bestemmer basis (de materielle forhold), som idealisterne vil hævde, eller er der et dialektisk forhold mellem ide og virkelighed? Allerede Engels antog dette sidste, og i den senere sovjetiske debat - fra Lenin til Bresnjev - har man kunnet iagttage en vis dialektik i holdningen til forholdet mellem ideologi og samfund, mellem partiet og folket. Det er klart, at det er vanskeligt på én gang at fastholde teorien om ideologien som en superstruktur, der med nødvendighed trænger sig på, når basis er indrettet på en vis måde, og en praksis, hvorefter proletariatet repræsenteret ved et lille men militant mindretal i partiet udøver et diktatur over hele befolkningen. Humlen var vel ogsa den, at Lenin i strid med Marx' teori indførte socialismen - ikke i et højt industrialiseret samfund, hvor den var egnet - men i et primitivt agrarsamfund, hvor den ikke var umiddelbart egnet.For at få teorien til at passe måtte Lenin indføre centralismens ide og indføre et diktatur, som

skærpedes af Stalin, som lempedes af Krustjof, og som pånyskærpedes af hans efterfølgere. I den seneste tid har udviklingen i Polen og Tjekkoslovakiet på den anden side vist, at ledelsen (partiet, ideologien) på et vist udviklingstrin er nødt til at tage et vidtgående hensyn til befolkningens ønsker.

Vi kommer nu langt om længe til retsreglerne, der hører med til og er et vigtigt element i den kulturelle og politiske superstruktur. Retsreglerne er til enhver tid udtryk for det politiske og kulturelle værdisystem, og de afstikker den status, de forskellige værdier og grupper skal have i samfundet, hvilken kompetence og hvilke funktioner individer og grupper skal have. Retssystemet er som helhed et socialt styringssystem, der på én gang afstikker retningen for samfundets almindelige udvikling og funktion og for forholdet mellem de enkelte individer og samfundet. Retssystemet har til formål at forebygge konflikter, og hvis sådanne alligevel indtræffer at anvise veje og midler til deres løsning ved organer, der er udstyret med en særlig kompetence til at træffe autoritative afgørelser. Det er klart, at retssystemet for at kunne løse denne opgave må være udstyret med magt, men forholdet mellem magt og ret er lige så lidt entydigt som forholdet mellem leder og gruppe og forholdet mellem politik og virkelighed.

Jeg skal i det følgende beskæftige mig med forholdet mellem (II) individ og samfund, mellem (III) magt og ret, mellem (IV) naturret og frihedsrettighederne og mellem (V) offentlig og privat retsdannelse, for ad denne vej at kaste lys over sammenhængen mellem samfundsudviklingen og menneskets retlige stilling.

II. Individ og samfund.

I den græske mytologi var horaerne på én gang gudinder for årstiderne og beskyttere af det sædelige livs lovbundne orden, repræsenteret ved deres moder, gudinden Themis, der var Zeus' hustru og gudinde for den lovlige orden. Heri ligger - som i alle myter - en billedlig formulering af gamle erfaringer oplevet som væsentlige og med gyldighedspræg. Myten repræsenterer utvivlsomt to lag i de retlige forestillingers udviklingshistorie. I den ældre græske naturfilosofi betragtedes menneske-

livets love som værende lige så bindende og lige så evige som naturlovene. Denne strenge opfattelse af lovene som absolut bindende finder vi også i senere græsk tænkning såvel i tragedierne som hos filosofferne, hvoraf den største Sokrates, jo netop frivilligt gik i døden og nægtede at flygte fra fængslet, selv om han var blevet dømt på et "uretfærdigt" grundlag.

Denne strenge opfattelse af den lovlige ordens ubetingede gyldighed over for nok så berettigede krav fra enkeltpersoner eller grupper forklares tildels med den omtalte myte, idet de tre horaer Eunomia, Dike og Eirene ifølge Hesiod repræsenterede henholdsvis den lovlige ordens håndhævelse, retten og freden. (Den fjerde årstid repræsenteredes af Tyche, tilfældigheden). Man har altså haft en klar opfattelse af sammenhængen mellem freden, retten og dens håndhævelse. - På den anden side illustrerer en fabel af Hesiod, at man var klar over, at magten kunne bruges til at knægte retten og retfærdigheden. Det er eventyret om nattergalen, som falken tog i sine kløer: "Hvorfor, usalige, skriger du? En stærkere holder dig bundet. Du må gå, som jeg fører." Retfærdigheden sukker, hvor voldsmænd, mætte af gaver, slæber den med sig og fælder domme ved at bøje retten.

En tredie myte, som vi finder i Platons Symposion, illustrerer grundvilkårene for den menneskelige eksistens. I en tale, som tillægges digteren Aristofanes, forklares mennesket som værende halvdelen af et oprindeligt dobbeltvæsen med en drift (Eros) mod den oprindelige helhed. Myten kan forstås direkte som kærlighedens drift i retning af at forene mand og kvinde, men kan også i den senere uddybning af Sokrates forstås som menneskets spaltning i sjæl og legeme, der søger en harmonisk forening, og videre som menneskets dobbelte egenskab af individ og artsvæsen, den dobbelthed, som Aristoteles senere udviklede videre ved at betegne mennesket som et "socialt dyr" (zoon politikon), og som i eftertiden genoplivedes af Thomas Aquinas (o. 1200) og Hugo Grotius (o. 1600). Myten afspejler således de modsat rettede behov, mennesket har for frihed og tryghed, en modsætning, som ikke kan ophæves, men som kan bringes i en vis harmoni, en ligevægt, det må være det menneskelige samfunds opgave at stræbe imod.

Hermed har vi anslået de tre grundtemaer, som vi skal føre til en foreløbig afslutning: den nødvendige sammenhæng mellem

magt og ret, erkendelsen af, at magten og dermed retten kan misbruges, og opfattelsen af retsregler som et med menneskenaturen givet vilkår for at kunne leve i samfund. Det evige problem har derfor gennem menneskehedens historie været, hvorledes man skal og kan afstemme hensynet til den enkeltes frihed med hensynet til helhedens eller samfundets behov. Harmonien har været etableret på forskellige måder på de forskellige stadier af samfundsudviklingen alt efter de materielle vilkår og styrken af de politiske kræfter. Som vi har set, vil en én gang etableret orden blive accepteret som nødvendig eller naturlig selv af dem, der ikke har en større del i magten, så længe der ikke er ydre muligheder for at etablere en ny orden; men i overgangsperioder mellem en ældre og en ny socialorden oplever man ofte en "ret" til modstand mod den orden, som nu må føles uretfærdig. Man vil her opleve en konflikt mellem ret i betydningen: de regler, som den gældende politiske orden har etableret som ramme om sine funktioner, og retfærdighed som den moralske følelse af indignation over, at samfundet på "urimelig" måde indskrænker individers eller gruppers interesse i en større andel af samfundets magt eller større muligheder for selvudfoldelse. Man har talt om de undertrykte gruppers "modstandsret".

Der kan imidlertid som omtalt også være tale om en anden form for uretfærdighed, nemlig den, der består i, at lige tilfælde behandles forskelligt, med andre ord, at individerne behandles vilkårligt inden for de rammer, som er afstukket af det politiske system. Der er næppe tvivl om, at man her står over for en helt fundamental bestanddel af retsbegrebet, således som det fremgår af anvendelsen af vægten som rettens symbol, der kan genfindes tilbage i de ældste kulturer. Det er da også indlysende, at det må være således, for kan man ikke regne med en vis regelmæssig adfærd, bliver de enkelte individers handlinger uberegnelige og uforudseelige, hvorved det bliver umuligt at indrette sin egen adfærd i tillid hertil. Det vil sige, at al planlægning, alt samarbejde og al organisation på grundlag af en fælles målsætning bliver umulig.

Vi må derfor regne med to grundformer for retfærdighed, der i rolige og stabile perioder virker sammen i retning af

at skabe orden og tryghed i samfundet, men som i urolige perioder kommer i konflikt med hinanden. I sådanne perioder bliver det klart, at retten er et politisk system, som af magthaverne benyttes til at fremme deres politiske formål. Heraf må man ikke lade sig forlede til at tro, at udøvelse af retten er en politisk virksomhed, og at de, der plejer retten, udøver en politisk funktion på linie med den, der udøves af politikerne.

Medens politikerne står frit over for de konflikterende samfundsinteresser og inden for det politiske systems rammer kan arbejde for at ændre den magt- eller værdifordeling, som systemet er udtryk for, er det juristernes opgave, hvadenten de optræder som administrative tjenestemænd eller som dommere, loyalt at virke for, at de målsætninger og intentioner, som reglerne er udtryk for, bliver virkeliggjort i det sociale liv. I et demokratisk system er denne rollefordeling som nævnt fastlagt i magtfordelingssystemet, som lægger regelproduktionen hos parlamentet og regelanvendelsen hos administrationen og domstolene.

Det er rigtigt, som det er sagt, at reglerne, når de skal anvendes på et konkret tilfælde, skal fortolkes, og at man ved den konkrete anvendelse ofte vil stå i den situation, at man må foretage et valg mellem flere alternativer. Først må man afgøre, om reglen kan anvendes; derefter må man afgøre, om den skal anvendes. I sidste tilfælde er der tale om en vurdering, hvori indgår overvejelser dels over, hvad der må antages at være reglens formål, dels over, hvilke konsekvenser, man vil tilstræbe. Der er for så vidt tale om en "politisk" beslutning, som afgørelsen beror på en afvejelse af anvendelsens konsekvenser. På den anden side er juristen som sagt bundet af reglens eksistens og er derfor i forhold til politikeren allerede overordentlig stærkt indskrænket i sin handlefrihed. Hertil kommer, at der som oftest ikke vil være noget stort spillerum mellem, hvad man kan, og hvad man skal gøre i en given retlig situation, og selv i de mindre klare tilfælde, især hvor reglen er almindeligt holdt eller henviser til en moralsk eller samfundsmæssig vurdering af det "rimelige", "tro og love" o.l., vil den, der skal anvende reglen, være bundet af en særlig juridisk tradition, der har til formål at sikre, at en lang række almindelige

og specielle værdiforestillinger, som ligger uden for og bag retssystemet som helhed, bliver realiseret. Denne juridiske argumentationsteknik, man gennem generationer har udviklet, har til formål at begrænse mulighederne for vilkårlighed og misbrug ved at lægge faste rammer om den argumentation, hvormed juristen begrunder sin afgørelse. Ved anvendelsen af en regel i form af en dom eller anden retsafgørelse vil man på én gang sikre hensynet til den enkelte sags rimelige afgørelse og hensynet til, at afgørelsen kan tjene som mønster for fremtidige afgørelser.

Juristerne hverken kan eller skal gøre sort til hvidt, ej heller skal de gå politikerne i bedene, såfremt de skal gøre sig håb om at bevare den tillid, som er nødvendig for, at de kan optræde som mæglere og konfliktløsere mellem samfundets grupper og individer og mellem disse og de politiske myndigheder. Enhver organisation - statslig som privat - har behov for en gruppe professionelle og loyale teknikere, der er uddannet til at optræde som formidlere og mæglere i konflikter, som de ikke nødvendigvis har nogen sagkundskab i. På den anden side er det naturligvis en fordel, om de samtidig besidder en vis sagkundskab på de berørte livsområder, og det må derfor i hvert fald betragtes som et gode, om juristerne under - eller efter - deres uddannelse bibringes en større forståelse for samfundets almindelige og specielle funktioner og interesser. Dermed være - som omtalt - ikke sagt, at juristerne som jurister skal være politikere, men blot, at de bør have indsigt i de politiske interesser og sociale funktioner, som de behandler.

Man må erkende, at samfundslivet i nutiden udvikler sig så hastigt, at der til stadighed må foregå en vis tilpasning mellem regelsystemet og de samfundsmæssige behov, en tilpasning, som inden for visse grænser kan, og nødvendigvis må ske gennem en gradvis ændring af den administrative og judicielle praksis, såfremt udviklingen ikke skal ske i for store ryk, hvad den vil gøre gennem det langsomme og tunge lovgivningsapparat. Men man må holde sig for øje, at der er grænser - og på kort sigt snævre grænser - for, hvor hastigt og hvor radikalt sådanne ændringer kan ske uden indgreb fra lovgivningsmagten, som må have ansvaret for den egentlige politiske målsætning.

III. Magt og ret.

Et samfunds civilisationsgrad kan efter nogles mening måles på dets behandling af børn, dyr og andre værgeløse. Såfremt man ved civilisation forstår et minimum af undertrykkelse, er en sådan opfattelse i overensstemmelse med de psykologiske og etologiske videnskaber, der anser en af undertrykkelse afledet "omdirigeret" agression som årsag til mishandling af de værgeløse. På samme måde er det muligt at opfatte graden af magtanvendelse som målestok for samfundets civilisationsgrad.

Fra de ældste tider har man anerkendt, at retten uden sanktion er magtesløs. På den anden side er samfund, der udelukkende er baseret på magt, erfaringsmæssigt ustabile. Et vist mål af accept fra borgernes side er nødvendigt, for at samfundet kan bestå. Hvis man opfattede mennesket udelukkende som individ, siger det sig selv, at et magt- og tvangsapparat er nødvendigt for at tvinge individerne til at handle socialt. Opfatter man omvendt mennesket som udelukkende socialt væsen, er det principielt muligt at forestille sig et samfund og et retssystem uden magtapparat. Den førstnævnte antropologi ligger til grund for liberalismen, den sidstnævnte for socialismen.

Et tredie menneskesyn finder vi i en anden tradition, der som nævnt udgår fra Aristoteles, fortsættes af Thomas Aquinas og senere af Hugo Grotius, der opfattede mennesket som et socialt dyr (zoon politikon), d.v.s. et dyr, der vel har en fornuft og derfor en individuel frihed og et heraf afledet ansvar for sine handlinger, men har en social drift, som fører det til at knytte forbindelser såvel i familie som i samfund, hvis funktion netop er at afstemme disse grundlæggende drifter hos mennesket: trangen til frihed og selvudfoldelse og trangen til tryghed og sikkerhed i samfundet. Omend denne "naturretlige" socialteori ikke er gået til grunde, så trives den ikke godt i protestantiske lande, og slet ikke med den videnskabsfilosofi, som sædvanligvis kaldes den logiske positivisme, for hvilken naturret er idel metafysik. Det er derimod ejendommeligt, så godt denne antropologi harmonerer med det menneskebillede, man skimter bag etologiens (dyrepsykologiens) erfaringer og teorier. Kort fortalt er mennesket ifølge en sådan teori

et socialt, territorialt og nysgerrigt dyr udstyret med en fundamental motor: aggressionen, som har mange forskellige hensigtsmæssige funktioner i den tænkte naturtilstand. Aggressionen er altså hverken god eller ond, men en naturkraft, der ligesom kønsdriften må tages som et faktum, og hvis funktioner må analyseres i overensstemmelse med den biologiske kode, som mennesket er udstyret med. Aggressionen er på én gang den drift, som sikrer en følelsesmæssig kontakt mellem de enkelte individer i familier og grupper, og som sikrer en passende afstand og konkurrence mellem individerne til gavn for artens muligheder for i fællesskab at overleve. Den sikrer tillige et hensigtsmæssigt hierarki, som skaffer gruppen egnede ledere, som kan betrygge ordenen indadtil, beskytte mod ydre fjender og organisere kampen for at overleve. Mennesket er blot ene af alle dyr i stand til ved hjælp af sin intelligens og sin fantasi at skabe kultur og et sprog til at holde sammen på denne. Heri ligger på én gang roden til menneskets lykke og dets ulykke. Den kulturelle udvikling skaber forudsætningerne for en beherskelse af naturen, som imidlertid stiller større og større krav til samarbejde og organisation i voksende gruppe- og samfundsdannelser, der kræver styring ved hjælp af moral- og retsregler, som går langt ud over de naturlige instinktive adfærdsmønstre. Moral- og retsregler er ikke længere en deskriptiv overbygning over naturlige menneskelige reaktioner, men normative forskrifter, som har til formål at styre samfundsudviklingen mod fælles mål.

På baggrund af en sådan teori er det indlysende, at der ikke er plads for en principiel individualistisk eller kollektivistisk menneskeopfattelse. Den rets- og statsteoretiske historie afgiver da også en uafbrudt illustration til kampen for at forene menneskenes ambivalente behov for frihed og tryghed under de vekslende materielle kulturforhold. I primitive jæger-, nomade- og landbrugskulturer, hvor gruppens eksistens er knyttet til et bestemt objekt: byttet, hjorden, jorden, råder en kollektivistisk og hierarkisk kultur, hvor det enkelte individ - de mindste som de største, de svageste som de stærkeste - har en bestemt status og funktion, som

sikrer dels den fælles overlevelse, dels den enkeltes større eller mindre andel i udbyttet. Først med dannelsen af bysamfund baseret på handel og senere på industriel produktion stilles der øgede krav til arbejdsdeling og dermed til opløsning af de overleverede statusrelationer, hvorved individet fremtræder som den sociale enhed, hvis sikkerhed til gengæld må betrygges af en voksende statsmagt. Først i form af et absolut monarki, senere i form af varierende former for demokrati, der har til formål at afstemme de enkelte individers eller de forskellige gruppers interesser i forhold til hinanden, en udvikling, som med nødvendighed foregår gennem krystallisering i og løsning af konflikter ved dertil indrettede organer. Den statsform, som man har, er den, der til enhver tid har været bedst egnet til at løse den primære opgave: at afstemme de enkelte individers fundamentale behov for frihed og tryghed og sikre den kollektive overlevelse og udvikling, og til den ende gennem konkurrence sikre samfundet de bedst egnede ledere til at betrygge freden og ordenen indadtil og sikkerheden udadtil.

IV. Naturret - modstandsret - frihedsrettigheder.

Vi har tidligere set, at begrebet naturret helt bogstaveligt er anvendt af den førklassiske græske naturfilosofi i den form, at de menneskelige love er evige og uforanderlige på samme måde som naturlovene, f.eks. lovene for planeternes gang og for årstiderne. I eftertiden har begrebet naturret spillet en varierende rolle, dels som udtryk for forestillingen om, at retten har sit udspring og sin gyldighed i kræfter, som ligger uden for menneskene selv: naturen, Gud, fornuften, ideen om retfærdighed, dels som udtryk for, at det enkelte menneske har visse rettigheder, der er en del af menneskenaturen (man skal give enhver sit). Forestillingen om demokratiet i moderne forstand som udtryk for, at samfundspolitikken og retten er menneskeskabt, kombineret med forestillingen om visse umistelige menneskerettigheder, som i vore dage er formuleret i FN's menneskerettighedsdeklaration og i de fleste landes grundlove, er af relativt ny dato. Det græske demokrati var således ikke baseret på formel lighed mellem borgerne, idet slaveri jo både i det

klassiske Grækenland og Rom var en accepteret realitet. Det var først stoicismen, der i Rom blev en slags statsreligion, som opblandet med kristendommen førte til kravet om lighed mellem alle mennesker. I dette krav lå måske kimen til Romerrigets undergang, i hvert fald var det ikke muligt at realisere denne del af det naturretlige program i middelalderen, der på den ene side var karakteriseret af stænderstaten og på den anden side af forestillingen om retten som udsprunget af Guds nåde. Det var først med anerkendelsen af fyrsternes lovgivningskompetence ved middelalderens slutning og overgangen til renaissancen, at fyrsternes magt styrkedes så meget, at feudalherrernes magt kunne afbalanceres til fordel for tredjestand. Først i det 17.-18. århundrede havde borgerskabet vokset sig så stærkt, at man under påberåbelse af fornuften kunne argumentere for det enkelte menneskes suverænitet. Til at begynde med som Hobbes i det urolige 17. århundrede som begrundelse for en af folket frivilligt indgået pagt med fyrsten, der herefter havde indskrænket magt, til sidst som Rousseau 100 år efter som begrundelse for det egentlige demokrati. Som bekendt førtes denne tankegang videre med Montesquieu's magtfordelingslære, der byggede på den gamle erfaring om, at magten korrumperer. I Amerika førte denne bevægelse til uafhængighedserklæringen og konstitutionen, som på godt og ondt beskytter de såkaldte frihedsrettigheder, især i form af den formelle beskyttelse af individernes frihed og den private ejendomsret. På Kontinentet førte den til revolutionen og nationalstatens dannelse. Også her anerkendtes efterhånden i det 19. århundrede det formelle demokrati med tilslutning af flere og flere befolkningsgrupper, efterhånden som de nåede frem til økonomisk og politisk modenhed, i Danmark i realiteten først med systemskiftet i 1901, i Norge i 1884.

Min tesis i det foregående har været, at der er en sammenhæng mellem de økonomiske og sociale muligheder og den retlige og politiske organisationsform. Ideen om en naturret har dog hele tiden levet med i vor kulturudvikling. I visse perioder har den været konservativ og har med henvisning til verdensordenen, Vorherre eller andre overnaturlige kræfter skullet understøtte den bestående samfundsorden. Oftere har den været revolutionær og har skaffet åndelig kraft og ammunition i kam-

pen mod det bestående. Det har i statiske perioder været nærliggende at understrege den naturlige harmoni, som utvivlsomt også er blevet accepteret af de undertrykte befolkningsgrupper, som ikke har følt sig undertrykte. I dynamiske perioder, d.v.s. perioder med økonomisk vækst, har det omvendt været naturligt, at der er opstået en polarisering af hensynet til en udvidelse af individets frihed og indflydelse med hensynet til opretholdelsen af ro og orden.

Man kan sige, at i jo højere grad den bestående statsform er i stand til at opfylde benovet for en mekanisme, som kan løse konflikten mellem individuelle og sociale behov, desto mindre behov er der for begrebet "modstandsret". Gennem tiderne har forskellige statsformer løst disse problemer på den efter de herskende socioøkonomiske omstændigheder og de politiske magtforhold i samfundet optimale måde. Kun i marginalperioder , hvor man er under opbrud fra den ene statsform til den anden, optræder begrebet modstandsret for straks efter igen at forsvinde. Det er karakteristisk, at begrebet modstandsret opstår i midten af det 16. århundrede med de såkaldte monarchomacher, og at det pludselig forsvinder i midten af det 19. århundrede med tanken om det repræsentative demokrati og dettes realisering. Modstandsretten danner således mødestedet for og overgangen mellem folkets individuelle frihedssfære og den organiserede statsmagt.

Hvis man går ud fra, at det repræsentative demokrati for sin tid har været den bedst egnede mekanisme til at løse problemet om afstemning mellem individets og samfundets interesser, kan man forestille sig, at denne statsform eller samfundsorganisationsform ikke længere er egnet til at løse problemet. Meget tyder jo på, at store befolkningsgrupper, især unge mennesker, føler, at de ikke er repræsenteret i det gældende politiske system. For de fleste er der næppe tale om nogen anfægtelse af den demokratiske styreform som den trods alt mindst dårlige af samtlige kendte styreformer. Den tidligere fysiske modenhed og den bedre uddannelse af unge mennesker har ført til et stigende krav om medindflydelse, ikke alene på det politiske plan, men også i administrativ henseende. I førstnævnte henseende er udviklingen tildels fulgt med, eftersom valgretsalderen i Danmark er blevet nedsat fra 25 til 21 år og nu søges yderligere nedsat til 2o år. I hvert

fald studenteroprøret har især været rettet imod læreanstalternes og universiteternes etablerede magtstruktur, som studenterne føler, at de ikke har haft nogen indflydelse på. Jeg skal ikke komme nærmere ind på ungdomsoprørets sociologiske, politiske og ej heller universitetspolitiske aspekter. Min hensigt her er blot at henlede opmærksomheden på, at det formelle demokratis teknik ikke kritikløst kan overføres som løsningsprincip for administrative enheder, herunder universiteter. - Det synes at være en almindelig organisationsteoretisk erfaring, at jo mere udviklet og gennemorganiseret en virksomhed bliver, og jo højere uddannede organisationens medlemmer bliver, jo mere kvalificeret arbejde de udfører, desto dårligere fungerer en autoritær og regelorienteret styrelsesform. På organisationens højere udviklingstrin synes accepten fra de enkelte medlemmer af ledelsens dispositioner at være af afgørende betydning for resultaterne. Kommunikationsproblemet bliver derfor af central betydning, og lederens ledelsesform bliver derfor ikke autoritær og regelorienteret, men formidlende og konsekvensorienteret. Lederens opgave bliver i høj grad gennem argumentation at overtale organisationens medlemmer til at acceptere en bestemt procedure og i vidt omfang tage hensyn til organisationens enkelte medlemmers interesser og meninger. Kommunikationsproblemet bliver derfor af fundamental betydning. Meget tyder på, at den lille gruppes behov i en eller anden form må overføres til samfundets struktur. Det synes at ligge i menneskets biologiske natur, at man er indrettet til at leve i en mindre gruppe på 30 - 50 individer og aldrig lærer følelsesmæssigt at indrette sig på en større struktur, således at større politiske og samfundsmæssige strukturer af sig selv opløses i mindre understrukturer, hvori det enkelte individ kan føle sig accepteret, betydningsfuld og tryg. Den ulystfølelse, som opstår hos de fleste individer, hvis de bliver overladt til grupper af en ikke-optimal størrelse, er formentlig det, som man har kaldt fremmedgørelse og andre lignende ting. I stedet for som Marx at forestille sig, at mennesket kan gå op i en større social enhed uden hensyn til sine egne interesser, hvad der utvivlsomt er utopisk og i strid med menneskets natur, må man søge at indrette dels de private, dels de erhvervsmæssige og samfundsmæssige organisationer således,

at de tager videst mulige hensyn til de primære menneskelige behov og til den sociale enhed, som må formodes at være det naturlige miljø for disse behovs tilfredsstillelse.

Kan man løse denne opgave, ikke alene på alment politisk grundlag, men også på administrativt grundlag i virksomhederne og i skolerne og på universiteterne, vil behovet for begrebet modstandsret utvivlsomt pånyt aftage i betydning. Moren har i så fald gjort sin pligt og kan gå.

V. Offentlig og privat retsdannelse.

I den seneste menneskealder er der sket en udvikling i retsmaterialets tilblivelse og karakter, især inden for den formueretlige sektor, som afspejler en tilsvarende udvikling i den politiske virkelighed. Allerede i slutningen af forrige århundrede erkendte man, at retsreglerne måtte opfattes som samfundets afbalancering af modstridende interesser i befolkningen, men der var dog stadigvæk tale om samfundets objektive ret enten med karakter af sædvaneret eller positiv lovgivning. I dette århundrede har man derimod været vidne til en udvikling i retning af, at private og private interessegrupper og organisationer uden om samfundets organer skaber ret gennem kollektive aftaler og standardiserede kontraheringsvilkår.

Et af de bedst kendte eksempler er arbejdsmarkedets hovedaftaler, som netop er resultatet af forhandlinger, eventuelt konflikter mellem mægtige interessegrupper. De fremtræder formelt som aftaler, der skal tjene som mønster for de enkelte konkrete arbejdsaftaler, men er i realiteten en regelsætning med vidtrækkende konsekvenser for hele samfundet. Man kan finde mange andre eksempler på standardaftaler inden for snart sagt alle områder af det daglige liv. I nogle tilfælde er der tale om aftaler mellem modstående interessegrupper, f.eks. grundejere og lejerorganisationer eller indkøbs- og salgsorganisationer, som opretter "agreed documents", men i de fleste tilfælde er der tale om aftaler mellem interesser af samme type, som når brancheorganisationer bliver enige om bestemte vilkår for deres virksomhed i forhold til almenheden. Både på denne måde og enkeltvis kan erhvervsdrivende ensidigt fastsætte standardvilkår, som stereotypt og ofte med "fin skrift" anvendes som et kontraktsgrund-

lag, der så kun skal udfyldes og ofte kun med kundens navn og adresse, således at kunden står uden reel mulighed for at sætte sit præg på kontrakten. Ofte indrettes særlige råd, nævn og voldgiftsinstitutioner med den opgave at afgøre konflikter mellem interessegrupperne, således at afgørelsen fratages samfundets almindelige domstole eller forvaltningsmyndigheder.

Det er klart, at en sådan udvikling kan give anledning til stor betænkelighed, dels fordi den private retsdannelse ikke er underkastet den grundige forberedelse som ordinær offentlig lovgivningsvirksomhed, dels fordi der ikke altid bliver tale om den kontrol af interesseafvejningen, som ligger i samfundets medvirken. Er der tale om "agreed documents", som er blevet til gennem ofte langvarige og professionelle forhandlinger mellem grupper i samme strategiske position,og berører aftalerne udelukkende eller hovedsagelig parternes egne interesser, er betænkelighederne ikke så store. For eksempel er alle nationale og internationale kontrakter inden for maskinbranchen indgået på sådanne vilkår, som er aftalt mellem internationale købs- og salgsinteresser; ligeledes indgås de fleste fragtaftaler på grundlag af dokumenter, som er fremgået af aftaler mellem reder- og vareejerinteresser, ligesom søforsikring indgås i overensstemmelse med vilkår, som er aftalt mellem forsikringsselskaber og rederier. I disse tilfælde er der ikke nogen tvivl om parternes jævnbyrdighed; man kan ofte tvivle om samfundets evne til at mønstre en tilsvarende sagkundskab. - I andre tilfælde har samfundet forbeholdt sig godkendelse af aftalte vilkår som f.eks. lejekontrakter og pantebrevsformularer, ligesom samfundet også griber regulerende ind i koncessionerede selskabers vedtægter og vilkår (telefon, el, gas, varme, transport), hvis det offentlige ikke ligefrem selv går ind i virksomheden (DSB, SAS, kraftværker m.v.).

Den almindelige forbruger er oftest forsvarsløs over for standardvilkår, ikke mindst hvor der er tale om køb af automobiler og andre kostbare forbrugsgoder, hvor forbrugeren ofte stilles ringere end efter den almindelige - fravigelige - formueretlige lovgivning. Samtidig henvises konflikter ofte til løsning ved udenretlige organer oprettet af vedkommende branche. De almindelige forbrugerorganisationer er i almindelighed ikke tilstrækkelig stærke til at gribe ind og afbalancere de stærke erhvervsmæs-

sige interesser på sælgersiden. De formelle loves og de officielle retsinstansers styrende og kontrollerende funktion er her sat ud af spillet, idet de uofficielle instanser snarere vil blive dirigeret af handelskutymer end af gældende retsregler. Der har derfor også i de senere år været megen diskussion om en eventuel kontrol fra samfundets side i form af særlige statslige organer til prøvelse af standardvilkår og anden privat vedtægtsmæssig eller vilkårsmæssig regelsætning. Heroverfor har man gjort gældende, at konkurrencen og hensynet til good-will og public relation regelmæssigt giver gode modforestillinger, ligesom pressens kritik medvirker til at holde misbrug nede, og domstolene endelig i sidste instans kan tilsidesætte urimelige og uhæderlige vilkår. Der er naturligvis en hel del sandhed heri og i den opfattelse, at offentlige indgreb i erhvervslivet af hensyn til effektivitet og produktivitet kun bør tolereres, når vitale samfundshensyn berøres, som i monopollovgivningen under krigsforhold o.l. På den anden side må man ikke glemme, at der her er tale om så mange forskellige og forskelligartede livsforhold, at det ikke er muligt helt at afvise betænkelighederne ved, at samfundets almindelige reguleringsmekanismer sættes ud af kraft i visse livsforhold.

I de fleste tilfælde, især i de gensidige og udpræget merkantile forhold, hvor alle interesser er repræsenteret og afbalanceret ved regeldannelsen, må man dog erkende, at udviklingen er nået så vidt, at der ikke er nogen vej tilbage. Det kan ikke diskuteres, at samfundets lovgivningsmekanisme netop som følge af dens grundighed virker tungt og langsomt, og at den derfor kun i begrænset omfang vil være egnet til at styre den merkantile udvikling med detaljeret regulering. Det er også et faktum, at retsudviklingen på flere tidspunkter i Europas historie står i betydelig gæld til udviklingen i handelens og søfartens organisation, form og kutymer. På flere punkter har den handelsretlige lovgivning baseret på bestående kutymer været banebrydende for den almindelige juridiske tænkning. Den middelalderlige lex mercatoria var på mange punkter udtryk for en praktisk internationalisme, som har sat sine spor i vore dages praktiske internationale handels- og industrisamarbejde,

der fungerer på tværs af nationale, regionale og ideologiske grænser på grundlag af kutymer og aftalte standardvilkår ofte formidlet af internationale organisationer, som ikke er i stand til at gennemføre formaliseret international ret. Det kan derimod diskuteres, hvor langt samfundet har råd og kapacitet til at gå i retning af at yde den servicefunktion over for erhvervslivet, som der tildels er tale om, og om der ikke ville sættes så meget til i erhvervslivets smidighed og tilpasningsevne, at vor tids hurtigt ekspanderende udvikling ville risikere alvorlige tilbageslag, såfremt man søgte at gribe ind med andet og mere end en generelt holdt blanketlovgivning, som blot forbeholder samfundet den endelige rimelighedskontrol. På områder, hvor afbalanceringen af modstående interesser er umulig eller ineffektiv, vil en mere detaljeret kontrol være af større værdi; på den anden side vil en offentlig kontrol være vanskelig at arbejde med i praksis undtagen på særlige afgrænsede områder.

Vi må lære at leve med denne udvikling, hvor privat vilkårs- og vedtægtsbestemt regelsætning afløser den statslige. At staten selv kan have interesse heri, ser man deraf, at staten (og andre offentlige myndigheder) undertiden anvender aftaleformen eller henstillingsformen, hvor et lovgivningsindgreb eller en formel ministerakt ville være den strengt korrekte løsning. Vi har oplevet dette i aftaler med kreditinstitutionerne om kreditbegrænsning og med erhverv, f.eks. landbruget, om kompensationsproblemer. Grænsen mellem lovgivning og aftaler er ofte hårfin, som f.eks. med hensyn til mæglingsforslag i lønkonflikter, der ophøjes til lov, men den principielle forskel er naturligvis ubestridelig og væsentlig.

Udviklingen afspejler som nævnt udviklingen i det politiske liv, som i vore dage i væsentlig grad dirigeres af organisationsinteresser og organisationsinitiativ. Sarkastisk har man talt om Folketinget som interesseorganisationernes ekspeditionskontor. Heri er der naturligvis meget rigtigt, men også meget forkert, og selv i det omfang det er rigtigt, er der ingen anledning til sarkasme, medmindre man mener det tjener noget formål at fornægte elementære faktiske livsforhold. Historisk er der paral-

leller i feudaltidens Europa, da kongen kun i begrænset omfang kunne kontrollere grundlaget for fyrsternes magt, jorden. Med handelen og urbaniseringen skete der så store forskydninger i magtforholdene, at byernes befolkning i alliance med kongerne kunne knække fyrsternes og kirkens magt og indføre enevælde i 1600-tallet. Da borgerskabet et par århundreder senere var stærkt nok hertil, overtog det magten endeligt og indførte demokratiske styreformer, der byggede på individernes lige ret og indflydelse. I feudaltiden var kongemagten svag og hvilede på aftaler med fyrsterne. I enevældens tid var statsmagten stærk og udviklede efterhånden en lovgivningsvirksomhed, som fik sin tankemæssige overbygning i den positivistiske retsopfattelse, som kulminerede i slutningen af forrige århundrede. I vort århundrede er interesseorganisationerne indehavere af den dominerende magt i samfundet, medens samfundets mulighed for at styre udviklingen er begrænset til generelle og indirekte indgreb, som i forvejen ofte er sanktioneret af organisationer og af partierne, som til en vis grad repræsenterer de største. Retsudviklingen må rimeligvis også her følge samfundsudviklingen. Organisationerne er - om man vil - vor tids feudalherrer.

VI. Afslutning.

Jeg har i det foregående beskæftiget mig med individets retlige situation i et kulturhistorisk perspektiv. Problemet har til alle tider været at afstemme individets dobbelte behov for frihed og tryghed, med andre ord at finde mødestedet mellem individ og samfund. Vi har ført linien frem til det formelle demokrati og den stat, som er bygget op herpå, og vi har stillet det spørgsmål, om staten er et nødvendigt eller ønskeligt led i den menneskelige organisation, eller om der er grund til at tro, at den marxistiske lære om statens henvisnen i en socialistisk samfundsorden er en realistisk mulighed. Et andet alternativ, som vi måske snarere må se i øjnene, er statens magtesløshed over for organisationerne, der fremtræder som nutidens feudalherrer. Tan-

kevækkende er det dog, at ungdommen såvel i øst som vest har revolteret mod disse to løsninger og har understreget kravet om en stigende medbestemmelse med en "modstandsret" mod de autoritære systemer, såvel de statslige som de private. Jeg tror selv, at vi befinder os i en overgangsperiode, som jeg andetsteds har betegnet som nyromantik. En periode, hvor nye mål formuleres og fastlægges for en nærmere fremtid; en periode, hvor nye muligheder for realiseringen af individets behov for andet end de materielle goder erkendes og sættes; en periode, som nødvendigvis må være karakteriseret ved en voldsom dynamisk økonomisk vækst. Vi havde vel den første romantik i form af renæssancen i fortsættelse af den økonomiske vækst i Sydeuropa og de store opdagelser i slutningen af det 15. århundrede. Den store romantik efter den første industrielle revolution (1770 - 1830), den næste efter den anden industrielle revolution i 1890'erne, og det er vel derfor rimeligt at forvente en ny romantik efter efterkrigstidens tredie industrielle revolution. Jeg har samtidig gjort opmærksom på, at enhver romantik efter en Sturm- und Drang-periode over en idealistisk mellemfase, hvor kræfterne samles om realiseringen af de nye mål, som forudsætter et nyt økonomisk spring fremad, udvikler sig til en ny rationalisme, hvor kræfterne påny er i ligevægt indtil næste anfald mod harmonien.

Den store udfordring for fremtiden må sikkert ligge i at finde et balancepunkt for hensynet til effektivitet og behovet for medindflydelse, såvel på det samfundspolitiske plan som inden for organisationerne og virksomhedsledelsen. Det paradoksale er jo, at stigende effektivitet kræver større og større arbejdsdeling, medens trivselen kræver mindre og mindre grupper, og at effektiviteten i sidste ende er afhængig af trivselen, eller sagt med andre ord: af <u>accepten af systemet</u>. Man kan også udtrykke sagen således, at man behøver en ny moral, idet man hermed forudsætter, at der er en solid sammenhæng mellem fornuft og moral.

Der er således ikke meget at hente i den ekstremt socialistiske model, der som sagt prisgiver individets behov for frihed, eller den ekstremt liberalistiske model, som svigter

individets behov for tryghed og beskyttelse mod stærke, ikke mindst økonomiske kræfter. På den anden side er der måske ikke så meget at vente sig af staten, som tildels er magtesløs over for organisationerne og er henvist til at gennemføre sin politik med magt. En videre organisering af de menneskelige interesser i private og offentlige grupper til afbalancering af modstående interesser såvel inden for det politiske liv som erhvervslivet er måske vejen.

Der eksisterer ikke nogen endelig løsning på spørgsmålet om forholdet mellem magt og ret, lige så lidt som der gør det på spørgsmålet om forholdet mellem tryghed og frihed, og dermed mellem samfundet og individets retlige stilling. Der vil til stadighed være en dialektik mellem disse begreber, som afspejler grundstrukturen i den menneskelige natur: den uopløselige modsætning mellem mennesket som individ og som samfundsvæsen. Løsningen må søges fra tid til tid og fra sted til sted ud fra de til enhver tid eksisterende muligheder for at realisere det dobbelte behov. Mennesket vil altid tilstræbe en harmoni; men man må realistisk erkende, at en harmoni altid er en skrøbelig og ustabil balance. Men det skal ikke få os til at fornægte vor stræben herimod, selv om denne stræben måske i nutiden kan synes lige så frugtesløs som den, der illustreres af myten om Sisyphos, der som straf for sin forbrydelse mod guderne blev dømt til for evigt op ad et højt bjerg at rulle en stor sten, som, hver gang han havde nået toppen, rullede ned igen.

FOLKESTYRE OG FOLKEBEVÆGELSE

Folkestyre, eller demokrati som det hedder på græsk, står i modsætning til monarki og aristokrati. Denne tredeling af statsformen er grundlagt af Platon (427-347 f.K.) og videreført af hans elev Aristoteles (384-323 f.K.) på grundlag af antallet af de styrende.

I monarkiet er der en enkelt hersker, i aristokratiet hersker nogle få, medens hele folket styrer i demokratiet. Målet med statsstyret er, at alle bliver lykkelige og befinder sig vel, men dette mål realiseres vanskeligt i den virkelige verden. Det er et ideal. Almenvellet er den tilnærmelse, som måtte være politikkens formål, den størst mulige lykke for det størst mulige antal, som det senere udtryktes af Jeremy Bentham (1748-1832). Vor Grundlovs § 73 forudsætter også denne værdiprioritering ved at fremhæve, at ejendomsretten må vige for almenvellet.

Men hvad der tjener almenvellet bedst afhænger af forholdene, siger Aristoteles. Det er muligt, at monarkiet er det bedste styre under visse forhold, idet værdifordelingen i sådanne samfund sker efter status og rang, og det er også muligt, at en aristokratisk elite under andre forhold bedre tjener samfundets interesser ved at fordele værdierne efter indsats og præstation. I demokratiet sker værdifordelingen i princippet ligeligt, og Aristoteles selv fandt da også, at den græske bystat med dens direkte demokrati var den styreform, som bedst modsvarede menneskets sociale natur.

Men alle tre styreformer kan som sagt være positive, og verdenshistorien kender da også flere eksempler på et udviklingsforløb, der går fra monarki over aristokrati til demokrati. Både de klassiske græske og romerske kulturer i antikken gennemgik denne udviklingsfase, og Europa har jo oplevet en tilsvarende udvikling fra renæssancen (1200-1500) til det 20. århundrede. Såvel det græske som det romerske demokrati faldt sammen og afløstes af et tyranni, et diktatur, samtidigt med at statsdannelsen voksede ud over den oprindelige bystat og blev et imperium.

Aristoteles kendte selv til denne udvikling, idet han af kong Philip af Makedonien blev ansat som huslærer for sønnen Alexander den Store, som siden skabte det enevældige hellenistiske verdensrige. Og han blev da også af mange anset for at være en slags kollaboratør, der gav sig selv i tjeneste i en af statsstyrets udartede former. Han havde nemlig selv opstillet tyranniet som det vilkårlige eneherredømme, medens der til aristokratiet svarede det negative oligarki (fåmandsvælde), som tjener hensynet til de rige, og vulgærdemokratiet, i hvilket de enkelte grupper forfølger hver deres interesser uden hensyn til almenhedens.

Såvel Platon som Aristoteles havde nemlig, belært af folkeforsamlingens holdningsløshed og udnyttelse af forbundsfællerne under den sidste peloponnesiske krig mod Sparta, der endte med nederlaget i 405 f.K., indset, at demokratiet kan udvikle sig til et uberegneligt flertalsdiktatur, når der er fare på færde. De måtte derfor tage forbehold over for det absolutte, direkte demokrati, som havde udviklet sig i Athen efter perserkrigene (464 f.K.), og de stillede derfor krav om, at staten måtte ledes efter etiske grundsætninger og ikke blot efter folkeviljen.

Problemet var opstået i og med, at de såkaldte sofister, hvoraf den berømteste var Protagoras, i løbet af 400-tallet f.K. havde forkastet den konservative og religiøse tro på, at guderne styrede verdensordenen, og dermed også menneskelivet, med naturlove. Samfundets love, og det gjaldt både de etiske og de retlige, er menneskeskabte konventioner. Samfundsordenen er resultatet af en samfundskontrakt mellem borgerne. Heraf kunne man slutte flere ting: For det første at retten altså er menneskeskabt, og for det andet at retten får det indhold, man kan blive enige om uden begrænsninger med hensyn til etik eller natur. Det er disse to ting, man kalder retspositivisme, i modsætning til naturret; men vi skal se, hvorledes samfundskontrakten senere bliver grundlaget for en ny naturretlig tænkning.

Platons svar på spørgsmålet om, hvordan man sikrer fornuften og samfundets interesser mod den folkelige vilkårlighed, er et elitestyre ledet af filosoffer, medens Aristoteles mente, at det er vanskeligt at sikre sig, at herskerne er alle andre overlegne, og at et flertal af mennesker bedre er beskyttet mod at blive korrumperet af magten, end en enkelt er det. Derfor finder han, at alle skal have lige andel i styret på betingelse af, at de er frie og ikke handler mod loven. "Hvor den almindelige lov ikke hersker", siger han, "men mængden hersker gennem beslutninger, dér bliver demokratiet despotisk, idet den bliver forført af demagoger på samme måde som tyrannen af smigrere".

Men i Athen var de, som havde andel i den politiske magt, kun frie, voksne, mandlige beboere af ren attisk afstamning, og ikke slaver (som udgjorde over 10%), kvinder, unge eller fremmedfødte. Til gengæld var der tale om et direkte og ikke et repræsentativt demokrati, idet samtlige stemmeberettigede i princippet kunne møde op på folkeforsamlingen. Man må tage i betragtning, at Athen omfattede et areal på størrelse med Fyn og en befolkning på ca.200.000, hvoraf kun halvdelen boede i selve byen.

Det var altså så som så med den første betingelse for demokratiets funktion: at alle har lige andel i styret. Alene eksistensen af en stor befolkning af slaver var karakteristisk for de klassiske samfund, hvis økonomi var baseret herpå, idet der ikke var basis for en moderne teknologi. En væsentlig grund til opløsningen af det romerske rige nogle århundreder senere var bl.a. den, at der ikke eksisterede teknologi eller kommunikation til at holde et verdensrige sammen, og ophævelsen af slaveriet med kristendommens indførelse var et af de stød, som fik riget til at smuldre. Men på dette tidspunkt var det romerske demokrati for længst holdt op med at eksistere.

Demokratiet forudsætter vel en vis udviklingsproces, som har sammenhæng med den økonomiske udvikling. På dette punkt har Marx ret, samfundsudviklingen står i et vekselvirkningsforhold til produktionsformerne. I de primitive landbrugs- og

nomadesamfund, som vi kender bl.a. fra det gamle testamente, fra Illiaden og Odysseen og fra den nordiske sagalitteratur, var slægten den sociale enhed, og menneskeopfattelsen var derfor kollektiv. Det var ikke individerne, men slægten, som var berettiget og forpligtet og ansvarlig for skader, og individerne havde deres funktion og deres faste status i kollektivet, hvorfra de til gengæld fik hver sin andel. De gamle repræsenterede erfaringen og havde derfor en høj status og fik et rimeligt udbytte, selvom de ikke længere var arbejdsdygtige, og børnene repræsenterede den fremtidige arbejdskraft og forsørgelse, hvorfor slægten i egen interesse tog sig af dem og andre svage.

Men med dannelsen af bykulturerne omkring Middelhavet i 600-500 f.K., såvel i Palæstina som i Grækenland og Italien, med handel og søfart som vigtige næringsveje, opløstes slægtens betydning, medens den enkelte blev sin egen lykkes smed. Indførelsen af penge som betalingsmiddel gjorde det også muligt at opsamle større rigdomme, end den enkelte kunne konsumere, uden at det var meningsløst, idet pengene på en abstrakt måde repræsenterede de faktiske værdier og kunne investeres i skibsladninger og varelagre til senere realisation. Formuer og derigennem magt kunne akkumuleres i det uendelige, hvilket også gav anledning til store problemer, idet den ældre landbefolkning kom i gæld til handelsmændene. Det kender vi bl.a. fra Solons pengereformer i 500-tallets Athen, men også fra de mange andre kulturer, hvor landmændene bliver fæstere for købmænd og godsejere.

Med den ændrede samfundsform bliver der behov for andre retlige og moralske principper. Individualismen trænger sig på på godt og ondt. Kontrakten bliver den retlige konstruktion, som knytter interesserne - og ikke så meget grupperne - sammen i form af ydelse og vederlag. Det gælder også arbejdskontrakten, som ordner de enkeltes beskæftigelsesforhold, der altså også bliver knyttet til ydelse og vederlag, således at de gamle og de unge ikke længere har den samme værdi. Der bliver derfor også behov for en ny moral, som pålægger menneskene en pligt til at beskytte sin næste, d.v.s. de

svage, forsvarsløse og nødlidende. Jødedommen udvikler sig efterhånden til en radikal kristendom, som understreger det enkelte individs eget ansvar over for Gud og næsten, og denne udvikling finder netop sted i perioden fra ca. 450, da det gamle testamente redigeres færdigt, og til Kristus træder ind i historien samtidigt med bykulturens udvikling i Palæstina.

I Grækenland finder vi den samme udvikling fra landbrugsøkonomi til bykultur i løbet af 500-tallet f.K., hvori vi ser, at litteraturen udvikler sig fra Aischylos' Orestes- og Oedipus-tragedier, som netop er bygget på den gamle forestilling om gudernes og skæbnens magt og om, at fædrenes synder nedarves på børnene, som det siges i det gamle testamente, og til Sofokles' og Aristofanes' stykker, der i tiltagende grad reflekterer den radikale individualisme, som findes hos sofisterne, der jo som nævnt også forkastede gudernes og andre overnaturlige kræfters magt til at skabe ret og samfundsform. Mennesket skaber selv sin moral, sin ret og sin samfundsform gennem konvention og overenskomst.

Demokratiets åndelige grundlag er altså individualismen, og det fysiske grundlag er bysamfundet med dets handel og håndværk. Det græske bysamfund - og senere det romerske - var altså det fysiske og åndelige miljø for demokratiets dannelse. Men vi må ikke derfor tro, at demokratiet var en fast og sikker græsk samfundsform. Tværtimod var de peloponnesiske krige mellem Athen og Sparta i høj grad udsprunget af konflikten mellem det athenske demokrati og det spartanske kongedømme, ligesom der til stadighed var politisk rivalisering i Athen mellem det demokratiske og det konservative parti.

Og det græske demokrati gik endeligt til grunde med de makedonske kongers skabelse af det storgræske eller hellenistiske rige, hvorved bystaten havde udspillet sin rolle (338 f.K.). Det romerske demokrati gik endeligt til grunde med Augustus' overtagelse af kejserværdigheden (27 f.K.), efter at bystaten Rom havde udviklet sig til et verdensrige. Efter

det romerske riges sammenbrud i Vesten (476 e.K.) dannedes på ruinerne den såkaldte feudalisme, der bestod i et godsejerstyre uden central styrelse og med naturaløkonomi, d.v.s. uden penge og uden overskud. Kirken med centrum i Rom overtog den åndelige ledelse og dermed også kravet på at stifte ret. Fyrsterne var fyrster af Guds nåde. Først o. 1200 fik de verdslige fyrster så megen magt, at de - først i alliance med kirken som Valdemarerne i Danmark, senere på egen hånd - kunne hævde en lovgivningskompetence. Såvel i fortalen til Jydske Lov som i senere håndfæstninger forudsættes det, at denne lovgivningskompetence udgår fra folket, som vælger sin konge og afsætter ham, hvis han ikke følger sine kontraktlige forpligtelser; men i realiteten bliver det efterhånden herremændene, som repræsenterer folket i rigsrådet.

Da tanken om, at menneskene selv stifter ret uafhængigt af kirken og andre højere magter, opstår, finder man denne kraft i noget, som kaldes suveræniteten, den højeste statsmyndighed, skabt af franskmanden Jean Bodin (1576), men foregrebet af Machiavelli, der dog begrunder retten på fyrstens magt. Det er denne suverænitet, som oplysningstidens filosoffer igen finder forankret i folket og kalder folkesuveræniteten.

I begyndelsen af 1600-tallet genoplives tanken om samfundskontrakten mellem individerne som grundlag for samfundet og retsstiftelsen både i Holland og England. Hugo Grotius, som tilhørte det oplyste hollandske borgerskab, henviste til menneskets sociale natur og fornuft som grundlag for en almindelig naturret, der afledte sin gyldighed af den frivillige kontrakt. Englænderen Thomas Hobbes tvivlede til gengæld på menneskets sociale natur, hvad han måske havde grund til lige forud for den engelske borgerkrig i 1640'erne. Han mente, at menneskene i naturtilstanden er som ulve, der vil æde hinanden, hvis der ikke er en stærk magt (Leviatan), som kan tvinge dem til at opføre sig ordentligt. Samfundskontrakten er derfor blot en overenskomst om at overlade den fulde magt til en enevældig konge.

Enevælden bliver da også den fremtrædende statsform i 16-1700-tallets Europa; i Danmark ved Chr. V's statskup i 1660 efter adelens svigten under svenskekrigene, der førte til tabet af Skåne-provinserne. Men i realiteten er enevælden lige så meget udtryk for borgerskabets voksende økonomiske og dermed politiske magt, idet der efter de store opdagelser i 1400-tallet igen var begyndt at komme gang i handel og håndværk, idet der skabtes et overskud i verdensøkonomien og dermed en basis for en ny pengeøkonomi. Den gamle adel, hvis magt havde været baseret på jorden, blev efterhånden distanceret af den stigende velstand hos borgerne, der derfor støttede kongen mod herremændene.

Men allerede i slutningen af 1600-tallet (1690) havde englænderen John Locke indfortolket en demokratisk tankegang i folkesuveræniteten, idet han gik ud fra, at menneskene var født frie og lige og med ret til selvopholdelse og ejendomsret og til forsvar af disse rettigheder. For at beskytte deres rettigheder mod angreb fra andre sluttede menneskene sig sammen i et borgerligt samfund. Men da han nærede mistillid til magthavernes evne til at sætte deres egne grænser, anbefalede han en tredeling af magten i en lovgivende, en udøvende og en dømmende magt. Den lovgivende skulle bestå af velegnede personer, som var valgt af befolkningen, som selv var underkastet lovene, og som kunne afsættes, når de svigtede folkets tillid. Til gengæld kunne lovgiverne ikke til stadighed sidde inde og administrere lovgivningen, men måtte overlade denne til en administration.

Gennem franskmanden de Montesquieu's bog Lovenes Ånd (1748) fik dette på mistro til menneskets selvdisciplin byggede afbalancerede repræsentative demokrati indflydelse på den amerikanske frihedserklæring af 1776. Den franske revolution i 1789 var dog i højere grad inspireret af Jean Jacques Rousseau (Contrat social 1762), der forestillede sig en slags direkte demokrati, hvor de styrende var identisk med de styrede og folkeviljen (volonté générale). Allerede Rosseau var klar over, at det direkte demokrati kun egner sig for mindre samfund, som det schweiziske, hvorfra han stam-

mede. Han gik ud fra et ideal, som vel tilstræbte den størst mulige medbestemmelse for det størst mulige antal, men som i realiteten ikke indebar nogen beskyttelse for mindretallet, som var underkastet den af flertallet udtrykte sande fællesinteresse. Det er heller ingen tilfældighed, at Rosseau af jakobinerne betragtedes som garant for deres påstand om helt og udelt at repræsentere folkeviljen med rædselsherredømmet til følge.

Immanuel Kant (1724-1804) forsøgte at afstemme hensynet til samfundets interesse med individernes reelle frihed gennem en magtfordeling mellem statsmagterne, lovgivningen, administrationen og domstolene, og gennem en lovgivning, som skal sikre, at de enkeltes fornuftige interesser afvejes mod hinanden efter almindelige retsregler, der på den anden side er absolut bindende for individerne.

Problemet for Rosseau og Kant er i begge tilfælde dels at sikre den enkeltes frihed i forhold til samfundets interesser og dels at sikre, at det er samfundets interesser, og ikke et flertals særinteresser, som er udslaggivende. I sidstnævnte tilfælde mente begge ligesom Aristoteles, at demokratiet har udviklet sig til et despoti. Medens Aristoteles taler om en "almindelig lov", henviser Rosseau til den "sande fællesinteresse" og Kant til den "fornuftige vilje". Men ingen kan anvise sikre garantier for, at flertallets afgørelser er styret af dette etiske princip, og problemet bliver derfor i sidste instans at overveje, hvilke beslutningssystemer, der bedst muligt sikrer, at 1) samfundets interesser, 2) den enkeltes frihed og 3) den enkeltes interesser tilgodeses.

Den danske grundlov fra 1848 har valgt det repræsentative demokrati, men med et udstrakt kommunalt selvstyre, som skal sikre de lokale interesser. Også det partisystem, der har udviklet sig efter grundloven fra 1849, og som i dette århundrede har skabt parlamentarismen, d.v.s. at regeringen skal være i overensstemmelse med folketingets flertal, har til formål at sikre, at samfundets udvikling sker i overensstemmelse med befolkningens forskelligartede interesser. På den

anden side har parlamentarismen medført en sammenblanding af den lovgivende og den udøvende magt derved, at folketingsmedlemmer sidder i vigtige udvalg, råd og nævn, hvorved de inddrages i det administrative bureaukrati, som har udviklet sig med samfundets stigende engagement i samfundsøkonomien og det private erhvervsliv. En anden udvikling i samme retning er gennemførelsen af et stigende antal bemyndigelseslove, hvorved folketinget i virkeligheden overlader til administrationen at regulere store dele af erhvervslivet og ejerforholdene i samfundet gennem erhvervs- og miljøreguleringer.

Der har på denne måde udviklet sig en magtfuld koncentration af lovgivende og administrativ magt, som gennem samarbejde med erhvervslivets organisationer danner et egentligt magtkartel, som udenom de traditionelle politiske organer aftaler både de generelle og de individuelle politiske afgørelser. Især er erhvervslivets hovedorganisationer, LO og Arbejdsgiverforeningen, vigtige magtfaktorer, der vel fastholder aftalefriheden, men i realiteten tvinger regering og folketing til at gribe ind med nogle af organisationerne i realiteten godkendte overenskomstlove. Men andre interessegrupper af lønmodtagere og erhvervsdrivende, og tillige mange andre interesser, organiseres og bureaukratiseres i nyere tid med en sådan hast og en sådan styrke, at intet indgreb i samfundslivet kan foretages uden protester fra et dertil indrettet professionelt apparat, der i samspil med medierne gør det klart, hvilke ubehagelige følger indgrebet vil få for større eller mindre grupper, som har beskyttelse behov. Vi har derfor i den seneste generation oplevet, at de politiske partiers medlemstal er gået drastisk tilbage, samtidigt med at antallet af partier er steget voldsomt, og stemmeprocenterne på valgdagene er steget til 80-90%.

Meget tyder altså på, at de politiske partier ikke i nutiden opleves som varetagere af befolkningens interesser. Denne rolle har interessegrupperne i vidt omfang overtaget. Konsekvensen er da også, at denne politiske rolle i stigende grad udspilles uden for folketinget: på gaderne, i medierne og på

møder i udvalg, råd og nævn. Denne udvikling står i forbindelse med en paradoksal situation, som har udviklet sig i efterkrigstiden med den tredie tekniske revolution: den teknologiske. Denne udvikling er på een gang en følge af den stigende velstand og samtidigt den tekniske betingelse for udviklingen i denne retning. Den gør det muligt at styre meget komplicerede processer i erhvervs- og samfundslivet, og fremmer på een gang mulighederne for hensyntagen til individuelle forhold og interesser og dermed for medindflydelse på alle områder, samtidigt med at den kræver en centralistisk overordnet styring af erhvervslivet gennem nationale og internationale organisationer, af hensyn til en rationel produktions- og markedstilpasning, og af den statslige og kommunale administration, for at denne kan indpasses i den almindelige økonomiske politik.

Man oplever derfor, at der i den politiske og kulturelle debat tales meget om decentralisering, "det nære samfund" o.s.v., medens man i realiteten i befolkningen oplever en tiltagende bureaukratisering på alle områder, som skaber en følelse af magtesløshed og umyndiggørelse.

Det første udslag af denne kombination af oprør mod velstanden og dens forudsætninger med kravet om medindflydelse og øget livskvalitet oplevede vi i det såkaldte ungdomsoprør i slutningen af 60'erne, som både i sin målsætning og sine metoder blev mønster for en række senere aktiviteter fra interesseorganisationernes side og for dannelsen af en række helt nye politiske bevægelser. På den officielle politiske arena opstod en række nye partier, som appellerede til særlige interessegrupper, og på den uofficielle scene optrådte efterhånden et antal såkaldte folkebevægelser, der ligesom de nye partier tog særsager op til behandling.

Det såkaldte ungdomsoprør, som i vidt omfang var et universitetsoprør, var inspireret af den amerikanske ungdomsprotest mod at skulle deltage i Vietnam-krigen. Efter mønster af borgerretsbevægelserne i 50'erne formulerede de et krav om medindflydelse på de politiske beslutninger under henvisning til, at minoriteterne og ungdommen ikke i tilstrækkelig grad

var repræsenteret i det politiske system og for de studerendes vedkommende i universitetsadministrationen. Midlerne i denne kamp var ligesom borgerretsbevægelserne de udenomsparlamentariske demonstrationer, der i samspil med massemedierne, især det fremstormende TV, direkte kunne appellere til omgivelsernes følelser. Oprindeligt var denne teknik, at "stemme med fødderne", udviklet af fagbevægelsen i kampen for organisationen i det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede.

Forudsætningerne for demokratiet er, som det fremhævedes af oplysningstidens politiske filosoffer, den fornuftige debat mellem oplyste mennesker, idet man som nævnt havde den opfattelse, at den "fornuftige løsning" på et problem altid kunne findes, når alle delagtige var tilstrækkeligt oplyste til at indse, hvad der var fornuftigt. Derfor kom pressen til at fremstå som den fjerde statsmagt, som skulle supplere og kontrollere de andre tre. Realiteten kan til nød nærme sig idealet, når de politisk aktive og kompetente personer samtidigt udgør samfundets intellektuelle elite, sådan som situationen til dels var i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Allerede i midten af det 19. århundrede trængte bønder og arbejdere sig på som bærere af legitime politiske interesser, som stærkt afveg fra elitens, og som vanskeligt kunne artikuleres gennem mediernes "fornuftige dialog". På den ene side opstod, da læseevnen med de store skolereformer udbredtes, den "gule presse", der tilfredsstillede den brede befolknings vulgære og sensationsprægede behov for læsestof, på den anden side massemøder og demonstrationer for at skræmme modstanderne og for at styrke gruppesammenholdet.

Det var disse metoder, som blev understøttet af den socialpsykologiske effekt af de nye massemedier, der blev taget i anvendelse for at gøre opmærksom på ungdommens - angiveligt oversete - uvilje mod at ofre liv, uddannelse og velfærd i en meningsløs krig. Successen blev enorm, især på grund af den udbredte modstand mod Vietnam-krigen. Men bevægelsen fortsatte som nævnt ind på universiteterne, hvor det en overgang lykkedes at ryste det bureaukratiske system. Bevægelsen bredte sig som en brand over hele verden til Tyskland, Frankrig,

Kina, og Danmark, hvor psykologisk institut blev besat,og studentermødet på Frue Plads krævede medindflydelse på universiteternes styrelse, hvad studenter og yngre lærere allerede havde fået tilbudt i fuldt udarbejdede reformforslag fra universiteterne. Ungdomsoprøret var altså ikke så meget det, der skabte medindflydelse, men det der bibragte studenterne indtrykket af, at de selv havde tiltvunget sig indflydelse, og det som pressede politikerne til at opgive den kvalitative kontrol med studierne og forskningen.

I slutningen af forrige århundrede havde man nemlig erkendt, at samfundspolitikken ikke primært er et spørgsmål om at argumentere sig frem til en "fornuftig fællesvilje", men derimod var en kamp mellem forskellige interesser. Grundloven og retsreglerne iøvrigt er efter denne opfattelse balancepunktet mellem disse i samfundet modstridende interesser. Karl Marx var ikke den, som udviklede denne tangegang; den var fremstået som en del af den tidsånd, som var inspireret af den tyske idealistiske filosofis udviklings- og fremskridtstro, af den engelske utilitaristiske nyttefilosofi, der mente, at menneskenes stræben efter lykke tenderede mod at være til samfundets gavn, og af den darwinistiske udviklingslære om "den bedst egnedes overleven". Alt dette blev hos Marx blandet op med den politiske kamp for at bedre arbejdernes kår og udviklet til en klassekampsteori, som fører frem til socialismen. Andre, bl.a. juristen Rudolf v. Jhering og Ferdinand Lasalle, der ligesom Marx erkendte, at ret og politik er resultatet af en kamp mellem modstridende interesser, anbefalede, at denne kamp skulle foregå i parlamentet og i det hele taget ved hjælp af stemmesedlen og ved "legale" midler.

Det viste sig da også snart, at accepten af de marxistiske ikke-parlamentariske kampmidler hurtigt førte store dele af ungdommen til at interessere sig for marxismens teori, og Frankfurter-skolen i Tyskland havde netop genoplivet interessen for Marx's romantiske ungdomsskrifter, hvori han skrev om frigørelsen og et fremtidigt utopia, hvori den private ejendomsret var ophævet, med den følge at modsætningen mellem samfund og individ var ophørt, således at retsreglerne og staten

kunne visne bort og åbne vejen til et samliv i frihed. Da Marx's hovedfjende var kapitalismen, så mange kapitalismen som hindringen for opnåelsen af dette utopia og som hovedansvarlig for det moderne teknologiske samfunds negative sider: forurening, bureaukratisering og centralisering.

Kampråbet blev: Produktion for folket, ikke for profitten. I kølvandet på denne politiske og kulturelle bevægelse opstod en række protestbevægelser mod forurening, mod økonomisk vækst, mod udnyttelse af naturen og U-landenes befolkninger, mod internationale organisationer, især EF, mod atomkraft m.v. En vis inspiration kunne man også hente i den såkaldte Romklubs skrift: Grænser for vækst, som udkom i slutningen af 60'erne. Ved at fremskrive udviklingstendenserne i 60'ernes vækst kunne man forudsige, at energien og andre ressourcer satte bastante grænser for den økonomiske vækst. Man advarede derfor mod "rovdrift" på ressourcerne, og mod "fortsat udnyttelse af U-landene". Resultatet af denne "forudsigelse", som ikke tog hensyn til markedskræfterne eller den menneskelige tilpasning iøvrigt, blev en såkaldt O-vækstbevægelse. Det paradoksale var, at mange O-vækststilhængere samtidigt modsatte sig udbygning af kernekraftværker uden at tage i betragtning, at der ikke kunne være basis for O-vækst, men vækstnedgang, uden kernekraft. For en stor dels vedkommende vil man også finde O-vækststilhængerne blandt dem, som kæmper for bevarelsen af egen realindtægt og forbedring af de lavtlønnedes og U-landenes forhold.

De såkaldte socialistiske lande har imidlertid ikke fraveget målet, at skabe fortsat økonomisk vækst, de har naturligvis haft de samme følger af teknologien i form af forurening og en endog meget større bureaukratisering, idet samfundet fuldtud regulerer al produktion og omsætning uden brug af markedskræfternes prisregulering. De socialistiske lande har ikke vist forureningsbekæmpelsen nævneværdig interesse, og kernekraftudviklingen er da også fortsat i forøget tempo med de stigende oliepriser, medens de vestlige lande har bremset denne udvikling på grund af frygten for skadevirkninger, som eksperterne anser for at være meget begrænsede i forhold

til andre accepterede risici som f.eks. motor- og flytrafikken, og risikoen ved alternative energiformer såsom kul. Når protesterne mod kernekraft alligevel fortsætter trods energikrise og stigende priser, kan det altså ikke skyldes hverken kapitalismen eller risikoen. Der må være andre årsager.

Jeg har allerede nævnt bureaukratiseringen og teknokratiseringen som vigtige sider af det moderne velfærdssamfund. Jeg har også nævnt, at de politiske partier for en stor dels vedkommende er overtaget af interesseorganisationerne, som i det væsentlige interesserer sig for medlemmernes økonomiske og materielle interesser, som næsten undtagelsesfrit er blevet emnet for den politiske proces i korporationen af politikere, embedsmænd og interesseorganisationer. Følelse, æstetik, sundhed og andre immaterielle interesser falder uden for den politiske proces. Det er det irrationelle, det "romantiske", som bliver forsømt og derfor ukontrolleret giver sig udslag i protestbevægelserne såvel i som uden for folketinget. Derfor er deres argumentation også usystematisk og usammenhængende.

Begge sæt bevægelser må derfor snarest betragtes som symptomer på noget bagvedliggende, nemlig et dybtliggende ubehag ved de eksisterende samfundsforhold og uro ved tanken om den fremtidige teknologiske udvikling med yderligere centralisering og bureaukratisering.

Disse "populistiske" bevægelser er ikke ukendte. Vi har haft skattenægterbevægelser i Frankrig og i Finland, før Fremskridtspartiet blev stiftet i begyndelsen af 70'erne. Det nye var imidlertid, at der i efterkrigstiden var skabt en helt ny befolkningsgruppe af forstadsbeboere med hus og bil, som i begyndelsen af 70'erne reagerede mod truslen om forhøjelser af skatterne i almindelighed og af bilafgifterne og rentefradragsretten for parcelhusejere i særdeleshed. Samtidigt medførte abortdebatten en genopblussen af moral- og kulturdebatten. På den modsatte fløj identificerede nye partier sig med de nye hel- og halvakademiske gruppers interesser i udvidelse af den offentlige sektor for at skabe øget beskæftigelse for disse grupper. Paradoksalt nok fandt oprøret sted

samtidigt med, at det økonomiske tilbageslag satte ind, hvorved tolerancen over for andre samfundsgrupper blev begrænset, idet det faldt sammen med det "uofficielle" oprør, som i sin form var et oprør mod den økonomiske vækst på et tidspunkt, da denne var på retur, og samtidigt med at interessegrupperne ønskede at sikre sig mod den af depressionen følgende aftagende vækst.

Netop fordi bevægelserne er så selvmodsigende og uræsonnable, kan det være vanskeligt at udpege en enkelt årsag til deres fremkomst. Men denne afvisning af en "fornuftig dialog med systemet", som jo ellers er demokratiets ideelle grundlag, er nødvendig, hvis bevægelserne skal overleve. Derfor har vi striden i Fremskridtsbevægelsen mellem "strammere" og "slappere", derfor nægter grupper som OOA (Organisationen mod A-kraft) og NOAH (økologigrupperne) at indgå i en saglig diskussion om de forskellige stridspunkter. Man er nødt til helt og fuldt at være imod, hvis man ikke skal risikere at blive kvalt i ligegyldighed. Gruppesolidariteten styrkes, hvis man optræder provokerende og derfor møder modstand. Ungdomsoprøret har lært protestbevægelserne, at den "repressive tolerance" er bevægelsens værste fjende. Regeringernes fortsatte langmodighed over for fænomener som "Christiania" og tøven med en beslutning om A-kraft må opfattes som et bevidst eller ubevidst forsøg på at tage vinden ud af sejlene på protestbevægelserne.

For så vidt kan man måske sige, at bevægelserne har en positiv side ved at forsinke og raffinere politiske beslutninger på væsentlige områder. Men forsinkelsen kan naturligvis også være negativ, sådan som den formentlig er det med hensyn til A-kraften. Men politikerne må lære at overbevise befolkningen om det nødvendige eller fornuftige i deres planlægning. Naturligvis skal vi ikke"bombes tilbage til stenalderen" eller til "naturen", som visse folkebevægelser og partier tilsyneladende ønsker. Men de "officielle" og "uofficielle" bevægelser forsvinder ikke, før de fundamentale problemer er løst.

Især på lokalpolitikkens område har der været problemer, og erfaringen viser, at den politiske interesse er størst, jo

nærmere sagerne berører befolkningens snævrere personlige interesser. Derfor var det tidligere kommunale selvstyre for såvidt tilfredsstillende, som befolkningen i lokalområderne oplevede en reel medindflydelse på deres lokale forhold i hvert fald i de mindre land- og bysamfund. Modstykket hertil var den uensartede udvikling og service forskellige steder i landet og det stigende behov for større enheder til udvikling og finansiering af fælles opgaver. Derfor gennemførtes kommunalreformen af 1970, som medførte store kommunesammenlægninger og nye amtskommunale regionalråd, som bedre kan forvalte de voksende fællesopgaver, men som af befolkningen opleves som fjerne og upersonlige bureaukratier. Vi ser, hvorledes decentraliseringen forudsætter nye centraliseringer, som medfører ophævelse af de reelle fordele ved decentraliseringen. Decentraliseringen bliver i højrere grad en decentraliseret centralmyndighed end et virkeligt lokalt selvstyre.

Resultatet er i vidt omfang blevet, at aktive lokalgrupper, som repræsenterer enten lokale eller specielle interesser, optræder med ofte militante midler for at fremme egne interesser, men som oftest i større befolkningsgruppers navn. Filosofien bag denne såkaldte "nærdemokratiske" model er henvisningen til, at de aktive og bevidste grupper har en særlig adkomst til at træffe beslutninger på gruppens vegne. Vi kender metoden fra universiteterne, hvor aktive minoriteter blandt studenterne indkalder til møder på alle studenternes vegne, hvorefter de hårdhændet forhindrer andre grupper, som måtte være kommet til stede, i at komme til orde og i hvert fald sørger for at lede møderne, således at de formelle afstemninger foretages, når kun tilhængerne er tilbage. Men teknikken er også velkendt fra de såkaldte "stormøder" på Tvindskolerne og ved "situationens generalstab" og andre arbejdskonflikter. Det uregulerede nærdemokrati bliver, som det er sagt til "de højttalendes terror", idet der ikke findes garantier for, at de agerende er repræsentative for de berørte interesser, og der findes ej heller garantier for, at beslutningerne repræsenterer flertallets vilje, ligesom der slet ikke findes nogen beskyttelse for de ikke-aktive mindretal.

De seneste års udvikling har da også vist, at de aktive mindretal har haft en voldsom gennemslagskraft i den offentlige debat og i den især lokalpolitiske beslutningsproces. Afstanden mellem krav og finansiering heraf er blevet så stor og sammenhængen så uigennemskuelig, at det har været muligt at gennemtvinge så store offentlige serviceydelser til de ofte i forvejen privilegerede grupper, som har forstået at udnytte medierne til at trænge igennem med deres krav. Og de lokale politikere har langt mindre mulighed for at afvise disse konkrete krav om offentlige serviceydelser end folketingspolitikerne, som i forvejen har haft svært ved at modstå servicedemokratiets pres. Såvel folketingspolitikere som lokalpolitikere bør i princippet ønske at blive genvalgt for at være modtagelig for vælgernes ønsker, men for folketingspolitikerne er konkurrencen fra de "populistiske" partier blevet stor, og for lokalpolitikerne er "græsrodsbevægelserne", som de uofficielle folkebevægelser også kaldes, blevet et så hårdt pres, at de fleste lokalpolitikere bl.a. derfor ikke ønsker genvalg.

Decentraliseringen af statsforvaltningen er altså i vidt omfang blevet et slør over den kendsgerning, at de statslige besparelser i realiteten er en flytning af administrationen af de lovbundne udgifter til lokalråd, som ikke har nogen reel indflydelse på niveauet, men tværtimod er forsvarsløse overfor lokalgruppernes og interesseorganisationernes pres, der ofte kan støttes på lovgivningens standarddeklarationer. Vi ser da også for øjeblikket, at de kommunale budgetter eksploderer med voldsomme skattestigninger, og at en del af sommerens spareplan har været begrænsninger i de kommunale budgetter. På lidt længere sigt ville udviklingen også føre til, at store befolkningsgrupper ramte skatteloftet, således at statsskatterne måtte nedsættes tilsvarende med de følger for financieringen af statens aktiviteter, det måtte få, medmindre skatteloftet ophæves eller omsætningsafgifterne sættes i vejret.

Det er svært at se, hvad vi skal stille op for at bevare de værdifulde sider af demokratiet: Hensynet til at de fælles beslutninger i videst muligt omfang er til fordel for det størst mulige antal personer.

Jeg har beskæftiget mig så meget med den historiske udvikling for at understrege betingelserne for, at demokratiet kan varetage helhedens interesser; og det har altid været og vil altid være hovedopgaven for samfundsorganisationen at finde former, som på den bedste måde afstemmer individernes interesser med helhedens. For mennesket er både et individ og et samfundsvæsen. Men samfundsorganisationen kan ikke være uberørt af samfundets reelle forhold, der udvikler sig, fordi mennesket ikke blot er et naturfænomen, der ligesom andre dyrearter må tilpasse sig til omgivelserne, men tillige et kulturskabende væsen, der kan indrette omgivelserne efter sine formål og skabe kultur, såvel materiel som ideel kultur. Sammenhængen mellem den materielle og ideelle kultur er indviklet, men ingen kan være i tvivl om, at den er en kendsgerning, og at produktionsformerne er væsentlige i denne henseende. De sætter på een gang grænserne for de økonomiske muligheder og påvirker ideerne om, hvad der er moralsk, retligt og æstetisk rigtigt, idet der altid vil være en væsentlig sammenhæng mellem det fornuftige og det rigtige, som Hegel og Marx har understreget det.

Allerede Aristoteles påpegede, at såvel énmandsstyre, fåmandsstyre som folkestyre under forskellige omstændigheder kunne være bedst egnet til at varetage helhedens, samfundets interesser. Under meget primitive forhold med små familiegrupper som grundlag for organisationen er meget løse "demokratiske" styreformer måske de bedst egnede. Flere primitive jæger- og samlerkulturer i Sydamerika og Afrika samt fangerkulturen i det gamle Grønland kan tyde på det. Men med større og mere avancerede kulturer i form af nomade- og landbrugssamfund træder religiøse og verdslige , herunder militære småkonger, ind som repræsentant for helhedens interesser; Roen indadtil og udadtil bliver væsentlige interesser. Kollektive menneskeopfattelser og ansvarssystemer er modstykket til disse kulturtilstande.

Under andre forhold er et elitestyre, som det kendes fra

middelalderens feudalsystem, det bedst egnede til at holde samfundet sammen. Også i sådanne samfund er det status, som er afgørende for værdiprioriteringen. Demokratiet tilstræber lighed i værdifordelingen og modsvares derfor af en individualistisk menneskeopfattelse med personligt ansvar og kontraktstænkning som retlige redskaber. Vi har set, at demokratiet hænger sammen med dannelsen af bysamfund med den deraf følgende arbejdsdeling og stigende velstand og anvendelsen af penge som formidler af de overskud, der kan finansiere videre udvikling.

Demokratiet forudsætter altså en vis samfundsstruktur af ligestillede og oplyste individer på et vist velstandsniveau. I hvert fald det direkte demokrati forudsætter mindre enheder, medens dannelsen af større samfund forudsætter et repræsentationssystem for at sikre mod demokratiets negative modstykke, flertalsdiktaturet, stemningsdemokratiet, der ikke er bedre end despotiet, der er enmandsstyrets vrængbillede. Aristoteles var belært af sine erfaringer ligesom de senere tiders samfundsfilosoffer klar over, at når mennesket ikke er så godt, som det burde være, må der opstilles regler, som sikrer demokratiet mod at forfalde til despoti.

På mange punkter er nutidens samfund vokset ud af det liberale bysamfund baseret på forestillingen,at lige og fornuftige mennesker i fællesskab træffer afgørelser om helhedens interesser. Realiteten har aldrig modsvaret ideen, men det var den dannede elite, som i 1700-tallets Europa og Amerika skabte kulturen og styrede i folkets navn. Med massernes fremtrængen på den politiske arena i løbet af det 19. og 20. århundrede ændredes forholdene radikalt. Hånd i hånd med den industrialiseringsproces, som skabte det økonomiske grundlag for den velstandsstigning, der igen var betingelsen for den politiske og kulturelle oplysning, gik en tiltagende kollektiv organisation af arbejds- og erhvervsforholdene, der i vidt omfang ophævede den personlige frihed til at aftale egne forhold. På arbejdsmarkedet fik man kollektive overenskomster mellem organiserede interessegrupper, og

for erhvervslivet skete der en tilsvarende organisering af interesserne, såvel gennem karteller og andre formelle sammenslutninger, som mindre formelle sammenslutninger i erhvervsorganisationer, som aftaler produktions-, pris- og markedsforhold. Til gengæld har samfundet så indført monopolråd og andre instanser til beskyttelse af almenhedens interesser. Samfundet træder også til med andre reguleringer og støtte til den private økonomi med øget faktisk og retlig kontrol til følge, hvis samfundet ikke fuldtud overtager dele af erhvervslivet, såsom den kollektive trafik, energiforsyningen m.v.

Man kan spørge, hvor meget der er tilbage af det oprindelige demokrati i nutidens korporative stat. Man kan også spørge, om demokratiet er i stand til at løse nutidens problemer eller om ikke andre styreformer er bedre egnet til at sikre kvalificerede og langsigtede beslutninger i samfundets interesse. En betænkelig side i nutidens situation er netop en folkelig af medierne plejet despekt for sagkundskaben, der i vidt omfang erstattes af foregivne eksperter, som deler folkebevægelsernes anskuelser. Engagementets styrke vil ofte blive forvekslet med beviset for rigtighed og tillade en sådan letsindig omgang med kendsgerninger og indsigt i en kompliceret lovmæssighed. Når demokratiets politiske lighedsideal bliver overført til kvalifikationsområdet, risikerer systemet at træffe forkerte beslutninger, fordi beslutningsgrundlaget bliver forkert. Naturlovene vedtages jo ikke ved flertalsafgørelser. De almindelige folkebevægelser mod A-kraft, mod EF og mod forurening har haft en tendens til i selvopholdelsens interesse at negligere sagkundskabens argumenter og forvride proportionerne i debatten. På det lokale område har aktive grupper kunnet operere udenom de formelle systemer, der er abstrakte og sårbare overfor pressionsgrupperne, som iøvrigt ofte er lokalafdelinger af landsdækkende interesseorganisationer.Svaret på disse udfordringer bliver paradoksalt nok en tendens til endnu mere centralisering, eftersom især kommunernes landsforening har oprettet et stort fælles sekretariat.

Mulighederne for at vende tilbage til fortidens - af mange idylliserede - landsby- eller bydemokrati med direkte beslutningskompetence er helt urealistisk. Det alternative samfund (Christiania, Frøstrup o.l.) er ikke noget alternativ, eftersom det financieres af det omgivende samfund, der på godt og ondt er afhængig af de nationale og multinationale markedsvilkår, som er forudsætningen for velstanden i vor del af verden. Vi kan altså ikke vende tilbage til naturen og må afvise alle tilløb til angreb på det regulerede demokrati, som sikrer sagkundskab og repræsentativitet.

For at tage vinden ud af de folkelige protestbevægelser, må politikkens ambitionsniveau afstemmes med befolkningens evne til at tilpasse sig til og betale for forandringer og forbedringer. Protestbevægelserne i og uden for folketinget skyldes en sådan mangel på accept af forandringerne og deres bekostning i form af skatter. Også det repræsentative demokrati forudsætter et minimum af accept af sine borgere, som kun er mulig på grundlag af tillid til politikerne, som igen forudsætter et maximum af oplysning om ikke af tekniske detaljer så dog af politikernes og teknikernes motiver. Men alt for megen direkte deltagelse i den offentlige forvaltning kan blive en belastning både for borgerne og for forvaltningen.

Men en tiltagende magtanvendelse fra interessegruppernes side i folkets eller samfundets foregivne interesse kan i det lange løb udgøre den største fare for demokratiets reelle eksistens, idet intet samfund i længden kan tolerere, at dets vitale interesser sættes på spil gennem egoistiske aktioner i strid med de eksisterende retsregler, som er udtryk for den samfundsmæssige solidaritet. Hvis særinteresserne efterhånden helt overskygger følelsen af et fælles værdigrundlag, er risikoen for demokratiet til stede især i en depressionsperiode.

Og demokratiet er vel stadig - som Churchill udtrykte det - den mindst dårlige styreform, idet det indebærer muligheden for at skifte de styrende ud og dermed forhindre den korrumperede magtanvendelse. Men man må være på vagt overfor de forfaldssymptomer, der består i den manglende respekt for de fælles spilleregler og ekspertise på den ene side, og en magtfuldkommen bureaukratisering på den anden side.

Problemet er altså at samstemme to diametralt modsatte, men indbyrdes afhængige tendenser. På den ene side den af hensyn til effektiviteten i erhvervs- og samfundslivet voksende centralisering af produktions- og beslutningsprocessen. På den anden side det som følge af velstands- og uddannelsesniveauets udvikling stigende krav om medindflydelse fra store dele af befolkningen.

Vi har antaget, at folkestyret forudsætter, at befolkningen har et mål af frihed, som igen forudsætter et udvalg af valgmuligheder. Den af Hegel (og Marx) formulerede "objektive frihed", som blot består i at kende og indrette sig efter den "objektive nødvendighed", er enten en tom og selvindlysende sandhed eller også en meningsløshed. For almindelige mennesker kan frihed ikke efter nogen rimelig sprogbrug være det samme som ufrihed under et diktatur, hvad enten dette er et "fascistisk" eller "proletarisk" diktatur.

Da produktions- og fordelingsfunktionen er af afgørende betydning for samfundets materielle grundlag, er de naturligvis også af indgribende betydning for befolkningens reelle medindflydelse. Der er god grund til at gå ud fra, at der er en sammenhæng mellem produktions- og omsætningsforholdene og demokratiets vilkår.

Det liberale demokrati med dets ideelle forudsætning om de frie, lige og fornuftige samfundsborgere er jo også dannet i det 18. og 19. århundrede, som domineredes af mindre landbrugere og fabrikanter, håndværkere og handlende. Markedsmekanismen skal ikke alene sikre en effektiv udnyttelse af ressourcerne til den for forbrugerne billigste pris, men skal også sikre befolkningen den valgfrihed, som giver sikkerhed for, at det er befolkningens ønsker og ikke de styrendes afgørelse af, hvad der er befolkningens <u>behov</u>, som er bestemmende for de politiske beslutninger.

Det er altså gennem udnyttelse af en <u>valgmulighed</u>, at befolkningen udøver sin frihed. Disse valg er den vigtigste informationskilde til de styrende om befolkningens vilje, og derigennem også afgørende for produktions- og fordelingsplanlægningen. Demokratiske valg og markedsmekanismen giver den mest effektive information, og en polsk nationaløkonom og systemkritiker hævdede i et TV-program sidste år, at et

gennemindustrialiseret samfund ikke har andre tilstrækkeligt effektive muligheder for styring.

"Kundernes" frie valg i allervideste forstand, her også forstået som forbrugere af offentlige serviceydelser, er altså den mest effektive styring af private og offentlige ressourcer. Problemet er blot, at velfærds- og fordelingspolitikken netop her i det væsentlige sætter markedsmekanismen ud af kraft i erkendelse af, at menneskene, selv om de er lige, ikke er lige stærke og lige dygtige. Markedsmekanismen virker altså ikke på den måde, at man kan vælge frit mellem bil og børnehave, mellem et godt liv og et godt plejehjem. Samfundet fordeler, udjævner og prioriterer ud fra en overordnet politisk velfærdsmålsætning, som baseres på en med friheden konkurrerende lighedsidé. Samfundet skaber altså ikke bare - og måske endda ikke primært - frihed, men også lighed og "trivsel", og er f.s.v. også en formynderstat.

Man kan have en forskellig politisk opfattelse af, hvor langt formynderiet skal gå. De østeuropæiske folkedemokratier prioriterer det så højt, at staten er bygget på en totalitær lighedsideologi, hvor friheden har ringe råderum. I vore samfund nærmer vi os den situation, at ca. 60% af bruttonationalproduktet kanaliseres over de offentlige kasser, og det private erhvervsliv er reguleret af en voksende miljø- og priskontrollovgivning i videste forstand. Men pluralismen i det økonomiske, det politiske, det sociale og det kulturelle liv er endnu ikke ophævet, selv om socialisering og bureaukratisering indskrænker de reelle valgmuligheder.

Specielt inden for den offentlige og her især den sociale sektor, som særligt interesserer denne forsamling, er der ikke mulighed for at lade markedsmekanismen afspejle befolkningens behov. Det er ikke muligt at lave en cost/benefit vurdering af en børnehave, et plejehjem, et hospital eller et universitet, idet de forvaltede værdier traditionelt ikke kan opgøres i penge. Dog har vi for nylig set et tilløb til en sådan vurdering i en ministeriel rapport om RUC, som ikke i sin nuværende skikkelse blev anset for "rentabel" formentlig sammenlignet med landets øvrige universiteter.

Men en vis valgret eksisterer og har eksisteret siden forrige århundredes folkebevægelser. De religiøse, politiske og uddannelsespolitiske vækkelser kanaliseres ind i en række kristelige, politiske og private velgørende institutioner, højskoler, friskoler og privat-organiserede erhvervsrettede uddannelser. Senere er andre private velgørende institutioner på ideologisk og politisk idégrundlag kommet til. Og det offentlige har hidtil i meget høj grad finansieret disse "private" institutioner, som altså i et vist omfang har været et alternativ til de officielle institutioner.

Det offentlige, officielle institutionstilbud er i de senere år blevet kraftigt udvidet og forbedret med hensyn til professionalisme og ressourcer. Til gengæld er idealismen blevet et mindre fremtrædende træk i administrationen, som bliver en funktion og et arbejde som alt andet og underkastet styring, som undertiden synes dikteret i højere grad af hensynet til personalets trivsel og bureaukratiets behov for effektivitet end af hensynet til klienternes ønsker og deres behov for medmenneskelig følelse.

Her kan de private ideologiske og idealistiske initiativer etablere det alternativ, som kan være en konkurrent til og inspirator for de offentlige institutioner og systemer. De kan i denne sammenhæng også virke som markedsmekanismen i det private erhvervsliv som informationskilde med hensyn til behov og resultater. Jo mere professionel og værdineutralt det officielle system bliver med behandling og trivsel som mål og behandling og ressourcer som middel, desto større behov vil der måske vise sig at være for alternativer, som er styret af følelser og værdier -, religiøse, politiske og kulturelle,- og med kærlighed og medmenneskelighed som midler.

Lad mig slutte med at præcisere, at det folkelige element i samfundets beslutningsproces og administration er en afgørende forudsætning for ethvert samfund, som vil påberåbe sig folkestyret eller demokratiet. Jeg tænker her på det materielle demokrati, som vi har tradition for her i landet siden Grundtvig, i modsætning til et formelt demokrati, som i det væsentlige blot består af et parlament, som vi kender det i Frankrig. Men for at demokratiet ikke skal udvikle

sig til vulgærdemokrati, må de folkelige kræfter kanaliseres ind i ansvarligt politisk eller administrativt arbejde.

Hvordan det skal gå til, er en vanskelig sag for samfundets politiske styring. Når det drejer sig om det administrative, sociale, undervisningsmæssige og kulturelle, må vi bygge videre på de meget liberale traditioner og ordninger, vi har. Her er interessen kanaliseret ind i et praktisk arbejde under politisk og økonomisk ansvar og dermed under kontrol.

SOVER BORGERSKABET?

Interdum dormitat bonus Homerus.

Selv den gode Homér kan undertiden sove. Det sagde i hvert fald Horats: "Det er en skam", sagde han (Horats: Ars poetica (359)).

Dermed mente han naturligvis, at ingen er fuldkommen, selv ikke de største.

Men når vor egen Oehlenschläger lader Harlekin bruge citatet i prologen til Sct. Hansaftens spil har det fået en anden nuance. Harlekin er pantomimeteatrets frække og elegante oprører mod det etablerede samfund, og Homér er anvendt som sindbillede på borgermanden, filistren, som den romantiske digter pisker med skorpioner, og som altid kommer til kort overfor naturens muntre søn.

Men læg vel mærke til, at den pige, som ynglingen vinder sig, er den dydige datter af en velhavende grosserer.

Den digteriske skabelon afspejler romantikerens ambivalente - selvmodsigende - forhold til borgerskabet. Han hader den materielle velstand, som han ikke kan være foruden, ligesom hunden bider den hånd, som fodrer den. Den romantiske digter er altid borgerskabets forkælede søn. Han har det som den engelske gentleman, der ikke taler om penge, der blot er noget, man har. Eller rettere sagt, noget som man har ret til at få stillet til rådighed.

For en del af romantikkens væsen er koketteriet med fattigdommen. Den selvvalgte fattigdom er ligeså uforpligtende som den foregående sentimentale generations koketteri med hyrdelivet og vulgariseringen af Rosseaus: Tilbage til naturen, som betød noget helt andet. Den er ligeså seriøs som turistens feriesværmeri for de primitive folkeslag i ind- og udland. Når festen er forbi, skal han jo hjem til det bekvæmme slaveri med villa og bil.

Vi må gøre os klart, at romantikken, den store romantik - men ikke den første - i begyndelsen af det 19. århundrede kom efter, og som en reaktion ovenpå, den første industrielle revolution i Europa i slutningen af 1700-tallet, stærkest

i England og i aftagende grad i Frankrig, Tyskland og Danmark. Men romantikken var på een gang et produkt af den større velstand og en reaktion mod vilkårene herfor.

Især hos Charles Dickens kan vi finde den digteriske afsky for industrialiseringens følgevirkninger: Proletariseringen af bybefolkningen, ødelæggelsen af naturen og den hæmningsløse udnyttelse af medmennesket i jagten efter penge, ophævelsen af de personlige og medmenneskelige relationer til fordel for en individualistisk og upersonlig ret til at søge sin egen fordel på andres bekostning.

Vi kan finde forkærligheden for de gamle dyder: generøsitet, stolthed og ansvaret for andres velfærd. Men samtidigt kan vi finde en næsten religiøs dyrkelse af skønhed og geni, som alle romantiske digtere tillægger en guddommelig ret til belønning. Den individuelle frihed fra politisk og økonomisk undertrykkelse er fremtrædende træk i romantikken.

Det er en vigtig konstatering, når vi skal forsøge at placere nogle af nutidens sociale, politiske og kulturelle rørelser. For vel gentager historien sig ikke, men den kommer igen og igen i nye forklædninger og med nye masker. Derfor er historien god at få forstand af, hvis man har i sinde at afsløre og demaskere nutidige foreteelser, som forekommer ubegribelige.

Det er ikke urimeligt at forvente, at der også i nutiden skulle forekomme en nyromantisk bevægelse. Som den store romantik indtraf i tiden efter den første industrielle revolution o. 1800, indtraf der en anden mindre romantik efter den anden industrielle revolution i slutningen af det 19. århundrede. Slutningen af det 19. århundrede - fin du siecle - var netop præget af et poetisk opgør med den naturalistiske og rationalistiske litteratur, som havde domineret siden 1870'erne. I de "bildende" og skabende kunstarter opstod jugend-stilen og andre frembrud af følelsens oprør mod forstanden.

I krigs- og efterkrigstiden har vi haft en tredie industriel revolution, der på een gang har skabt grundlaget for en ny forrygende velstand, men samtidigt skabt betin-

gelserne for financiering af en ny generation af samfundskritikere.

30'ernes økonomiske krise var for en stor dels vedkommende resultatet af en forkert politik, som skyldtes en mangel på forståelse af, hvad den første verdenskrig havde betydet for verdens økonomi. Staten, samfundet, havde blandet sig i det, som i over et århundrede havde været anset for en privat sag. Den privatkapitalistiske økonomi var grundlaget for den liberalistiske ideologi, der legitimerede det private initiativ og den heraf følgende økonomiske vækst baseret på den menneskelige egeninteresse og fantasi.

Den første verdenskrig var på een gang resultatet af konkurrencen om verdensmarkedet og den manglende forståelse for industrialismens dynamik. De enkelte lande troede, at de ville kunne beherske verdensmarkedet, men forstod ikke, at den organisme, man havde inplanteret i verdensøkonomien, principielt var grænseløs og derfor ikke kunne styres og kontrolleres af det enkelte land. Industrien krævede et verdensmarked og kapitalinvesteringer, som de private ikke længere kunne financiere.

Derfor fik vi krigen og staternes engagement i produktionen som aftager og financier af krigsproduktionen og økonomien som fordelingscentral af samfundets goder. Krigsproduktionen og økonomien tilslørede nødvendigheden af dette samfundsengagement, men efterkrigstidens degagement, forsøget på at trække staterne ud af økonomien og igen at overlade denne til sig selv og det private initiativ,førte til katastrofe og indsigt i den økonomiske nødvendighed af samfundets ansvar for økonomien.

Heraf opstod det sociale demokrati, der på een gang ville afbøde de værste af industrialiseringens følgevirkninger: Proletariseringen og den økonomiske udnyttelse. Midlet hertil var dannelsen af en stærk fagbevægelse, men i stigende grad af erkendelsen af den gensidige afhængighed mellem masseproduktionen og købekraft. Det klassiske eksempel er Henry Fords fordobling af arbejdernes lønninger, for at de kunne købe hans masseproducerede Ford T.

Hitlers nationalsocialisme var en afart af denne erkendelse, og det lykkedes jo da også for tyskerne at hale sig op ved hårene. Men da nazismen - og andre ismer - i 30'erne havde videregående elementer, og da man endnu ikke havde kunnet drage den nødvendige konsekvens af storindustriens grænseoverskridende kræfter, fik vi den 2. verdenskrig, som både fremmede og tilslørede udviklingen mod større økonomisk vækst. Men den tredie industrielle revolution var allerede i fuld gang: Den teknologiske.

I efterkrigstiden var der så uhyre skader, som skulle udbedres, et så desperat behov for materielle goder af enhver art, som skulle mættes, og så uendeligt mange muligheder for at løfte menneskene op over sult og savn, at det var umiddelbart indlysende, at disse muligheder skulle udnyttes til det yderste. Derfor fik produktionslivet 1. prioritet overalt i verden, både i de lande, som kunne producere og i de lande, hvis produktionsapparat skulle bygges op pånyt, både i Vest og i Øst.

I løbet af 60'erne forsvandt menneskehedens svøber fra Europa, Nordamerika og Japan. Sult og savn var forlængst af vejen, og nu forsvandt arbejdsløsheden som dug for solen. Den luksus, som indtil da var forbeholdt de få: bil, villa, køleskab, TV og udenlandsrejse blev nu hvermandseje. I kraft af en voldsom ekspansion af undervisningssystemet fik efterkrigsgenerationen en langt videregående uddannelse end forældrene, som i mange henseender blev fremmede overfor deres børn. Da prisen for forældrenes stigende velstand ofte var begge forældres arbejdsindsats, blev børnene også i bogstaveligste forstand fremmede overfor forældrene og overladt til institutioner og til sig selv.

50'erne er kaldt den tavse tid og den generation, der dengang voksede op til politisk og økonomisk ansvar, blev kaldt den tavse generation. Efter 30'ernes og 40'ernes orgie i ideologisk og politisk demagogi var efterkrigstidens unge skeptiske for ikke at sige uengagerede. Politikerne forvaltede denne enighed om, at samfundets mål var den stigende velstand og fordelingen heraf i en rimelig "social balance".

Det kom så vidt, at lederne af det radikale venstre i fuld alvor kunne tale om, at politikken skulle tilstræbe"saglige"løsninger. Og indenfor videnskaberne var man på samme måde enige om, at man skulle holde sig fri af ideologierne, de politiske såvelsom de religiøse, ved at tilstræbe et videnskabsideal, som begrænsede videnskaben til det, som kunne vejes og måles.

Kort og godt: Ideologierne var døde! Men hvad værre var, een generation var vokset op uden at blive inficeret, hvilket igen betød, at de var ubeskyttet overfor en epidemi. Den ældre generation var på den anden side vokset op med bestemte sygdomme, som de havde helbredt på den hårde måde. Men den havde fortrængt årsagerne til sygdommen, og var vel også blevet så grundigt helbredt, at den til dels var død af det.

I sin iver efter at genopbygge og udvikle industrien og dens muligheder for at give en tilsyneladende grænseløs vækst i den materielle behovstilfredsstillelse, havde man nærmest glemt de menneskelige behov, som havde startet denne materielle udvikling, og i hvert fald negligeret de følelsesmæssige behov, som også er en del af den menneskelige natur.

Og i slutningen af 60'erne eksploderede så disse indre spændinger i det, som man dengang kaldte ungdomsoprøret, og som da også anførtes af ungdommen, især ved universiteterne, som på een gang talte om medindflydelse og livskvalitet. Men de følgende års udvikling viste klart, at der ikke blot var tale om et ungdomsoprør, men om en gennemgribende forvandling af det politiske, økonomiske og kulturelle verdensbillede.

Men i mellemtiden var der sket en del, som afslørede, at den bevægelse, som startede som en uartikuleret nyromantisk bevægelse med dyrkelsen af en ny frigjort livsstil: Beatmusik, hippie- og provofænomenet, i det hele taget friere påklædnings- og omgangsformer, den seksuelle frigørelse, en modernistisk poesi og følsom-hård litteratur. Frigørelsen var parret med en større medmenneskelig interesse for de underprivilegerede i I- og U-lande. Og denne nyromantiske følsomhed og tolerance red på en bølge af økonomisk vækst, som på een gang var genstand for foragt og en skråsikker tillid til dens fortsatte

evne til at financiere en fremadskridende frigørelse for pligt, tvang og nødvendigt arbejde.

Allerede i begyndelsen af 70'erne var dette idylliske billede ved at krakelere. Den økonomiske vækst var på retur, og den romantiske bevægelse var overtaget af en politiserende minoritet, som ville anvende den i uddannelsesinstitutionerne og i medierne erhvervede magt til at gennemføre en revolution i samfundet. Nu skulle det ikke altid tages for bogstaveligt, idet man vel erkendte, at de politiske magtforhold endnu ikke var til stede. Derfor formulerede man tesen om den lange march gennem institutionerne.

Den intellektuelle elite havde nemlig på god romantisk vis opkastet sig selv til Guds - eller i hvert fald gudernes - redskab på jorden, fordi de repræsenterede ånden, der skulle sætte sig igennem ved at ændre materien. Man talte ikke som de gamle romantikere om ånd, men om bevidsthed. På den anden side var man på det rene med, at den, der behersker ånden eller bevidstheden, behersker eller rettere sagt skaber verden. Den almindelige befolkning - eller folket som man yndede at kalde de andre - var offer for en falsk bevidsthed, fordi man ikke så hverken fortid, nutid eller fremtid i elitens perspektiv.

Folket kunne ikke umiddelbart indse det fornuftige i enten at flytte i kollektiv og dyrke giftfrie grøntsager eller at indføre et socialistisk nulvækstsamfund. Det var da også fra starten åbenbart, at en del af samfundskritikerne havde en god levevej ved at skrive bøger eller holde foredrag om det dårlige "system"; ligesom de hel- eller halvakademikere, som efterhånden beherskede uddannelsesinstitutionerne, jo heller ikke igennem deres organisationer arbejdede alvorligt på en reduktion af deres antal eller deres lønninger. Tværtimod var der en tilbøjelighed til at argumentere for et stigende samfundsmæssigt behov for stillinger til de videreuddannede i stat og kommune.

Den marxistiske eller socialistiske ideologi, som efterhånden trængte sig ned i elitens bevidsthed med krav på at være en videnskabeligt begrundet politik, antog mere og mere karakter af at være en tynd fernis over nok så kontante interesser i så-

vel øjeblikkelige som fremtidige ressourcer af samfundets kasser til rådighed for de gode hyrder, som vil sikre en ligelig og retfærdig fordeling af samfundets materielle og åndelige goder.

At det politisk-ideologiske budskab kommer i anden række bekræftes også af den omstændighed, at der efterhånden opstod et "borgerligt" alternativ til denne "grønne bølge". Nulvækst er det fælles mål, atomkraft og EF er den fælles fjende. I stedet for socialisme og kollektiver taler man om andelsselskaber og landsbysamfund

Man er imod rovdrift på naturen, man er imod udnyttelse af U-lande, man tror på grænser for vækst på grund af manglende ressourcer; men man gør sig ikke altid klart, at man selv ved sine argumenter ikke beviser, men fremkalder konklusionerne. Når man f.eks. er imod A-kraft, vil man naturligvis fremkalde en energikrise, og når man vil modsætte sig de større markedsdannelser, vil man fremkalde en begrænset vækst.

Den os af olielandede påtvungne nulvækst er på en måde en selvtagen U-landshjælp, som vel ikke ydes efter retfærdighed og behov, men efter økonomisk magt. At den så ligesom anden nulvækst fremkalder den arbejdsløshed, som man vil undgå, er en anden sag, er med til at forvirre begreberne ligesom talen om arbejdsfordeling til fuld løn, der vil føre til en håbløs international konkurrencesituation. At den ej heller er til olielandenes fordel på grund af inflation og forringet købekraft er efterhånden ved at åbne øjnene for den gensidige økonomiske afhængighed mellem olie- og industrilandene, hvis produktionsapparat ikke kan undvære den købekraft, som drænes ud af systemet gennem olielandenes manglende evne til at bruge deres overskud. Følgen er arbejdsløshed og inflation til skade for alle parter.

Men hvordan gik det med borgerskabet? Sov det, og er det ved at vågne?

Ja, man må konstatere, at mange års enighed om de politiske og økonomiske mål gennem efterkrigstiden gjorde såvel politikerne som vælgerne sårbare over for den nyideologiske bevægelse i slutningen af 60'erne og begyndelsen af 70'erne. Politikerne havde i en menneskealder mistet forståelsen for, at

politik er andet og mere end fordeling af penge, De havde finjusteret de fordelingspolitiske og skattepolitiske mekanismer til fuldkommenhed, men anede ikke, hvad de skulle stille op over for dem, som kom og sagde, at der var andre værdier end de materielle, og at det økonomisk-tekniske apparat ikke længere var under politisk kontrol.

Den delvise sandhed i sidstnævnte påstand viste sig da også under KKR-regeringen i 1968-71, som på een gang ekspanderede samfundsøkonomien og satte Danmarks-rekord i skattestigninger, og den efterfølgende socialdemokratiske regering, som førte os ind i EF.

Sandheden i den førstnævnte påstand afspejler sig i den stigende narkomani, ungdomskriminalitet, selvmord og andre udtryk for samfundsmæssige frustrationer. Disse er igen følgevirkninger af den industrielle udvikling. Hjemmenes opløsning gennem forældrenes samlede fravær og overladelse af børnene til institutioner eller til sig selv er vel den værste. At børnene til gengæld er blevet storforbrugere gennem forældrenes villighed til at betale sig fra deres manglende engagement har ikke været en fordel. Byernes opløsning gennem komplekser af villabyer og egen bil til hver husstand, der gensidigt forudsætter hinanden, har medført en anonymisering og en kedsomhed, som styrker virkningen af det foregående.

Hertil kommer den voldsomme gældssætning, som er forudsætningen for anskaffelsen af de store materielle goder, der igen forudsætter et skattesystem, som fremmer en inflatorisk udvikling, som ikke kan bremses uden et kollektivt sammenbrud for de fleste villaejere.

Sandheden er altså, at vi på godt og ondt er blevet redskaber for et system, vi selv har skabt. Og det har da også været rimeligt at gøre opmærksom på, at vi ikke må forsøge at række ind i himlen.

For slog Gud ikke menneskene med forvirring, da de byggede Babelstårnet. Og slår Gud ikke altid den med forvirring, som han vil ødelægge.

Og Gud slog i hvert fald den danske befolkning med forvirring ved valget i 1973, da det gamle politiske mønster blev sprængt med dannelsen af en række nye protestpartier til højre og venstre - Fremskridtspartiets egoistiske anarki til højre

og Venstresocialisterne vendte tilbage med deres såkaldte socialistiske anarki til venstre. Og indimellem en serie af populistiske eller sekteriske partier med en enkelt eller et kompleks af sager på programmet.

Jeg vil dog koncentrere mig om yderfløjene, fordi de er de mest markante udtryk for utilfredshed i befolkningen. Det fælles er nemlig hadet til samfundets politiske og organisatoriske struktur. Såvel Fremskridtspartiet som Venstresocialisterne og deres omliggende partidannelser vil staten til livs. Retsforbundet, som mere end noget andet i dag repræsenterer sekterne i "det borgerlige alternativ", har det samme mål.

Vi har altså en række partier, som kalder sig både borgerlige og socialistiske, men som i det væsentlige har samme mål: opløsningen af staten og det industrielle kapitalapparat og den gensidige afhængighed. Fremskridtspartiet ønsker forretningslivet tilbage til det private initiativ alene, og Venstresocialisterne ønsker samfundet uddelegeret til små selvstyrende grupper, som tager Christiania både som model for sit mål og for sine metoder. I begge tilfælde er målet dog det samme: at lægge magten ud til de stærke. Fremskridtspartiets omsorg for samfundet går ikke videre end til de stærkeres ret, og Venstresocialisternes anarki vil blive overladt til de højttalendes terror. Retsforbundet repræsenterer et uhelligt ægteskab mellem disse to ideologier.

At Venstresocialisterne ikke på trods af deres foregivne tilbagevenden til "primitive" landsbysamfund repræsenterer nogen egentlig "primitiv" ideologi viser sig i deres ekstreme individualisme og forkærlighed for udnyttelsen eller ligefrem misbrug af de demokratiske frihedsrettigheder. Den personlige frihed, ytringsfriheden og de andre demokratiske rettigheder hører nemlig ideologisk sammen med det borgerligt-liberale samfund, som er baseret på denne formelle og upersonlige relation mellem samfundets individer, som antages at være samfundets elementer.

I modsætning hertil går en primitiv samfundsopfattelse ud på, at det er helheden: familien, slægten, stammen, som er det bærende, medens individerne kun er forvaltere af helhedens interesser. Det samme gælder den egentlige konserva-

tisme, som på dette væsentlige punkt har samme grundlag som den egentlige socialisme, som Socialdemokratiet repræsenterer. De liberale partier: Venstre, Det radikale Venstre og måske Centrumsdemokraterne og Kristeligt Folkeparti repræsenterer socialliberalismen. Fremskridtspartiet, Retsforbundet og Venstresocialisterne repræsenterer som sagt en ekstrem individualistisk liberalisme.

Det er da heller ikke mærkeligt, at de økonomisk-politiske forlig i de senere år er indgået mellem de liberalsocialistiske eller socialliberale partier (hvortil De Konservative i dag må regnes). Det er simpelthen de partier, som ud fra forskellig grundholdning på een gang respekterer individets og samfundets interesser ud fra en opfattelse af mennesket som et væsen, som både er individ og samfundsfænomen med behov både for frihed og tryghed.

Meget tyder på, at det politiske billede er ved at trække sig tilbage i et mønster, som ikke bliver det gamle, men som dog i princippet kommer til at ligne. Noget kunne tyde på, at De Radikale har udspillet deres rolle - godt hjulpet af ledernes ubehændighed - og at Socialistisk Folkeparti går samme vej af samme grunde. Noget kunne også tale for, at Kristeligt Folkeparti ikke kan overleve på sine mærkesager, og at Centrumsdemokraterne måske også vil falde ud. Fremskridtspartiets nedtur vil formentligt fortsætte, og det vil få svært ved at undvære Glistrups suggestion.

Borgerskabet har vel nok sovet, og på god dansk maner undladt at føre en åben og principiel politisk og kulturel debat. Men i søvne har man gennemlevet de senere års udvikling og reageret på den - oftest uartikuleret og uforståeligt - men umiskendeligt.

Jeg har altid på kort sigt været pessimist, fordi jeg nærer mistillid til menneskenes - og specielt danskernes - evne til at handle fornuftsmæssigt i betydningen: evnen til intellektuelt at analysere en problemstilling og til rationelt at vælge mellem de forskellige handlemuligheder. På den anden side har jeg altid været optimist på lang sigt, idet jeg nærer en urokkelig tillid til menneskenes - og især danskernes - evne

til at lære af deres erfaringer, således at den velforståelige, men ikke altid velforståede, interesse på længere sigt vil forhindre de værste ulykker.

På godt og ondt må man altså konkludere, at den gode Homer ikke alene sommetider falder i søvn, men at han i reglen udfører en stor del af sin tankevirksomhed i søvne.

VORT POLITISKE ENGAGEMENT

Vi lever livet forlæns, men forstår det baglæns, sagde Søren Kierkegaard for mere end 100 år siden.

Han var noget af en spasmager, som holdt af at udtrykke sig paradoksalt, også fordi han vidste, at gåder og lignelser skærper tilhørernes agtpågivenhed. Han sagde derfor også, at alle betragtede det som deres opgave at gøre tilværelsen lettere for deres medmennesker, og at han derfor anså det for sin opgave at gøre det sværere!

Det, som Kirkegaard mente med det, som jeg begyndte med, var, at det er så forfærdelig nemt at forklare det, som er sket. Man kan i hvert fald altid finde en grimasse, der kan passe. Det svære er at leve livet og vide, hvad man skal gøre, og hvordan man skal forklare det, som sker her og nu.

Der er altid mange faktorer, der medvirker til en samfundsmæssig udvikling. Det,som vi bagefter udnævner til årsag, er det, som for os er af væsentlig betydning til forklaring på udviklingen. Og denne forklaring er bestemt både af vor viden og vore interesser.

Man ser kun det, man kan se, men man ser lettest det, som man ønsker at se, eller i hvert fald det, man venter at se. Det sete afhænger af øjnene, der ser. For den rene er alting rent, og som det ofte tilføjes, for den snavsede er alting beskidt.

Vore forklaringer på det, der sker eller er sket i samfundet afhænger naturligvis også af det politiske engagement. For anarkisten er en opløsning af samfundet ikke alene positivt, men oven i købet målet for hans politiske virksomhed, som ofte tilstræbes med alle midler, hvoraf terroren er den mest effektive, som vi har set det mange steder i nutiden i Tyskland, i Italien og ikke mindst i Nordirland.

Anarki betyder nemlig ikke-styre, i modsætning til de forskellige styreformer, som teoretisk har fået navn og begrundelse i det gamle Grækenland 3-400 år før vor tidsregning. Grundlæggeren af alle de moderne videnskaber, filosofen Aristoteles skelnede mellem monarki, oligarki og demokrati, alt efter antallet af de styrende. I monarkiet er der en regent, oligarkiet er et

fåmandsvælde - i sin positive form et aristokrati, medens i demokratiet, siger han, er det folket, der styrer. Det betyder, siger han, i princippet, at alle skal have lige andel i styret på visse betingelser: de skal være frie, og de må ikke handle mod loven. "Hvor den almindelige lov ikke hersker", siger han, "men mængden hersker gennem tilfældige beslutninger, dér bliver demokratiet despotisk, idet den bliver forført af demagoger, som tyrannen af smigrere".

Aritstoteles mente med andre ord, at demokratiet er den ideelle styreform, fordi et enehersker- eller elitestyre ikke sikrer, at herskerne er alle andre overlegne, og fordi magten har en tilbøjelighed til at korrumpere. Demokratiet sikrer, at der med fredelige midler sker en udskiftning af uduelige eller korrupte ledere. Kort sagt, som også Churchil udtrykker det: "Demokratiet er det bedste, man har, af den slags!"

Men nu skal man ikke tro, at demokratiet er en naturgiven styreform. Allerede Aristoteles gjorde opmærksom på, at styreformen måtte hænge sammen med de økonomiske forhold i samfundet. Under primitive forhold er det slægten, der er samfundets grundlag - menneskeopfattelsen er kollektiv - og det er situationen her i landet, som vi kender det i landskabslovenene fra århundredet efter vikingetidens ophør i 1000-tallet.

Selvom der ikke er nogen eller nogle herskere, ville det være forkert at tale om et demokrati. Demokratiet forudsætter et individualistisk menneskesyn, d.v.s. den ide, at de enkelte individer har selvstændig betydning, og at de er samfundets mindste enhed.

De fysiske betingelser for en sådan tankegang finder vi først under forhold, hvor man har råd til det, og det bliver der først, når der er overskud i økonomien. Disse forhold hænger sammen med bydannelsen og arbejdsdelingen med deres handel, håndværk og søfart netop o. 400 år før vor tidsregning i Athen i det østlige Middelhav, da Aristoteles formulerede sine tanker om samfundet.

Han mente, at mennesket er et socialt dyr, men altså også både et individ og et samfundsvæsen med behov for frihed, men også for tryghed. Menneskene er afhængige af hinanden og af hinandens arbejde og må derfor leve i et samfund, som er styret af love, der gør det muligt for borgerne at indrette sig indenfor lovens grænser på en måde, som sikrer samfundets interesser.

Nu gik de antike demokratier - Athen og Rom - imidlertid til grunde af mange årsager, som det fører for vidt at komme ind på. Men slaveriets afskaffelse, som var en del af demokratiets ide, undergravede økonomien i samfund, som endnu ikke havde opfundet maskinerne eller anden teknologi til at skabe overskud, når alle mennesker skulle betragtes som individer. Kristendommens radikale individualisme og lighedsideologi havde medvirket til denne udvikling. Men klimatiske og andre materielle forhold spillede ind, medens den populære forklaring om det moralske forfald nok er en senere tids tildigtning.

Vi ser altså her det paradoksale igen, at demokratiets ideologiske bestræbelser kan undergrave forudsætningen for demokratiets faktiske muligheder. Noget vi skal vende tilbage til.

Der er for os en særlig anledning til netop i år at tænke over forudsætningerne for den nyere tids udvikling af demokratiske tanker. Efter i over 1000 år at have haft et feudalt statsstyre med vekslende balance mellem konger, kejsere og fyrster, kommer der efter de store opdagelser i 1400-1500-tallet igen begyndende overskud i den europæiske økonomi, sådan at byudviklingen med handel og en vis arbejdsdeling igen lidt efter lidt kommer i gang. Men først i 1700-tallet er udviklingen kommet så vidt, at de demokratiske ideer kommer til nyt liv.

Her i landet er det paradoksalt nok landbrugsreformerne, især Frd. af 23/4 1781 om jordfællesskabets ophævelse, som skaber mulighed for den udskiftning af landbrugsjorden, der skaber såvel gode driftsenheder som et personligt initiativ til at producere et overskud. Et faktum er det, at landbruget 100 år senere kan brødføde en befolkning på 2 millioner eller en fordobling af den million mennesker, som havde været konstant i mere end 500 år. Konjunkturerne var med os, da England gik over til frihandel og fødevareimport som følge af den begyndende industrialisering.

Oplysningstidens demokratiske ideer gik hånd i hånd med den humanistiske og den økonomiske udvikling, der på een gang krævede og forudsatte en bedre oplysning af almuen, for at den kunne udnytte de nye produktionsmuligheder til gavn for samfundet.
Den første skolepligt for alle blev indført med rytterskoleforordningen allerede i 1739, men den udbyggedes væsentligt i det

følgende århundrede i takt med velstanden.

For demokratiets teoretikere (Locke, Montesquieu, Rosseau) havde fremhævet den "fornuftige debat mellem oplyste mennesker" som demokratiets grundlag. For at menneskene kan tage del i beslutningsprocessen i samfundet,må de vide noget om samfundet, og for at kunne træffe fornuftige beslutninger, må de have meninger, der er baseret på indsigt i egne og samfundets interesser, som respekterer kendsgerninger og lovmæssigheder, og som ikke er indbyrdes modstridende.

I slutningen af forrige århundrede blev det mere klart, at det er interesserne, der driver menneskene, og at fornuften derfor ikke hvisker det samme til arbejderen som til arbejdsgiveren. Den politiske kamp i årene fra grundlovens og demokratiets indførelse i 1849 og til 2. verdenskrig er netop et resultat af denne erkendelse, og samtidig udtryk for demokratiets muligheder for løbende at tilpasse interesserne til samfundets muligheder. I kampens hede var det ofte så som så med den fornuftige debat mellem oplyste mennesker. I ikke ringe grad stemte de underpriviligerede grupper bogstaveligt talt "med fødderne" ved demonstrationer og gennem fag- og andre erhvervsforeninger.

Aldrig siden har den politiske bevidsthed og den politiske aktivitet været så udtalt, måske fordi det stod klart, at politiske beslutninger ikke, som man tidligere havde troet, er et resultat af en fællesvilje, men en kamp mellem forskellige interesser. På den anden side var det lige så klart, at der ikke blot var tale om større eller mindre gruppers snævre egeninteresser,men derimod om mere omfattende samfundsinteresser, som udtrykkes i sammenhængende politiske ideologier.

Den konservative ideologi (højre), som især fandt tilslutning blandt embedsmænd og ejendomsbesiddende borgere og godsejere opfattede samfundet som en historisk og national organisme og individerne som forvaltere af en fælles arv. Samfundsordenen og dens retsregler er ikke skabt efter menneskenes vilkårlige forgodtbefindende, men er resultatet af en tradition, som er udtryk for fællesmenneskelige følelser, der er skabt af en Gud, forvaltes af en konge og udtrykkes gennem folk og fædreland.Derfor er der en formodning for, at de bestående forhold er de bedste, indtil det er sandsynliggjort, at forandringer er til det bedre. I denne

forstand kan man sige, at den konservative er reaktionær f.s.v. som han modsætter sig den opfattelse, at ændringer i samfundet altid er til det bedre.

Overfor en konservativ ideologi stod liberalismen (venstre), som især var repræsenteret af bønderne. Som vi har set, havde de opnået en betydelig velstand efter udskiftningerne og den begyndende engelske industrialisme. Bønderne havde allerede siden midten af 1700-tallet fået en grundlæggende skoleuddannelse, men i første halvdel af 1800-tallet skabtes i Grundtvigs og Kolds navn et netværk af folkehøjskoler, som både forbedrede bøndernes boglige, faglige og politiske bevidsthed. Gennem nye dyrkningsmetoder og omstilling til en animalsk produktion tilpassede man sine produkter til at forsyne industrilandene, især England med fødevarer. Opgaven løste man bl.a. gennem andelsbevægelsen, som på den anden side opøvede bønderne i en ansvarlig beslutningsproces.

Medens helheden for den konservative er samfundets grundlag og politikkens højeste formål, er individet for den liberale samfundets mindste enhed og politikkens sidste formål. Samfundet er et middel til at gøre individet lykkelig og ikke et mål i sig selv. Der er intet mærkeligt i, at bønderne fandt sig til rette med en liberal ideologi, eftersom den støttede deres krav om at få andel i den politiske magt, og samtidigt støttede deres økonomiske interesser ved at kræve frihandel og uafhængighed af statskontrol. Ved at bygge andelsbevægelsen på afstemning efter "hoveder" og ikke efter "høveder" realiserede man også det lighedsprincip, som er demokratiets principielle grundlag.

Medens "reformvenstre" (de liberale) i hovedsagen repræsenterede de besiddende bønder, der havde haft fordel af udskiftningen og den følgende økonomiske opgang, repræsenterede det "Radikale Venstre" især husmænd og det byproletariat, som lidt efter lidt dannedes med den begyndende industrialisering i slutningen af 1800-tallet. Den "radikale" ideologi formuleredes imidlertid af den "kulturradikale" intelligens, som stærkt understregede den menneskelige fornufts mulighed for gennem indsigt i de naturlove, som man troede beherskede ikke alene naturen men også samfundet, at indrette samfundet således, at det til enhver tid kan tilpasses "udviklingen", der altså principielt er et gode,

eftersom den er nødvendig.

Efterhånden som industrialiseringen skred frem, og byarbejderbefolkningen derfor voksede, dannede arbejderne deres egne faglige og politiske foreninger på grundlag af en socialistisk ideologi. Ifølge denne er samfundet identisk med folket, som er en helhed, et fællesskab, medens individerne som samfundsvæsener må underordnes samfundets interesser, og dette samfund er ikke det eksisterende samfund, men det som med nødvendighed vil komme, når arbejderne overtager magten og afskaffer den private ejendomsret til produktionsmidlerne, der er skyld i de store uligheder og derfor uretfærdigheden i det eksisterende samfund.

Medens Karl Marx troede, at en voldelig revolution var den eneste måde at skaffe arbejderne indflydelse på samfundets politik og dermed en større andel i samfundets goder, viste det sig, at man gennem fagbevægelse, kommunalbestyrelser, sygekasser og andre organisationer kunne optræne arbejderne til politisk ansvar, medens arbejderhøjskoler og faglige tillidsmandskurser skabte den fornødne oplysning for disse aktiviteter. Gennem faglige forhandlinger og lovgivning i rigsdagen, hvor socialdemokraterne allerede i 1920'erne opnåede regeringsmagten i samarbejde med de radikale, skabtes i 30'erne grundlaget for den sociale velfærdsstat, som alle partier kunne enes om.

Men samtidigt med denne tilpasning til et nationalt demokrati gennem oplysning, uddannelse og et vidtgående folkeligt økonomisk og politisk selvstyre svandt grundlaget for det folkelige, nationale demokrati med den industrielle udvikling. På den ene side skabte den 2. industrielle revolution i slutningen af forrige århundrede de økonomiske forudsætninger ikke alene for en kraftig befolkningsforøgelse, men også for en generel velstandsstigning for de ikke-besiddende befolkningsgrupper i by og på land.

Her har vi et nyt udtryk for paradoksproblemet: Mens industrialiseringen altså skabte de økonomiske muligheder for en større tilnærmelse til et demokratisk ideal, var den med til at undergrave det nationale selvstyre og demokratiet.

Ligesom handel og håndværk tidligere havde forudsat en national arbejdsdeling, forudsatte industrien en national arbejdsdeling. Industriens markeder er grænseoverskridende,for en storproduktion kræver et stort marked, og det kan ikke begrænses til nationalstaten. Kampen om råstofferne og de internationale

markeder førte til den første verdenskrig, der på een gang lærte os, at "udviklingen" ikke altid er noget positivt, og at den menneskelige fornuft heller ikke med sikkerhed kan gardere os mod katastrofer. Den lærte os også, - men for sent, - at den private økonomi var blevet afhængig af statens og samfundets medansvar for samfundsøkonomien.

Under første verdenskrig var det selvfølgeligt, at staterne havde blandet sig i økonomien, eftersom krigsproduktionen af indlysende grunde måtte have første prioritet. Her i landet påbegyndtes i samme periode en regulerings- og fordelingspolitik. Men efter krigen forsøgte man at overlade økonomien til de selvregulerende kræfter med det resultat, som alle kender, at den internationale økonomi brød sammen med verdenskrisen i 30'erne. Den engelske økonom Keynes forklarede regeringerne, at de nu uhjælpeligt var blevet ansvarlige for økonomien ikke mindst på grund af den sociale lovgivning, som omfordelte samfundets goder over skatterne, men også på anden måde gennem uddannelse, byudvikling og internationale aftaler måtte sikre den økonomiske udvikling,og at staterne derfor måtte sørge for at indrette samfundets købekraft på en sådan måde, at der hele tiden var lidt flere penge, end der var dækning for, idet en sådan mild inflation ville fremme efterspørgsel og produktion. Men da staterne forsøgte at eksportere sine vanskeligheder gennem restriktioner af forskellig art, måtte vi igennem en ny verdenskrig for een gang for alle at lære, at den teknologiske udvikling kræver internationale organer til kontrol både af de multinationale selskaber og af de internationale markeder.

Men samtidigt med denne erkendelse stod vi i 1945 tilbage med en ødelagt verden og stor nød og elendighed overalt.
Det var derfor forståeligt, at "økonomisk vækst" blev et fælles mål for alle samfund i øst og vest, ligesom det i hvert fald i de vestlige lande stod klart, at de totalitære ideologier i både øst og vest havde været hovedansvarlige for, at verden var styrtet ud i en grusom krig.

Derfor opstod der overalt i vesten en almindelig fællesopfattelse af, at målet for samfundet måtte være at forøge den materielle velstand, således at der opstod en slags ideologisk

borgfred. Socialdemokrater og "borgerlige" havde i det væsentlige de samme mål; der var blot et mindre alvorligt hundeslagsmål om velstandens og skatternes fordeling.

Og nu står vi ved det seneste og alvorligste paradoks for demokratiet:

Den tredie teknologiske revolution i efterkrigstiden skabte det økonomiske grundlag for en mægtig velstandsstigning, som for en stor dels vedkommende kanaliseredes gennem de offentlige kasser med tilsvarende voldsomme skattestigninger til følge. Men samtidigt forudsatte de lige så voldsomme strukturrationaliseringer i takt med lønstigningerne, en udvikling som fejede hele det folkelige demokrati ud af vagten.

Kommunalreformen og sygesikringsreformen omkring 1970 reducerede antallet af kommunalbestyrelsesmedlemmer og sygekasser til en lille brøkdel og samtidigt forsvandt de lokale andelsmejerier og -slagterier, og de lokale skoler blev afløst af centralskoler, idet den voksende industri reducerede landbefolkningen fra at være over 50% til mindre end en fjerdedel.Tilsvarende skete der fusioner både indenfor fagforeningerne og indenfor erhvervslivet.

Og så stod vi i 1968 pludselig med en bombe i hånden, som eksploderede i flere afdelinger og efterlod os i forvirring og rådløshed. For som jeg begyndte med at sige: Det er nemt at forklare det, der er sket, men det er svært at forstå det, der sker her og nu, og det er derfor også svært at spå om fremtiden.

Den ideologiske debat var som nævnt blevet suspekt, eftersom "ideologi" i vidt omfang blev ensbetydende med "nazisme" og "kommunisme", som havde gjort os skeptiske, og krigstiden havde lært os betydningen af sammenhold og økonomisk velstand.

Men i slutningen af 60'erne var der opvokset en ny generation, som havde nydt godt både af velstandsstigningen, den forbedrede uddannelse og den liberale opdragelse. Ungdommen var negativt sagt blevet forkælet, men positivt sagt havde den fået de muligheder, som forældrene gerne ville have haft, og som de derfor overførte på deres børn.

Men nu var der for første gang kommet en veluddannet ungdom til skels år og alder, som ikke havde oplevet krigen, og som iøvrigt ikke havde måttet arbejde hårdt for sine goder. Den havde på den

anden side oplevet de negative sider af velfærdssamfundet: de tomme hjem, hvor begge forældre var på arbejde, de kedsommelige parcelhus- og forstadskvarterer, og følelsen af afmagt overfor den teknologiske udvikling og den hertil hørende strukturrationalisering, som kræver sagkundskab og overblik.

Ungdomsoprøret i slutningen af 60'erne var et symptom på denne situation, at en forøget velstand og uddannelse stiller stigende krav til medbestemmelse i beslutningsprocessen i samfundet og på arbejdspladsen, medens en stigende specialisering og arbejdsdeling stiller stigende krav til ekspertise og centralisering af beslutningsprocessen.

Samtidigt er velfærdsstaten udviklet så vidt, at langt over 50% af alle indtægter passerer de offentlige kasser. Det, der er offentlig udgift, bliver naturligvis privat indtægt for nogle i form af lønninger til det voksende antal offentligt ansatte, offentlige institutioner og overførsler i form af pensioner, huslejetilskud i form af direkte tilskud til boligsikring eller indirekte skattebesparelser til parcelhusejere, samt bistandsydelser af forskellig art, og i de senere år især til arbejdsløshedsunderstøttelse og beskæftigelsesforanstaltninger.

De unge mennesker, som uddanner sig især til offentlige institutioner, bliver tiltrukket af en politisk ideologi, som retfærdiggør en socialistisk samfundsudvikling, der kræver et voksende bureaukrati til etablering af den sociale lighed mellem individer med forskellig udrustning, initiativ og tilbøjeligheder. Den ældre generation finder sig på den anden side truet af de stigende skatter og tilslutter sig nogle såkaldt "populistiske" bevægelser, som opstod ved valget i 1973, som reaktion på det "røde kabinet" fra 1966-68 og "VKR-regeringen" fra 1968-71 med dens rekord i udgifts- og skattestigninger.

Fremskridtspartiet og Centrumsdemokraterne sprængtes ud af de "borgerlige partier" med deres protest mod væksten i indkomst-, ejendoms- og automobilbeskatningen, medens SF, VS og endnu mere radikale venstrepartier skilte sig ud fra socialdemokratiet. Det ejendommelige var imidlertid, at disse højre- og venstreradikale bevægelser havde det til fælles, at de protesterede mod bureaukratiseringen i den offentlige og private sektor og forlangte

beslutningerne delegeret ud til de berørte interesser. Ved universiteterne havde vi fået en styrelseslov i 1971, som byggede på medbestemmelse for alle grupper: lærere af forskellige grader af sagkundskab, studenter og administrativt personale. Medbestemmelse og overskudsdeling bliver det store mål for store dele af befolkningen.

Men samtidigt skærpes den faglige kamp i alle dele af befolkningen, idet erhvervsorganisationerne får en voksende tilslutning i og med, at alle grupper i befolkningen ser dem som varetager af deres reelle interesser. Samtidigt med, at råbene om trivsel, miljø og livskvalitet bliver højere, handler menneskene efter andre motiver. De forlanger af deres politikere, at det offentlige skal påtage sig voksende opgaver med stigende skatter til følge, og at de samme politikere skal nedsætte skatterne, og forlanger af deres organisationer, at de skal skaffe dem større indtægter, enten gennem stigende løn eller voksende offentlige ydelser.

"Folkebevægelser" mod det ene og det andet: mod atomkraft, mod forurening, mod EF og for "Christiania", for landsbysamfund, for vedvarende energi og helsekost, arbejder hånd i hånd med lokale "beboergrupper", "forældreinitiativer" o.s.v., som har til formål at bekæmpe den teknologiske og internationale udvikling af produktion og økonomi, men som samtidigt stiller konkrete krav til de offentlige kasser på bestemte områder, som grupperne er interesseret i.

Samtidigt med fremvæksten af protestpartier og "folkebevægelser" på den ene side og erhvervsorganisationer på den anden side, sker der en rivende tilbagegang i de politiske organisationer. Der er meget, som tyder på, at befolkningen i vidt omfang har følt sig svigtet af de gamle politiske partier, som traditionelt varetager samfundsgruppernes særinteresser, men dog indenfor sin politiske ideologi tager hensyn også til samfundets almindelige interesser.

Erhvervsorganisationerne overtager varetagelsen af de kontante økonomiske interesser, som disse organisationer er bedre udrustet til at tage sig af, dels fordi de ikke har andre interesser at varetage end disse kontante særinteresser, dels fordi

de udstyres med et stort og professionelt bureaukrati, som skal retfærdiggøre deres høje lønninger ved at skaffe kontante resultater til medlemmerne. Folketinget er i vidt omfang blevet et ekspeditionskontor for et samvirke mellem regeringen og erhvervenes organisationer, idet folketingsmedlemmerne selv er blevet eet med bureaukratiet gennem sine udvalg.

Og folkebevægelserne tager sig af de ideologiske interesser i form af omsorg for miljøet for U-landenes undertrykte befolkninger og for "alternative" livsformer og helsekost, vindmøller og landsbyromantik. Miljøgrupperne og de grønne bevægelser, der som oftest kun har én streng på deres bue, forlanger at få deres ideelle interesser tilgodeset,uden at de iøvrigt føler noget ansvar for, at der sker en samlet samfundsmæssig prioritering af deres mærkesager og de øvrige materielle interesser i en industriel produktion, som er i stand til at financiere disse aktiviteter. Den seneste tids såkaldte "giftsager" er et godt eksempel på, at stærke miljøbevægelser i samarbejde med sensationspressen og de elektroniske medier, der heller ikke evner at se de mange enkeltinteresser i et større samfundsmæssigt perspektiv er i stand til at trække et flercifret millionbeløb ud af statskassen.

Resultatet er blevet, at de mange særinteresser forhindrer en afbalanceret prioritering af de offentlige budgetter, idet de offentlige udgifter altid er privat indtægt for de enkelte grupper, medens de offentlige interesser altid er svagt repræsenteret overfor alle de forskellige berettigede krav. Da efterhånden over 60% af alle indtægter passerer de offentlige kasser er det blevet næsten umuligt at foretage offentlige besparelser, selvom den offentlige sektor i forvejen er for stor, og den private produktion er for ringe til at financiere det samlede forbrug, hvorfor vi både har et stort betalingsunderskud, en stor arbejdsløshed og en stærk inflation.

I denne situation er det særligt betænkeligt, at der er opstået et stigende krav om medbestemmelse samtidigt med, at mulighederne for at deltage på en kvalificeret måde i beslutningsprocessen er blevet forringet. Hertil kommer, at uddannelsessystemet i stigende grad prioriterer den demokratiske praksis i form af gruppearbejde, tværfag og samfundsorientering højere end

indlæring af kundskaber, historisk perspektiv og indsigt i og respekt for kendsgerninger, som ellers må være forudsætningen for en reel deltagelse i demokratiske beslutninger.

Det er ikke underligt, at økonomer og sociologer i fuld alvor stiller spørgsmålstegn ved demokratiets muligheder for at løse de meget store problemer, som er forbundet med at sikre på den ene side en kvalificeret sagkundskab og langsigtede samfundmæssige interesser overfor et almindeligt krav om medbestemmelse på alle livets områder.

Og her er vi ved det helt fundamentale paradoks i øjeblikket: samfundets magt kræves udlagt til de enkeltes selvbestemmelse, i en tid som i svindende grad sætter den enkelte i stand til at deltage i denne proces på grund af den rivende teknologiske udvikling med en vidtgående arbejdsdeling og behov for en stigende sagkundskab.

Og hvad skal vi så gøre ved det? Skal vi lade udviklingen fortsætte uden mål og med mod anarki og samfundsopløsning? Sådan som vi synes at se den øjeblikkelige udvikling. Eller skal vi een gang for alle overlade samfundet til middelmådighedens blide tyranni. Sådan som Svend Åge Madsen beskriver det i sin seneste bog: Se Dagens Lys! Et trivselssamfund, hvor en historieløs befolkning vågner op hver dag til en ny tilværelse med ny bopæl, ny familie og nyt arbejde, som blot består i endeløse møder om populære sager, som ikke får nogen betydning, fordi alle næste dag deltager i nye møder om ligeså ligegyldige sager. Et samfund, hvor alle vel er lige, men også ligegyldige, hvor tilfredsheden vel er udryddet, men forsvundet, fordi ingen længere har evne og mulighed for at forestille sig nogen udvikling.

Eller skal vi lade stå til og overlade samfundet til en lille veluddannet og magtfuld elite, som sidder i sine kommandobunkers og bestemmer udviklingen, medens den almindelige befolkning får lov til at bevare følelsen af at bestemme over noget ved at beskæftige sig med trivsel, miljø og andre populære, men væsentlige spørgsmål?

Har demokratiet været en lille parentes i menneskesamfundets udvikling, eller findes der en mulighed for at redde det fra kaos, stagnation eller diktatur?

Det er svært at finde det rette svar på dette spørgsmål, sådan

som jeg indledte med at sige. Men een ting er i hvert fald sikkert: Hvis vi skal redde det folkestyre, som lige fra antikkens dage har været menneskets ideal, hvor alle mennesker har en så vidt muligt rimeligt lige mulighed for at deltage i samfundets styre, må vi vende tilbage til den følelse af samfundsmæssig solidaritet, som tidligere har båret folkestyret. Vi må appellere til et fornyet politisk engagement, som ikke indskrænker sig til stemmeafgivelsen på valgdagen. Det må strække sig videre ind i et aktivt arbejde i politiske partier og vælgerforeninger, som ud fra en omfattende politisk ideologi tager stilling til alle samfundets opgaver og ud fra sin værdiopfattelse prioriterer fællesopgaverne i forhold til de enkelte særinteresser.

Som sagt afspejler de folkelige protestpartier og bevægelser utvivlsomt en almindelig udbredt utilfredshed med de gamle partier. Og der er da også en formodning om, at de politiske partier og ideologier, som opstod i forrige århundrede afspejler den tids livsforhold og væsentlige problemer. På den anden side har partierne tidligere vist evne til fornyelse og tilpasning, og der er grund til at håbe på, at de vil kunne gøre det igen, og der er da også tegn på et vågnende politisk engagement og en forståelse for, at fornyelsen må udgå fra de politiske foreninger, hvor debatten føres, og hvor man må skabe den bredere basis for rekrutteringen af de valgte politikere.

En anden væsentlig betingelse for demokratiets videre bestående er, at der genskabes en vis forbindelse mellem ydelse og vederlag, således at der i de offentlige beslutningssystemer indbygges mekanismer, som gør det fordelagtigt for den enkelte at handle fornuftigt, d.v.s. med hensyntagen til andet end de kortsigtede og egne snævre interesser, men altså også til samfundets og egne langsigtede interesser. Evnen til at ofre egne kortsigtede til fordel for samfundets langsigtede interesser er kendemærket på den menneskelige civilisation.

Men vi må anerkende, at det ikke er de enkelte individer og grupper, som rager til sig på samfundets bekostning, som handler umoralsk eller ufornuftigt, så længe de handler i overensstemmelse med lov og ret. Det er samfundets styringssystemer, der er noget galt med. Det er dem, der skal revideres. Ikke sådan,

at velfærdsstaten sættes på spil, for så vil også demokratiet bukke under.

Men sådan, at det igen bliver muligt at skabe forbindelsen mellem ydelse og vederlag og mellem frihed og ansvar. Demokratiet forudsætter vel, at menneskene er frie og lige, men ikke at de får lige meget. Frihed og lighed må afstemmes efter en almindelig lov, som sikrer fællesskabets almindelige behov.

EJENDOMSRET, REGULERING OG STYRING

udvikling og perspektiver

I. Udvikling

I det følgende vil jeg forsøge at kaste et strejflys over ejendomsrettens begreb, dens historiske udvikling og sammenhæng med samfundsforholdene og den politiske organisation.

Ejendomsretten eksisterer ikke i den ydre omverden som bestemte objekter eller egenskaber ved objekterne. Ejendomsret er et såkaldt institutionelt faktum, d.v.s. flerhed af elementer, der er organiserede ved hjælp af regler styret af et formål, der har sit grundlag i menneskelige behov og vurderinger. Vi må altså sondre mellem de faktiske forhold, d.v.s. menneskets behov og aktiviteter i forhold til dets omverden og de forestillinger, som man gør sig derom.

Når vi gør os denne sondring klar, kan vi også forstå, hvorfor det både er principielt forkert at tale om ejendomsret i et langt historisk perspektiv, og hvorfor det alligevel er meningsfuldt. Menneskenes fundamentale behov for at anvende genstande i deres omverden til tilfredsstillelse af deres formål, må formodes at have været relativt uforandret gennem alle tider. Menneskene har ligesom dyrene tilegnet sig føde og andre genstande, ligesom de individuelt eller gruppevist har afgrænset og opretholdt et territorium, som har afgivet det materielle grundlag for individernes eller gruppens eksistens. Men mennesket har derudover været i stand til at opbevare og tilpasse objekter til redskaber og anden vedvarende anvendelse. Menneskene har af denne årsag haft behov for at skabe og opretholde vedvarende relationer mellem sig og ydre genstande og territorier. Samtidig har menneskene haft evner til at skabe sig forestillinger om disse relationer og omsætte disse forstillinger i sproglige strukturer, de såkaldte begreber.

Vore forestillinger og dermed vore begreber dannes og udvikles på grundlag af vore erfaringer såvel individuelt som kollektivt og må derfor naturligvis stå i nær forbindelse med de ydre vilkår for vores eksistens, herunder også de til enhver tid herskende socioøkonomiske forhold og den samfundsmæssige organisation. Begreberne opstår og udvikler sig igennem menneskehedens historie.

Dette gælder derfor naturligvis også om retsbegrebet og rettighedsbegrebet. Som bekendt er der derfor også retsteoretikere, som f.eks. benægter eksistensen af "objektiv ret", d.v.s. indbegrebet af retsregler i et givet samfund, før dette samfund har en formel samfundsmæssig organisation med parlament, central statsmagt og egentlige domstole til henholdsvis at producere regler, administrere reglerne og afgøre retskonflikter. Kun i sådanne organiserede samfund eksisterer efter denne opfattelse også "subjektive rettigheder", d.v.s. individuelle magtpositioner, der er betrygget af retsreglerne. Efter denne opfattelse eksisterer der altså hverken ret eller rettighed i primitive samfund eller i internationale relationer. Anlægger man derimod en mere funktionel betragtning og interesserer sig for menneskenes forskellige organisationsformer og måden hvorpå de betrygger deres behovstilfredsstillelse inden for organiserede rammer, er det meningsfuldt også at tale om ret i mindre udviklede samfund. Det er klart, at den førstnævnte opfattelse muliggør en mere præcis og anvendelig analyse af retten og dens struktur i nutiden, mens den sidstnævnte opfattelse gør det lettere at forstå reglernes og de retlige begrebers udvikling og samfundsmæssige funktion. For at et studium af retten kan være fuldkomment må man altså supplere disse to aspekter og kombinere en strukturel med en funktionel betragtning.

Meget tyder på, at såvel individernes som menneskeslægtens bevidsthed udvikler sig fra en konkretiserende til en generaliserende betragtningsmåde. Børnene begynder med en meget konkret oplevelse af deres omverden, medens evnen til dannelse og forståelse af generaliseringer af almenbegreber først udvikler sig med en stigende modenhed. På samme måde fremgår det af sproghistoriske analyser, at almenbegreberne udvikler sig efterhånden på grundlag af en opsummering af erfaringer. Således fremhæver den danske klassiske filolog og idehistoriker Hartvig Frisch i sin bog om magt og ret i oldtiden, at det abstrakte begreb "god" tidligst optræder i det græske sprog i det 6. århundrede. Før den tid optræder begrebet i funktionel eller instrumental forstand i formen "god til" et eller andet.

På samme måde som "det gode" som abstraktion betragtet udvikler sig på grundlag af mange generationers praktiske erfaringer, antager de to fremtrædende retshistorikere, Max Kaser og H.J. Wolff, at rettighedsbegrebet som forestilling er opstået efterhånden som

en række konflikter mellem individer og grupper er blevet afgjort på en bestemt måde, som efterhånden udvikler sig til en fast praksis, som efterhånden skaber grundlag for forventningen om, at en lignende konflikt vil blive afgjort på samme måde. Efterhånden som sådanne forventninger bliver mere og mere udbredte, løsriver de sig fra de konkrete konfliktsituationer og giver anledning til dannelsen af abstraktionen "rettighed". Udviklingshistorisk er det altså en klageadgang, som giver anledning til dannelsen af begrebet "ret", og senere hen er det altså antagelsen af eksistensen af en personlig rettighed, som afgiver grundlag for fremsættelsen af en retsklage. Endnu i den klassiske romerret har man ikke løsgjort sig fra udgangspunktet, idet det er retsklagen, som konstituerer den subjektive rettighed. En tilsvarende udvikling genfinder vi i den engelske middelalderret.

Ser vi på de nordiske landskabslove fra det 12. og 13. århundrede, vil vi kunne iagttage, hvorledes reaktionssystemet på samme måde er afhængig af eksistensen af en særlig klageadgang, der er overladt til det private initiativ. Ligesom i den oprindelige romerske ret er processen en privatsag mellem to individer, der overlader deres konflikt til en i fællesskab udvalgt mægler eller voldgiftsmand. Og det er en almindelig opfattelse hos retssociologer og retsetnologer, at kimen til en organiseret konfliktsløsning må søges i en sådan mæglings- og voldgiftsinstitution, der først afløses af egentlig organiserede domstole i takt med dannelsen af en fastere centralmagt. I de gamle græske bystater og i de nordiske bondesamfund var det oprindeligt folkeforsamlinger, som trådte sammen og afgjorde konflikterne i et forsøg på at bevare freden i de respektive samfund.

Det er klart, at i hvert fald de romerske jurister har haft forholdsvis klare forestillinger om private rettigheder, herunder også om en særlig ejendomsret, der bestod i et særligt herskabsforhold for en person over en ting (dominium) og en fordringsret, som bestod i et bånd mellem to personer (nexum, obligatio). Men det er først en meget senere eftertid, som i disse forestillinger har fortolket fuldkomne ejendoms- og fordringsrettigheder i form af en jus in re og en jus ad rem. Lige så lidt som den romerske retsopfattelse anerkendte nogen principiel sondring mellem tinglige og obligatoriske rettigheder og nogen principiel sondring mellem procesret og materielret, eksisterede der nogen principiel

sondring mellem privatret og offentlig ret. Alt i alt måtte man sige, at ejendomsrettens begreber og indhold var identisk med de muligheder, som processystemet indebar for den, som hævdede et herredømme over en ting, og virkeliggørelsen af den i retsafgørelsen trufne beslutning var såvel i romerretten som i de tidlige middelalderlige samfund overladt til den private retshåndhævelse.

Ved udviklingen af de middelalderlige feudalsamfund indtræder der en ændring i opfattelsen af ejendomsretten til fast ejendom, som antages at tilhøre kongen eller på kontinentet kejseren, der forlener sine betroede mænd med større eller mindre landområder, som igen videregives i form af fæste til bønderne. Men det ville være ukorrekt at betegne sådanne feudale brugsrettigheder som privatretlige eller offentligretlige rettigheder til jorden i en moderne forstand.

Det er først den senere europæiske naturret, som skaber de fuldt udviklede forestillinger om den subjektive ret som begreb. Den europæiske naturret har sit udspring i den katolske moralfilosofi, men mens denne i overensstemmelse med den klassiske tradition opererede med begrebet "naturens lov" (lex naturæ), ser vi, at den protestantiske såkaldt rationalistiske naturret i det 17. og 18. århundrede opererer med begrebet "naturlig ret" (jus naturæ), hvilket afspejler den udvikling, som er sket i oplevelsen af menneskets situation fra det 13. århundrede til det 17. århundrede. I mellemtiden har vi de store opdagelser og den økonomiske udvikling især af byerhvervene, der skaber grundlaget for renæssancen og individualismen, og dermed af forestillingen om, at det enkelte individ har særlige naturlige rettigheder.

Senmiddelalderens stats- og retsopfattelse var baseret på antagelsen af, at Guds lov, som er evig og uforanderlig, ved siden af sædvaneretten er normerende for menneskelivet, mens de verdslige fyrster har til opgave i Guds navn at opretholde ro og orden. I renæssancen udvikledes den opfattelse, at der eksisterer en menneskelig lovgivningskompetence, en suverænitet, som oprindeligt antages at ligge hos den verdslige fyrste. Hermed havde man skabt grundlaget for striden mellem kejser og pave, i hvilken bl.a. Dante som bekendt tog stilling imod paven, en lære, som fik sin konsekvente udformning hos Machiavelli og i de senere europæiske enevældige monarkier, hvor suveræniteten lå hos kongen. (Staten det er mig!).

Mens renæssancens teoretikere som sagt antog, at suveræniteten, d.v.s. lovgivningskompetencen lå hos fyrsten, antog i det 17. århundrede Hugo Grotius og hans efterfølgere, at suveræniteten lå hos de enkelte individer. Heraf drog man den konsekvens, at retsstiftelsen i enhver form også må søge sin begrundelse i det enkelte individs egen fornuftige vilje. Samfundets love måtte begrundes i en såkaldt samfundskontrakt, som bestod i individernes forudsatte tilslutning til samfundsinstitutionen. Kun herigennem kunne man legitimere det indgreb i individernes frihed, som lovgivningen og retshåndhævelsen implicerede.

Det var en naturlig konsekvens af dette udgangspunkt, at den privatretlige retsstiftelse blev opfattet som individernes egen selvlovgivning, og derfor var ligeså ubegrænset som lovgivningen i henhold til samfundskontrakten. En konsekvens heraf var antagelsen af en almindelig aftalefrihed, som var en frigørelse fra de traditionelle romerretlige kontraktstyper.

Den engelske filosof John Locke betragter som nævnt nedenfor den private ejendomsret som en naturlig menneskerettighed på linie med frihedsrettighederne og lovgivningskompetence. Enhver har ret til udbyttet af sin private arbejdsindsats. Det siges da også i Danske Lov (1683) V.1.1., at enhver er forpligtet af både sine mundtlige og skriftlige løfter. Løftet overfører en del af løftegiverens frihed til løftemodtageren, som i kraft af en særlig moralsk evne herigennem får en ret (jus) over den forpligtede. Denne primære ret begrundet i løftet suppleres af en sekundær ret for rettighedshaveren til over for den forpligtede at anvende en tvang, som anses for at være grundet i den samfundskontrakt, der legitimerer statsmagten.

Ejendomsretten antages også oprindeligt begrundet i en sådan adgang til at fremsætte et krav mod en anden person, men i overensstemmelse med en traditionel opfattelse anses ejendomsretten begrundet i et særligt herredømme (dominium) over en ting, som imidlertid automatisk medfører forpligtelser for alle og enhver og en ret for ejeren til at fremsætte et krav mod den, som forstyrrer ejendomsretten. Men enhver ret forudsættes altså at have sit modstykke i en pligt for een eller et ubestemt antal personer.

Det er umiddelbart indlysende, at en sådan retsopfattelse er et udtryk for det voksende borgerskabs interesser. I takt med

byerhvervenes økonomiske udvikling opstod en politisk selvbevidsthed og et ønske om at få andel i den samfundsmæssige indflydelse. Under påberåbelse af folkesuveræniteten gennemførtes den franske revolution i 1789 og de senere borgerlige revolutioner i løbet af det 19. århundrede.

Efterhånden som den naturretlige revolutionære filosofi udtømte sig i borgerlige demokratier opstod der et behov for at legitimere det nye samfunds retsdannelse uafhængig af de enkelte individers vilje. Det 19. århundrede er da også overalt præget af en omfattende retspositivisme, der opfatter den objektive ret som udtryk for suverænens, d.v.s. statens befalinger. Allerede i slutningen af 1700-tallet havde Immanuel Kant adskilt retten fra moralen og dermed grundlagt retspositivismen. Den tyske retsteoretiker v. Savigny udviklede denne tankegang videre; i tilslutning til Kants liberale statsteori ønskede han at holde privatretten uden for statens suverænitet. Savigny indførte derfor en principiel sondring mellem den offentlige ret, som ansås begrundet i statens vilje og den private ret, som ansås begrundet i de privates vilje. Statens opgave er kun at skabe de ydre rammer og et tvangssystem til realisation af det private samfundsliv, den såkaldte natvægterstat.

Det er også en konsekvens heraf, at man kan definere den private subjektive ret som viljesmagt, en magt, som søger sin begrundelse i den private vilje, men sin beskyttelse i den objektive ret. Med sondringen mellem privatret og offentlig ret har Savigny indført en sondring, som gør det vanskeligt begrebsmæssigt at legitimere og begrunde samfundsmæssige indskrænkninger i den private ejendomsret. Men samtidig har man også ved anerkendelsen af en principiel retspositivisme åbnet en dør til en principiel anerkendelse af en hvilken som helst samfundsmæssig indskrænkning af ejendomsretten, som er i overensstemmelse med den til enhver tid gældende konstitution.

Det var denne konsekvens den danske jurist A.S. Ørsted i begyndelsen af det 19. århundrede drog af denne lære, og som fremtrædende embedsmand og politiker prægede han den danske lovgivning gennem den første halvdel af det 19. århundrede.

Den engelske filosof Jeremy Bentham fornægter eksistensen af subjektive rettigheder, som han mener, blot er fiktive udtryk for suverænens befalinger gennem den objektive ret, og også i

tysk teori antager man, at rettigheder ikke eksisterer, men blot er nødvendige tankeformer, hvormed det bliver muligt at overskue og kontrollere komplicerede sæt af retsregler. Det er en retsopfattelse, som vi senere skal møde i de moderne såkaldte realistiske retsteorier.

I slutningen af forrige århundrede blev det imidlertid mere og mere klart, at såvel den objektive som den subjektive ret ikke blot er begrebsmæssige konstruktioner eller offentlige eller private viljesytringer. Man erkender, at retten er et middel til at nå menneskelige formål, som igen er funderet i fundamentale menneskelige interesser. Ligesom den objektive ret er et resultat af en kamp mellem de politiske kræfter bliver den subjektive ret en retligt beskyttet interesse. Her igennem har man principielt anerkendt, at den objektive ret og de subjektive rettigheder er politiske resultater af samfundsmæssigt virksomme interesser.

Selvom de europæiske konstitutioner indeholder bestemmelser, som anerkender ejendomsrettens ukrænkelighed, anerkendes det dog samtidig også i den danske Grundlovs nuværende § 73, at den private ejendomsret må vige for almenhedens interesser, idet ejendomsretten må afstås eller tåle begrænsning, når almenvellet kræver det, men dog kun mod fuldstændig erstatning. Men samtidig anerkendes det, at ejendomsretten ikke er ubegrænset. Ejendomsretten må ikke udøves chikanøst, og i takt med den samfundsmæssige og sociale udvikling i løbet af det 20. århundrede har man i stigende grad anerkendt, at de private må tåle almindelige indskrænkninger i ejendomsretten i det omfang, det er nødvendigt for den samfundsmæssige planlægning og det sociale velfærd. Og sådanne almindelige indskrænkninger i ejendomsretten medfører på den anden side ikke noget krav på erstatning. Et væsentligt problem bliver, som det fremgår af de andre foredrag, at afgrænse de almindelige indskrænkninger i ejendomsretten, som ikke giver adgang til erstatning fra expropriationer, som medfører forpligtelse til at betale ejeren fuld erstatning.

De såkaldte realistiske retsteorier har alle i kraft af en principiel lovpositivisme overladt den fuldstændige frihed til at træffe denne afgørelse til parlamentet, der siges i sin lovgivning nærmere at præcisere og afgrænse den private ejendomsret. Ejendomsretten er, som den danske retsteoretiker Alf Ross udtrykker det, blot et terminologisk hjælpebegreb, der sammenknytter et

sæt af retsfakta med de i lovgivningen fastsatte retsvirkninger. Det er da også karakteristisk, at samme Alf Ross i sin statsret går vidt i retning af at antage, at lovgivningsmagten i princippet kan vedtage en hvilken som helst indskrænkning i den private ejendomsret.

Det er ikke muligt her at gå i detaljer med den aktuelle retsfilosofiske debat om retsbegrebet. Som sagt vil nogle teorier fuldstændig tømme retsbegrebet for ethvert indhold og gøre det til en sproglig samlebetegnelse for den objektive retsregel om forholdet imellem personer og ting. Andre antager, at de subjektive rettigheder blot er refleksvirkninger af processystemet. Fælles for disse opfattelser er imidlertid, at "rettighed" og "ejendomsret" ikke har noget selvstændigt indhold.

En anden nordisk tradition, som går tilbage til slutningen af forrige århundrede tømmer ikke rettighedsbegrebet og især ejendomsrettens begreb for ethvert indhold, selvom den opløser ejendomsretten i forskellige retlige relationer og forskellige faktiske og retlige beføjelser for ejeren. Ifølge denne opfattelse indeholder ejendomsretten fire beføjelser: 1) adgang til en faktisk udnyttelse af genstanden i det omfang, der ikke i lovgivningen er indført indskrænkninger heri, 2) adgang til retligt at disponere over genstanden, 3) adgang til at anvende genstanden som kreditgrundlag og 4) adgang til at lade genstanden gå i arv.

Jeg skal ikke her komme ind på en nærmere vurdering af de forskellige opfattelser af retsbegrebet. Blot vil jeg gøre opmærksom på, at man efter min opfattelse skal være forsigtig med at definere såvel den objektive ret som den subjektive rettighed som et enhedsbegreb.

Der er ingen tvivl om, at rettighedsbegrebet er knyttet til væsentlige menneskelige funktioner og interesser, som vi har set det af den historiske oversigt. Det er en kendsgerning, som man må tage i betragtning, når man vil diskutere rettighedsbegrebet retspolitisk. Skal man diskutere rettighedsbegrebet retsdogmatisk, vil det derimod være mere naturligt at anvende det såkaldte realistiske rettighedsbegreb, som opfatter rettighederne som et forkortet udtryk for de retsregler, som findes udtrykt i den objektive ret.

Men man kan ikke se bort fra, at valget af rettighedsbegreb har en ideologisk side, der i tvivlstilfælde kan bestemme argumen-

tationen. For en liberal opfattelse, der anser handlefriheden for primær, således at begrænsninger heri må have en særlig hjemmel, er det naturligt at opfatte ejendomsretten (og de øvrige private rettigheder) som noget mere end summen af den objektive rets regler. Ejendomsretten (og andre rettigheder) har herefter et særligt indhold, der tilsikrer den berettigede handlefrihed i relation til et objekt i det omfang, der ikke i den positive ret er gjort indskrænkninger heri, en "frihedsrettighed". Omvendt vil en socialistisk orienteret opfattelse, der ikke primært tillægger den individuelle handlefrihed prioritet forud for andre hensyn, i højere grad være tilbøjelig til at opfatte rettighederne som blotte refleksvirkninger af den objektive ret, en "social funktion".

II. Perspektiver

Vi har set, hvordan begrebet "ejendomsret" har udviklet sig gennem tiderne, og hvordan det har fået sit fuldkomne udtryk på et bestemt tidspunkt i et givet politisk, økonomisk og ideologisk miljø.

Begrebet hører systematisk sammen med en samlet menneske- og samfundsopfattelse, der er blevet til dels i kraft af dels i opposition til en historisk udvikling. Samfundet kan opfattes både som en kollektiv helhed, hvoraf de enkelte individer er delelementer, og som et samvirke af enkeltindivider. I første henseender er menneskeopfattelsen kollektivistisk, i sidste henseende er den individualistisk.

Det fremgår af den historiske indledning, at primitive samfund baseret på naturaløkonomi er organiseret på grundlag af en kollektivistisk menneskeopfattelse. Her er slægten og familien det bærende element i samfundsstrukturen. Retligt set er det slægten, som er berettiget og forpligtet som subjekter i retsforhold; især er det slægten, som er ansvarlig for retsbrud, ligesom den også er berettiget til at håndhæve reaktionsretten. Kontrakten spiller ingen større rolle, idet statusrelationer tilsikrer de enkelte individer deres andel i det samlede økonomiske udbytte. Som følge heraf spiller den private ejendomsret ingen større rolle. I Nomadesamfundet tilhører hjorden slægten, og i de middelalderlige agrarsamfund tilhører jorden principielt kongen, medens udnyttelsesretten går i arv gennem slægterne.

Det er først med bysamfundets opløsning af statusrelationerne og indførelsen af arbejdsdelingen i forbindelse med handel, søfart og håndværk, at individerne opfattes som samfundets grundlag. Som følge heraf bliver det enkelte menneske personligt ansvarlig for sine handlinger, ligesom han bliver i stand til at forpligte sig personligt ved aftale. Pengene opstår som betalingsmiddel, idet der opstår et samtidigt behov for og evne til at danne abstrakte begreber, som symboliserer den privates magt over og interesse i sit arbejdsresultat.

Ejendomsretten udvikles fuldtud som begreb i løbet af 1600- og 1700-tallet, samtidigt med at den økonomiske vækst skaber mulighed for en udviklet byøkonomi.

Især englænderen John Locke (1632-1704) understregede den

private ejendomsrets sammenhæng med de borgerlige frihedsrettigheder. Efter hans opfattelse var det en naturlig konsekvens af det enkelte menneskes frihed, at det havde ret til at tilegne sig resultatet af sin personlige arbejdsindsats. Denne sammenhæng mellem frihed og ejendomsret finder vi allerede hos Hugo Grotius, (1583-1645) i hans naturret, der opfatter den enkeltes handlefrihed som en ret, der kan udliciteres og overdrages til andre i kraft af individernes i den fornuftige vilje begrundede evne til at forpligte sig ved aftaler og gennem lovgivning.

Det er denne på opfattelsen af menneskene som frie og lige individer grundede samfunds- og ejendomsopfattelse, som lå til grund for oplysningstidens borgerlige modstand mod den enevældige stat, der havde afløst det middelalderlige feudalsamfund. Det er denne menneske- og samfundsopfattelse, som er udtrykt i den amerikanske konstitution af 1776 og den franske erklæring om menneskerettigheden fra 1789. Frihed, lighed og broderskab, bliver dog til frihed, lighed og ejendomsret, og det er denne liberalt borgerligt orienterede samfundsopfattelse, som slår igennem i Europa i løbet af 1800-tallet, her i landet med grundloven af 1849.

Det er vigtigt for borgerne at understrege individernes frihed fra statens tvang og den tilsvarende frihed til uden statens indgriben at udnytte sine evner og muligheder for at skaffe sig det størst mulige økonomiske udbytte. Det filosofiske grundlag fandt man i Kants (1724-1804) samfundsfilosofi, som tog sit udgangspunkt i individernes frihed, der måtte være grundlaget for staten og dermed for ret og moral. Det enkelte menneske har en fuldstændig frihed til under hensyntagen til andres lige adgang til frihed at indrette sin tilværelse og handle efter sine ønsker. Statens opgave skulle blot være at sikre orden indadtil og freden udadtil og i det hele taget ikke blande sig i borgernes private handel og vandel, den såkaldte "natvægterstat".

Man kunne tillige søge inspiration i den engelske "utilitarisme". Jeremy Bentham (1748-1832) fandt, at moralen måtte stå i forhold til handlingens nytte, d.v.s. den lykkefølelse, som den skabte, og at samfundets opgave derfor var at sikre den størst mulige lykke for det størst mulige antal. Adam Smith (Wealth of Nations 1776) grundlagde den økonomiske liberalisme i opposition til enevældens merkantilistiske økonomiske teori, som statens magt an repræsenteret i nationalproduktet. Adam Smith derimod antog, at den enkeltes egen stræben efter uden statslig indblanding og i konkurrence med andre at maximere sit eget udbytte tenderede mod

at skabe den størst mulige fordel for samfundet.

Det er klart, at forudsætningen for denne "borgerlige ligevægtsstat" er, at menneskene faktisk er lige vel udviklede til at udnytte de foreliggende muligheder. Opfattelsen af ejendomsretten som en fuldstændig frihed til at tilegne sig udbyttet af sit arbejde og til at råde over fast ejendom eller løsøre, som er erhvervet uden at krænke andres lige ret, forudsætter en økonomi, som i det væsentlige er baseret på håndværk og handel, som faktisk stiller de agerende i samme strategiske position.

Det er klart, at det er en filosofi, som passer for en lille elite, som har uddannelse til at deltage i den offentlige debat, som er demokratiets ideologiske grundlag, og som har midler til at udnytte de økonomiske muligheder. Det formelle i de borgerlige frihedsrettigheder understreges af Anatole Frances velkendte ironiske maxime: Det er forbudt for alle franskmænd at sove under Seinens broer, tigge på gaden og stjæle brød.

Der er imidlertid ingen tvivl om, at den økonomiske liberalisme og den private ejendomsret havde stor betydning for den økonomiske vækst og dermed for den øgede velstand i slutningen af 1700-tallet. Hermed skabtes grundlaget for den industrialiseringsproces især i England og Frankrig, som igen fuldstændigt ændrede det praktiske og det ideologiske grundlag for samfundet. Industrialiseringen skabte nemlig et forøget kapitalbehov og et behov for større afsætningsmarkeder, for at masseproduktionen kunne komme i gang og blive rentabel. Kapitalbehovet sikredes gennem oprettelsen af banker og aktieselskaber, der indførte abstrakte relationer mellem ejendomsret, ledelse og ansvar. Samtidigt opløstes de personlige relationer mellem arbejdsgiver og arbejdstagere, som kendtes fra tidligere tideres håndværk og handel og afløstes af upersonlige relationer, hvorved lønarbejderen solgte sin arbejdskraft i fabrikkerne i konkurrence med andre uden sikkerhed for et eksistensminimum. Det øgede behov for afsætningsmarkeder gav anledning til international konkurrence om kolonier og råstoffer.

Allerede i midten af det 19. århundrede havde Karl Marx (1818-1883) analyseret kapitalismens mekanismer og dens virkninger for økonomien og samfundsudviklingen. Han var opmærksom på den forandrede rolle, som ejendomsretten spillede i et industrialiseret samfund med anonyme relationer mellem kapital og arbejdskraft, som førte til en stigende forarmelse af den nye arbejderklasse og større og større kapitalkoncentration, idet kapitalen avler kapital; arbejdets "merværdi" (d.v.s. forskellen mellem arbejdsresultat

ɟ løn) akkumuleres som "profit". Marx profeterede derfor, at
ɪmfundet med nødvendighed udviklede sig til et socialistisk og
ɜnere kommunistisk samfund, hvor arbejderne i fællesskab har over-
ɪget ejendomsretten til produktionsmidlerne. Samtidigt arbejdede
ɪn og hans meningsfæller dog også aktivt for at fremme dette
ɔlitiske formål.

I dette århundrede har det dog vist sig, at revolutionen ikke
: indtrådt, der hvor den efter Marx's opfattelse burde indtræffe,
ɜmlig i Vesteuropas veludviklede industrisamfund, men derimod,
ʏor den ikke burde indtræffe, nemlig i de østeuropæiske og under-
ɪviklede lande i øst og syd. Årsagen hertil er mange, men først
ɟ fremmest den fundamentale omstændighed, at det har været mu-
.gt at ændre samfundet ved hjælp af retsregler og overenskomster.
ɪrx selv troede, at retsreglerne hørte til den "ideologiske
ʏerbygning", som var afledt af det "materielle grundlag" for sam-
ɪndet, som efter hans mening var afgørende for den historiske
ɪvikling. Derfor troede han ikke på, at udviklingen kunne ændres
ɟ styres ved hjælp af retsregler, og derfor troede han, at rets-
ɜglerne sammen med staten ville dø ud i det kommende kommuni-
:iske samfund, hvor modsigelsen mellem "private" og "offentlige"
ɪteresser ville forsvinde med den private ejendomsret.

Erfaringen har vist det modsatte og dermed i virkeligheden
ɜmenteret det "videnskabelige" grundlag for Marxismen. Det har
ʏærtimod vist sig, at man ved hjælp af en omfattende lovgivnings-
.rksomhed og kollektive overenskomster på arbejdsmarkedet har
ɔrmået at gennemføre dels en deling af udbyttet af produktionspro-
ɜssen mellem kapital og arbejde dels en omfordeling mellem
ɪmfundets borgere i almindelighed gennem skatte- og afgiftslove
ɟ en omfattende social- sundheds- og kulturlovgivning, som fuld-
:ændigt har ophævet den direkte forbindelse mellem den individuelle
ɪdsats og det endelige økonomiske udbytte.

Opbygningen af den moderne velfærdsstat tog (her i landet) reelt sin
ɜgyndelse under første verdenskrig, da staten greb ind i erhvervs-
.vet med en række foranstaltninger til sikring af produktion og
ɔrdeling af varer og andre ydelser. Overalt i verden blev den pri-
ɪte økonomi afhængig af staternes financiering af og kontrol med
:igsindustrien og fødevareforsyningerne samt transportbehovet. Da
ɪn i 20'erne forsøgte at trække statens engagement i den private
:onomi tilbage, var dette medvirkende til den internationale
ɜpression, som først kom under kontrol med anerkendelsen af

Keynes'almindelige konjunkturteori, som forudsatte et permanent statsligt ansvar for nationaløkonomien og dermed også for den private økonomiske sektor.

De samme samfundspolitiske interesser førte til en tilsvarende regulering af jordbrugspolitikken. Hensynet til selvforsyning og arbejdsløshedsbekæmpelse førte til en restriktiv landbrugslovgivning, som forbød hæmningsløse udstykninger og sammenlægninger af landbrugsjord. Allerede siden 1700-tallet havde man begunstiget opretholdelsen af optimale samlede landbrugsproduktionsenheder gennem arveregler. Samtidigt indførtes en fredsskovslovgivning for at sikre tilstedeværelsen af tilstrækkeligt skibstømmer, og med lensafløsningsloven af 1916 og senere landbrugslovgivning har man søgt at modvirke godssamlinger og i stedet fremmet udstykningen af mindre landejendomme. I de senere år har den økonomiske og tekniske udvikling ført til en modgående bevægelse, som fremmer dannelsen af større produktionsenheder, men landbrugssektoren er med de nye markedsdannelser blevet gennemreguleret som led i en fælles europæisk landbrugspolitik. Hertil kommer almindelige og specielle afskrivningsregler.

"Kanslergadeforliget" i begyndelsen af 1930'erne markerede begyndelsen på denne velfærdspolitik, som principielt anerkendte samfundets forpligtelse til at opretholde såvel landbrugserhverv som byerhverv og kombinere dem med en socialpolitik, som både sikrede et minimum af sociale ydelser og derigennem også en tilstrækkelig købekraft til at holde erhvervslivet i gang. Prisen herfor var naturligvis en stigende beskatning som led i en social fordelingspolitik og en finanspolitik, som skal modvirke de stærkeste konjunktursvingninger. Samfundet overtog ansvaret for uddannelse og pensionering samt syge- og sundhedsvæsen , for kommunikations- og vejvæsen, for energiforsyning og i efterkrigstiden i stigende omfang for børnepasning og kulturliv.

Der er altså i nyere tid ikke grænser for samfundets opgaver på områder, som tidligere blev anset for undergivet privat initiativ og ansvar. Som følge heraf opstod et akut driftsøkonomisk skisma mellem interne og eksterne omkostninger. I det omfang samfundet overtager omkostningerne ved uddannelse og sygdom, ved kommunikation og trafikanlæg m.v. bliver disse omkostninger eksterne, d.v.s. omkostninger som ikke indgår i den driftsøkonomiske kalkulation, men betragtes som frie goder. Det, der fra en privatøkonomisk betragtni

tager sig ud som en god forretning, kan samfundsøkonomisk være en dårlig forretning. Som eksempel nævnes ofte forholdet mellem privat og kollektiv trafik, idet vejene stilles gratis til rådighed for private, medens erhvervslivet må betale for den offentlige transport.

I nyere tid har man inddraget en række velfærdspolitiske, sundhedspolitiske og socialpolitiske faktorer i erhvervslivets regulering og samtidigt forlangt, at erhvervslivet skal søge tilladelse til at bygge og drive sine virksomheder i henhold til regler i by- og planlægningslovgivningen, i fabriks- og sundhedslovgivningen. Formålet er her at tilstræbe en effektiv udnyttelse af de ressourcer, som det offentlige har investeret i byudviklingen herunder byggemodning og rensningsanlæg, i skoler og sociale institutioner og i trafikanlæg. Videregående formål m.h.t. befolkningens sundhed og velfærd kombineres med hensynet til at begrænse udgifterne til syge- og skadesbehandling og tabte arbejdsindtægter.

Men samfundets interesser i at sikre borgernes velfærd går endnu videre.Gennem en omfattende skatte- og afgiftslovgivning søger man at regulere produktion og beskæftigelse indirekte, samtidigt med at kvantitative restriktioner i udenrigshandelen afløses af toldregler, som dels begunstiger arbejdsdelingen indenfor større internationale markedsområder f.eks. E.F., dels på globalt plan søger at fremme en international konkurrence og arbejdsdeling, men også søger at beskytte det egne områdes erhvervsliv mod urimelig konkurrence fra U-lande med lave omkostninger. Men også på internationalt plan er der tale om et forsøg på bevidst styring af den nationale og internationale økonomi ved hjælp af aftaler, som på een gang regulerer og frigør erhvervslivet ved at skabe konkurrence på lige vilkår.

Vi har set, hvorledes det borgerligt liberale demokrati forudsætter et samfund med frie og ligestillede individer, som i dialog og konkurrence med hinanden fremmer deres egne interesser med den forudsatte følge, at det tenderede mod den størst mulige gavn for almenheden d.v.s. for samfundet. Demokratiet er altså idemæssigt knyttet til et pluralistisk samfund, hvor handlefriheden reelt kan udnyttes til at vælge mellem flere muligheder. Det økonomiske redskab for denne organisationsform er den private ejendomsret, der tænkes at bestå i et særligt bånd mellem en person og hans ting og en særlig "handlefrihedssfære" omkring denne relation mellem person og ting. På den anden side er der en nødvendig forbindelse mellem frihed og ansvar, idet den private forudsættes at kunne tilegne sig udbyttet af sin egen arbejdskraft, medens de samfundsskabte

værdier ikke på samme måde "naturligt" kan tilfalde de private.

Når vi nu har set, at samfundet i stigende grad er gået ind i og har påtaget sig et væsentligt almindeligt ansvar for den nationale og internationale økonomi, siger det sig selv, at erhvervslivet ikke på samme måde som tidligere kan hævde at have "ansvaret" for deres virksomhed som tidligere, og ingen erhvervsmænd drømmer i dag om at ønske det offentlige ud af samfundsøkonomien; allerede 20'ernes depression viste, at der ikke var nogen vej tilbage til fortidens "natvægterstat", og i nutiden er den offentlige sektor af helt afgørende betydning for samfundsøkonomien. Hertil kommer konjunktur- og markedspolitikken.

Hertil kommer som nævnt også alle de "eksterne" omkostninger, som samfundet har overtaget fra og afholder for erhvervslivet. Og endeligt er som noget nyt i nutiden kommet forskellige offentlige støtteordninger; oprindeligt var det især landbruget, som i 30'erne opgav sit "liberale" grundlag og dermed maximen: "Lad falde, hvad ikke kan stå!" Men i nutiden har ikke blot landbruget fået støtte, før EF-afstemningen et nationalt, senere et EF-tilskud, men også skibsbygningen og boligbyggeriet har opnået særlige rentesikrings- og støtteordninger, ligesom erhvervsstøtte og egnsudviklingsstøtte har finansieret virksomheder og produktioner, som ellers ikke var blevet realiseret.

I det omfang samfundet overtager "omkostningerne" ved produktionen er det helt i overensstemmelse med liberalismens egen ideologi, at samfundet må overtage en stigende del af ansvaret for og dermed indflydelsen på erhvervslivet. Samtidigt er der som antydet sket en koncentration såvel nationalt som internationalt, der ophæver eller svækker den konkurrence, som er det idemæssige modstykke til frihed og ansvar, og den faktor, som legitimerer friheden, idet den formodes at sikre almenhedens interesser. For man har altid været opmærksom på, at demokratiet må sikre almenhedens interesser, hvis det ikke skal forfalde til egoisme, flertalsdiktatur eller mindretalsdiktatur.

Derfor bør man også være opmærksom på, at en virkelig pluralisme i erhvervslivet, der sikrer et reelt frit valg, er en økonomisk forudsætning for et politisk demokrati. Monopoldannelser og internationale selskaber, som søger at ophæve konkurrencen gennem sammenslutninger og aftaler er vel bedre rustet til at udnytte de nationale og internationale markeder og skabe ressourcer, men vil på den anden side gennem konkurrencebegrænsninger prisgive almenhedens

interesser og sikkerheden for en effektiv udnyttelse af ressourcerne på længere sigt til samfundets gavn.

På nationalt plan har man søgt at modvirke denne risiko gennem monopoltilsyn og forbud mod karteldannelser, på internationalt plan har man argumenteret for de internationale organisationer som et tilstrækkeligt stærkt modspil til de multinationale selskaber. Men i begge tilfælde kræves der et stigende nationalt og internationalt bureaukrati for at skaffe et tilstrækkeligt stærkt og sagkyndigt modspil til de nationale og internationale selskaber, som har interesse og råd til at finansiere den fornødne ekspertise, og som har fordelen ved at være i forhånd med planer og strategier.

Vi står her overfor et af de største problemer for vor demokratiske livsform. Vore politiske systemer er baseret på forudsætningen om, at befolkningen i reglen hvert fjerde år ved en hemmelig afstemning vælger sine repræsentanter, som på deres vegne indtil næste valg skal varetage deres interesser og forvalte deres "suverænitet" ved at vedtage den fornødne lovgivning. Det moderne teknologiske velfærdssamfund har skabt en betydelig uligevægt i de livsforhold, som er det tankemæssige grundlag for demokratiet.

Tidshorisonten er blevet forrykket. Medens det tidligere i et relativt statisk samfund var rimeligt at regne med, at fire års valgperioder var passende intervaller, er det i nutiden nødvendigt for erhvervslivet at planlægge på meget længere sigt af hensyn til afskrivningen af de meget store udviklings- og investeringsomkostninger, den moderne produktionsform kræver. Derfor har det private erhvervsliv behov for de bedste og derfor højest betalte sagkyndige, som til gengæld på kvalificeret grundlag planlægger den fremtidige produktion herunder udviklingen af ny teknologi.

Det politiske system lægger til gengæld op til kortsigtede beslutninger, som ligger indenfor rammerne af den nærmeste firearige valgperiode. Det er klart, at politikerne derfor er underkastet et konstant pres af de øjeblikkelige påtrængende problemer og befolkningens ønsker om at få de ubehagelige virkninger ophævet med kortest muligt varsel. Dette pres kan føre til, at politikerne fikseres på enkeltproblemer uden at få lejlighed til at erkende og gøre opmærksom på sammenhængen og den langsigtede tidsramme for udligning af ubehageligheder og fordele. F.eks. kan det være en fristelse at optage lån i udlandet til at finansiere et underskud på betalingsbalancen i stedet for at nedsætte realindtægten under en lavkonjunktur, uanset at de fremtidige virkninger kan blive overordentligt ubehagelige.

Demokratiet kan i det hele taget tendere mod et servicedemokrati, som bevilger befolkningen, hvad den mener, den har behov for af goder, som i forhold til dem er "private, idet de kommer dem til gode i form af gratisydelser, medens besparelser på den anden side er "offentlige" i den forstand, at de kun får virkning i form af en abstrakt skattelettelse, medmindre de rammer et område, som den enkelte har en "privat" interesse i. Derfor kan offentlige besparelser altid samle almindelig tilslutning, indtil de konkrete besparelser skal anvises. Såvel de velerhvervede rettigheder hos modtagerne som erhversmæssige interesser hos personaleorganisationerne vil i reglen kunne forhindre effektive besparelser på budgettet, men vil til gengæld udgøre et stærkt pres på politikerne til fordel for udvidelser af standarden.

Et andet eksempel er energidebatten, hvor olieprisforhøjelser og forsyningssikkerheden synes at tale klart for en hurtig udbygning af A-kraftteknologien i Danmark, idet der i fremtiden bliver tale om voksende energibehov. Selvom ingen objektive kendsgerninger taler for, at A-kraft indebærer større risici end andre energiformer, har en (organiseret) folkestemning hidtil blokeret for en politisk beslutning. Meget taler da også for, at det ikke er risikoen eller affaldsproblemet, som er det reelle motiv til den organiserede modstand mod A-kraft, men derimod en politisk domineret udnyttelse af en folkelig angst for den moderne teknologi og de af denne flydende konsekvenser for samfunds- og erhvervslivet og virkningerne på menneskets velfærd.

Og hermed er cirklen på en måde sluttet. Erhvervslivet er nødt til at planlægge på langt sigt og dermed tage den teknologi i betragtning som findes, eller som kan udvikles, fordi menneskene formentlig ikke kan lade være med at udnytte sine muligheder. På den anden side kan det demokratiske system ikke indenfor sine tidsrammer investere i den langsigtede planlægning. Derfor har erhvervslivet haft relativt frit spillerum til at planlægge for samfundet. I forrige århundrede påbegyndtes den industrielle udvikling, og der anlagdes jernbaner uden hensyn til det fysiske og sociale miljø, som blev stærk ændret af forurening i videste forstand, samtidigt med at bybefolkningen proletariseredes dels af ruinerede håndværkere dels af indvandrede landarbejdere. Denne udvikling skete dog i overensstemmelse med den da herskende politiske ideologi, som var "natvægterstaten".

Hermed er på een gang antydet, at udviklingen ikke ville være blevet tolereret under nutidens politiske forhold, hvilket naturligvis er en ganske urealistisk forudsætning, men på den anden side skabte det økonomiske grundlag for velfærdsstaten i nutiden. Men i nutiden har udviklingen i teknologien også medført store samfundsændringer til trods for, at den politiske ideologi er ændret til fordel for en samfundsstyring. Man behøver blot at erindre om den revolution i samfundet, som privatbilismen især i efterkrigstiden har medført. Parcelhusudviklingen havde været umulig uden bilen, og den hermed systematisk sammenhængende udvikling af indkøbsmønstret til fordel for supermarkeder og lavprisvarehuse ville også være praktisk umulig uden bil.

Omvendt har vi set, hvordan bygning af sådanne indkøbscentre ikke alene får indflydelse på erhvervsstrukturen, men også på behovet for trafikanlæg og byudvikling. Århusområdets byplanlægning blev f.eks. slået i stykker af indretningen af et sådant center på et tidspunkt, da området blev administreret af en flerhed af kommunalbestyrelser, som konkurrede om skattemidler og faciliteter og skød omkostningerne over til nabokommunen for investeringer i veje og andre udviklingsudgifter.

Disse eksempler er tilstrækkelige til at illustrere nutidens skepsis og mistillid til erhvervslivet, som ikke tidligere har taget sig af de "eksterne" omkostninger(og heller ikke har skullet gøre det, og som heller ikke har gjort andet, end hvad befolkningen dengang ønskede). Udsigten til at EDB-teknikken og den elektroniske teknologi i det hele taget tenderer mod at fremme større enheder har skabt en almindelig frygt for konsekvenserne heraf. Arbejdsdelingen er blevet endnu mere udtalt, og de enkelte processer bliver i stigende grad styrede og ikke direkte producerende, således at sammenhængen mellem egen indsats og det færdige produkt og dets afsætning og anvendelse bliver mere og mere abstrakt og derfor uforståelig. På samme måde bliver de politiske sammenhænge mellem stat og samfundsydelse og mellem de forskellige elementer i politikken helt uforståelige for almindelige mennesker.

Resultatet heraf er blevet en tiltagende strøm af såkaldte "folkebevægelser" eller "græsrodsbevægelser", især mod en konkret sag, såsom EF, atomkraft eller forurening. Den ideologiske værdi, som

anføres til støtte for denne bevægelse er i reglen kravet om "medbestemmelse" eller "nærdemokrati", der henviser til, at politiske beslutninger skal træffes af dem, der berøres heraf. Tilsyneladende er der tale om nødvendige og rimelige tendenser i en demokratisk udviklingsproces, der tenderer mod den størst mulige selvbestemmelse og valgfrihed. Reelt er der imidlertid tale om fornægtelse af den repræsentativitet, som er forudsætningen for, at demokratiet tjener almenheden og ikke snarere personlige eller lokale interesser; især er der en risiko for, at de svagere og uformulerede bliver misbrugt af de veluddannede ("de højttalendes terror"). Også den irrrationelle afvisning af sagkundskab og kendsgerninger er betænkelig for en rationel meningsdannelse, der er forudsætningen for en reel demokratisk beslutningsproces og ikke et flertalsdiktatur.

Her kommer massemedierne - især de elektroniske til at spille sammen med elementære menneskelige og derfor også politiske vilkår. Massemedierne dyrker det konkrete, det dramatiske og det eksotiske, fordi menneskene i almindelighed tænker konkret og i stigende grad har vanskeligheder med de indviklede økonomiske og politiske sammenhænge. Dermed bliver virkelighedsbilledet endnu mere kalejdoskopisk og uforståeligt, samtidigt med at medierne i endnu højere grad kan benyttes til at manipulere med bevidstheden gennem arrangement af pseudobegivenheder og tilrettelæggelse af begivenheder som pseudobegivenheder. Politikerne, som må spille med på mediernes vilkår, kommer meget langt fra det ideal, som var demokratiets grundlag: Den kvalificerede debat mellem fornuftige mennesker.

Vi står altså overfor flere dilemmaer. Erhvervslivet må i stigende grad finde sig i, at dets beslutningsgrundlag forskydes til offentlige bureaukratier, som skal vurdere de konkrete projekter i relation til arbejds-, miljø-, byudviklings- og sundhedslovgivning og undertiden rentabiliteten. Det er prisen for, at samfundet er gået ind i og har taget medansvaret for den private økonomi På den anden side er det erhvervslivet, som må planlægge på længere sigt, idet det demokratiske system ikke kan operere med en længere tidsramme end valgperioden. De forskellige folkebevægelser er symptomer på dette dilemma.

Demokratiet er baseret på en reel pluralisme i erhvervslivet, på den anden side har demokratiet altså svært ved at skaffe sig et kvalificeret grundlag for, at kontrollen med erhvervslivet ikke

falder til jorden, således at erhvervslivet planlægger samfundsudviklingen og ikke omvendt.

Spørgsmålet bliver herefter, om demokratiet i traditionel forstand overhovedet er muligt i fremtiden, eller om et autoritativt styre: socialistisk eller korporatistisk er nødvendigt, hvis samfundsudviklingen ikke skal falde fra hinanden i kaos. Spørgsmålet er tillige, hvor langt vi i realiteten allerede er kommet i denne retning i øst som i vest.

I de østlige folkedemokratier er den private ejendomsret til produktionsmidlerne formelt afskaffet, idet de offentlige bureaukratier under ledelse af partiets kommissærer planlægger produktion og afsætning ud fra en politisk vurdering af, hvad der er borgernes sande "behov", medens afsætningsproblemer demonstrerer, at emner, kvalitet og pris ikke altid er i overensstemmelse med befolkningens virkelige "ønsker". En polsk nationaløkonom udtalte sidste år til dansk TV, at en centralistisk og bureaukratisk økonomi kun er formålstjenlig under krig, under revolution og under opbygning af et moderne produktionsapparat. Herefter vil kun markedsmekanismen kunne sikre en effektiv udnyttelse af ressourcerne og en løbende tilpasning til den mere og mere raffinerede efterspørgsel af varer og tjenesteydelser.

Det er klart, at en centralistisk og bureaukratisk økonomi på den anden side er velegnet til at planlægge på længere sigt og sikre dels gennemførelsen af politiske mål dels hensyntagen til væsentlige ændringer i de i økonomien indgående faktorer, såsom f.eks. energien. De østeuropæiske lande kan i hurtigt tempo udbygge en serie af A-kraftværker uden at behøve at tage hensyn til folkestemninger.

Mange vestlige demokratier har allerede taget konsekvensen af disse forhold og har indrettet sig med et faktisk "korporativt" bureaukrati bestående af erhvervsorganisationerne herunder især arbejdsgiverforeninger og LO, og et statsligt og kommunalt bureaukrati, der under formel ledelse af toppolitikere i råd og nævn faktisk administrerer den politiske styrings- og bevillingsproces. I Sverige er man gået endnu videre, idet staten ikke alene har støttet erhvervslivet, men også i stort omfang har opkøbt urentable dele af sværindustrien bl.a. gruber og skibsværker for at opretholde beskæftigelsen. I Norge har politikerne fået en afgørende indflydelse på finansieringen, idet det offentlige har overtaget

flertallet af pladserne i bankernes bestyrelse. I Danmark har man endnu kun indirekte støttet visse sider af erhvervslivet, hvilket bl.a. hænger sammen med en erhvevsstruktur, som består af mange små og mindre virksomheder i modsætning til få og større nøgleindustrier.

Erhvervslivet i Danmark har da også i princippet afvist en organiseret statsstøtte i erkendelse af sammenhængen mellem frihed, ansvar og indflydelse. Derfor har erhvervslivet også afvist LO's tanke om en almindelig ØD-ordning, som skulle baseres på en central fond opbygget gennem bidrag fra en almindelig omsætningsafgift. Derimod har man anerkendt tanken om spredning af ejendomsretten til produktionsmidlerne gennem frivillige aktieopkøb og udbyttedeling.

Det er vanskeligt at se, hvordan man på een gang får lønmodtagerne og især deres organisationer til at vise tilbageholdenhed med lønkrav, uden en samtidig sikkerhed for at fordelen herved ikke kapitaliseres af virksomhedsejerne. På den anden side vil erhvervslivets konkurrenceevne blive stærkt truet, hvis den inflatoriske udvikling ikke bremses, og låntagningen i udlandet ikke ophører. Men der er utvivlsomt intet politisk flertal for et sådant lovgivningsinitiativ, som imidlertid ikke ville stride mod grundlovens § 73, ligesålidt som den norske banklov. Og er det rigtigt, at der er sammenhæng mellem økonomisk pluralisme og repræsentativt demokrati, er det heller ikke anbefalelsesværdigt ud fra et demokratisk synspunkt, idet finansieringen ligesåvel som produktionen påvirker de beslutninger, som udmøntes i markedsøkonomiske processer.

Dette tredie dilemma mellem markedsøkonomi og demokrati på den ene side og kravene om finansiering af erhvervslivet gennem centrale fonds på den anden side er måske vort største politiske problem. Det er vanskeligt at se, hvordan man skal kunne løse problemet. Men der er dog stadig grund til skepsis på kortere sigt, men til gengæld til en vis optimisme i tiltroen til menneskenes praktiske interesser og en fornuftig tilpasningsproces på længere sigt.

MORAL OG EFFEKTIVITET

"Har vi råd til frihed?"

Dette spørgsmål, som er formuleret af den amerikanske psykolog B.F. Skinner som titel på en bog, kaster et skarpt projektørlys på det moralfilosofiske dilemma mellem effektivitet og moral.

Skinner er på godt og ondt blevet identificeret med den behavioristiske psykologi, som betragter mennesket instrumentalt, d.v.s. som middel og ikke telelogisk, d.v.s. som mål. Efter den første opfattelse er det ikke psykologiens opgave at diskutere samfundets tekniske, økonomiske og politiske udvikling, men at tilpasse de enkelte individer til det bestående samfunds krav. Efter den anden opfattelse skal psykologien primært interessere sig for menneskenes behov, eller som det hed i gamle dage: menneskets væsen (ontologi).

Den behavioristiske psykologi bliver i den almindelige kulturdebat ofte identificeret netop med Skinners rotteforsøg, der undersøgte sammenhængen mellem stimulus og respons og påviste, at rotter kunne indlære forholdsvis komplicerede adfærdsformer gennem manipulation med forskellige stimulationer. Karakteristisk for 60'ernes kulturradikale opgør med behaviorismens menneskesyn var Johan Fjord Jensens bog: Homo manipulatus.

Nu er der imidlertid ikke noget forkert ved at ville måle og beskrive dyrs og menneskers reaktioner på ydre omstændigheder, lige så lidt som der er noget galt i, at medicinere og psykiatere måler og beskriver fysiologiske og psykologiske processer og deres samspil med omgivelserne. På samme måde er det legitimt og fornuftigt, at pædagoger beskæftiger sig med børnenes og de unges udviklingsmuligheder og tilpasning til det eksisterende samfund.

Man gør jo ikke det enkelte barn eller den sindsyge nogen tjeneste ved at opdrage, uddanne eller behandle til et samfund, som ikke eksisterer, og i hvert fald ikke eksisterer endnu. Og man kan heller ikke vente med at behandle en sindsygdom eller en begyndende lungelidelse, indtil samfundet bliver lavet om. Realitetsprincippet kræver, at man i videnskaben lægger den eksisterende virkelighed til grund for uddannelse og behandling i videste forstand.

Fejlen ved behaviorismen er altså ikke den, at den tager sit udgangspunkt i menneskenes samspil med den eksisterende virkelighed, men den, som ikke er videnskabens skyld som science, men at den af nogle gøres til filosofi eller livsholdning for ikke at sige politik, den bliver til "scientologi".

Denne fejl er ikke undgået, når førnævnte Skinner formulerer det indledende spørgsmål: Har vi råd til frihed? Her er menneskets tilpasning blevet gjort til et mål og ikke til et middel, og behaviorismen er blevet til videnskabsfilosofi eller moralfilosofi.

Fejlen ved denne operation er den, at man hæver en enkelt videnskabelig metode til at være videnskaben f.eks. om mennesket. Man kan tale om en hypostasering af en - måske væsentlig - side af videnskaben til at repræsentere hele den pågældende videnskab, som altså bliver en ontologi, d.v.s. implicerer en forudsætning om menneskenes, samfundets eller naturens væsen. Alle videnskaber kender denne tilbøjelighed til monisme. Retsvidenskabens historie er ingen undtagelse, og videnskabsteoriens historie er også en levende demonstration af denne tilbøjelighed hos hele den videnskabelige verden i en given tid at holde sig til et bestemt paradigma, som Thomas Kuhn har kaldt den generelle spørgsmålsformulering, videnskaberne opererer med.

Naturvidenskaberne har fra antikkens dage afstukket de andre videnskaber herunder human- og samfundsvidenskabernes retning. Efter Aristoteles var alle videnskaberne teleologiske d.v.s. formålsbestemt, idet metafysikken udpegede naturens og menneskenes stræben mod en idealtilstand (væsen), og den energi eller kraft, som virker i naturen, stræber mod et mål, at nå idealtilstanden.

Videnskaberne må derfor begynde med spekulativt at bestemme naturens og menneskenes væsen og dermed processens formål, før man kan komme videre. Denne videnskabsteori dominerede også det middelalderlige verdensbillede, som jo forudsatte, at solen og alle himmellegemerne var placeret i syv himle rundt om jorden, som selv var ubevægelig.

Med renæssancens bedre måleteknik vendte Gallilei videnskaben på hovedet. Allerede i løbet af senmiddelalderen havde man anfægtet Aristoteles' begrebsrealisme, som var baseret på forudsætningen om en bestemt ontologi, men det var først Kopernikus' dokumentation for, at vor verden var

heliocentrisk, som gav stødet til Gallileis endelige forkastelse af teleologien i videnskaben, idet han anbefalede videnskaben at måle og veje og at gøre fænomenerne målelige og vejelige. Denne kopernikanske vending i naturvidenskaberne smittede af på human- og samfundsvidenskaberne.

Samfundets love blev i den såkaldte rationalistiske naturret udgående fra Grotius og Pufendorf i 1600-tallet til Leibniz og Wolff i 1700-tallet opfattet som en slags evigtgyldige naturlove, som for alle tider og på alle steder ved fornuftens hjælp kunne erkendes som rigtige på samme måde som naturens love. Ligesom verdensordenen blev opfattet som et stort knirkende maskineri blev samfundets love (vel at mærke de "rigtige" de "fornuftige" love) opfattet som et system af årsager og virkninger, der kunne føres tilbage til Guds almagt.

Var der ikke overensstemmelse mellem de positive rets- og morallove i samfundet og naturretten, som var en kombination af ret og moral, var den gældende ret vel nok principielt ugyldig, men alligevel opfattedes naturretten oprindeligt snarest som gode råd til de regerende fyrster, men efterhånden fik den mere og mere karakter af revolutionær politik, som vi så det i de amerikanske og franske menneskerettighedserklæringer i 1776 og 1789.

Med de nye kemiske og biologiske videnskaber og den begyndende tekniske udvikling var der kommet en ny bevægelse ind i videnskaberne, som med Immanuel Kants kritiske filosofi, som fik sat et uigennemtrængeligt skel mellem erkendelse og vurdering, og som på ny indførte idealet som retningsgivende for de principper, som videnskabernes metoder skal indrettes efter.

Kant skelnede mellem den teoretiske og den praktiske erkendelse. Den teoretiske beskæftiger sig med den naturlige verden, som er behersket af årsag og virkning og dermed af nødvendigheden. Den hører, som han siger, til nødvendighedens rige i modsætning til den praktiske, som søger at bestemme den rigtige handling og derfor omvendt hører til frihedens rige, idet det ikke er muligt at tænke sig et ansvar uden frihed.

Kants umiddelbare udfordring var David Hume's kritik af naturrettens sammenblanding af erkendelse og vurdering og af årsagslæren. Humes erkendelsesteoretiske grundlag i empirismen førte ham til en skeptisk indstilling til al spekulation. Det er det enkelte menneske, som sanser, tænker og føler og ikke menneskeheden. Derfor er det ikke muligt at vide, om der gælder nogle love for naturens gang, selvom det ser sådan ud. Af den omstændighed, at man kan iagttage og har fået fortalt, at solen plejer at stå op om morgenen og at gå ned om aftenen, kan man ikke med sikkerhed slutte, at den vil gøre det i morgen.

På samme måde førte Humes fundamentale skepsis til en individualistisk moralfilosofi. Når menneskene vurderer, sagde han, siger de ikke noget om det,de vurderer, men derimod blot noget om deres egne følelser.

Kant måtte give Hume ret i vurderingens subjektivitet, hvilket harmonerede med hans individualistiske menneskeopfattelse og morallære. Friheden var for ham det ledende princip for s fundet, og de eneste materielle moralprincipper, der kunne udledes heraf var principper om, at mennesket skal behandles som mål og ikke som middel, og at den enkeltes frihed derfor skal afstemmes med andres lige ret til frihed efter en almindelig lov.

Kant måtte også give Hume ret i årsagslovens ubevislighed. Men, som han tillagde, vi er nødt til at forudsætte naturens lovmæssighed for at kunne orientere os i verden, ligesom vi er nødt til at forudsætte friheden i den menneskelige handling for at kunne forsvare menneskenes ansvar for deres handlinger. Begge dele er lige nødvendige for et organiseret samfundsliv.

Kant åbnede med denne erkendelses- og moralfilosofi alle døre til den tekniske udvikling, idet han adskilte den naturlige fra den menneskelige verden. Samtidigt åbnede han også for en hvilken som helst samfundsudvikling ved at adskille retten fra moralen med forkastelsen af naturretten og dermed indirekte forsvare retspositivismen.

Med Hegel kombineredes Kants idealisme med en historisk udviklingsteori, som blev gjort til almindeligt princip for erkendelse. Friheden var vel stadig menneskesamfundets første princip (eller formål), men friheden reduceredes til at være den rette indsigt i den historiske nødvendighed, der er et

produkt af kendsgerninger og lovmæssigheder, som individet kan skaffe sig indsigt i.

Med Darwins teori om arternes oprindelse og udvikling, fik udviklingsteorien et ekstra skub, som efterhånden dæmoniseredes i to retninger. I den ene retning udvikledes en fremskridtstro som optimistisk regnede med, at alt ville vende sig til det gode, når menneskene lod være med at blande sig i udviklingen. I den anden retning udviklede Karl Marx sin historiske materialisme, som vendte Hegel på hovedet, men bevarede hans grundforudsætning om den objektive historiske nødvendighed. Mens Hegel gik ud fra ideen, hvis gang gennem historien manifesterer sig i den ydre virkelighed, udpegede Marx de materielle samfundsforhold som den basis, hvorpå ideerne og kulturlivet er fremstået som en refleks. Arbejderklassen er efter Marx' mening historiens udvalgte, og socialismen derfor historiens endelige formål og endepunkt.

Men Marx var med sin konfliktmodel for samfundsudviklingen også i pagt med en ny ændring i videnskabernes mål og metode. Schopenhauer havde fremhævet viljen som tilværelsens princip, for som han sagde, en handling uden vilje er som en virkning uden årsag. Og viljen styres af interesser, individuelle som kollektive. Moral- og retsfilosofien erkender interessernes afgørende betydning for individernes motiver og vurderinger og for samfundets politiske indretning. De borgerlige demokratier i anden halvdel af det 19. århundrede er dels en refleks af denne situation, og dels fører erkendelsen af de politiske drivkræfter til en deling efter anskuelser og interesser, medens forestillingen om en ideel fælles vilje selv indenfor de nye nationalstater falder til jorden.

Udviklingstanken lever dog videre såvel i politik som i videnskab og filosofi jævnsides med den positivisme og naturalisme, som opstod med idealismens forlis. Marx havde som videnskabsmand sluttet sig til den nye sociologiske positivisme, som udformedes af Auguste Comte, der netop tilstræbte at overføre naturvidenskabernes kvantitative metoder på samfundet, hvis processer skulle beskrives og omsættes i tal og statistikker.

Naturalismen ville på samme måde opfatte det enkelte menneske som et "naturligt" væsen, der er et resultat af de samme naturlige processer, som dyr og planter. Ansvaret ophører derfor med at have mening, og behandling er den adækvate reaktion på en forbrydelse. Begreberne godt og ondt bliver også i den beslægtede psykoanalytiske teori hos Freud til begreber med et individualpsykologisk men ingen egentligt moralsk indhold.

Den ekstreme individualisme, som ligger bag freudianismen findes også i den eksistentialisme, som Søren Kierkegaard allerede i midten af forrige århundrede udformede i opposition til Hegels system. Kierkegaard understreger dog ansvarets principielle betydning og dets individuelle karakter og udtalte vendt imod Hegels objektivisme, at subjektiviteten er sandheden. Man lever forlæns og forstår livet baglæns, sagde Kierkegaard; derfor må individet tage ansvaret for sine handlinger ved at vælge i en eksistentiel situation, idet han først kan kende alle mulighederne og konsekvenserne bagefter.

Men det var føst atomfysikken, med dens nye verdensbillede og den heraf flydende relativitetsteori, og den første verdenskrig som endeligt sprængte udviklingslæren. Med den nye fysik indså man, at erkendelsen ikke er"objektiv", idet dels processerne, dels beskrivelsen heraf er afhængige af de måleinstrumenter, man anvender, og påvirkes af iagttagelsen. Især for samfundsvidenskaberne er det en principiel vanskelighed, at teoriens forudsigelser er med til at motivere menneskenes adfærd.

Den videnskabelige pluralisme, som følger af denne videnskabsteori, er medvirkende til at bestyrke videnskabsmanden i sin oplevelse af sig selv som den neutrale tekniker, der vælger det perspektiv og den opgave som ene er bestemt af hensynet til erkendelsen. Som en yderligere cementering af denne selvforståelse udmøntes i 20'erne i den såkaldte Wienerkreds, den logiske-empirisme eller positivisme, der tilstræber den vurderingsfri erkendelse. Situationen dengang var den truende udvikling af totalitære ideologier i øst og vest, som ville legitimere deres magt med påstanden om at være videnskabelige. Herved tænkte man især på den sovjetiske marxisme,som påstod at være i pagt med den historiske nødvendighed og derfor var

en videnskabelig politik. Men også den begyndende fascisme og den katolske kirke ønskede enten at påberåbe sig videnskaben eller at styre den efter deres formål.

For at undgå ideologiernes omfavnelser må videnskaben begrænse sig til at beskæftige sig med virkeligheden, som kan påvises i den ydre omverden. Man forestillede sig nu, at man kunne fremsætte påstande, som i et objektivt sprog entydigt angav betingelserne for en verifikationsproces, som endeligt skulle afgøre, om påstanden var sand eller falsk. Metafysiske påstande og vurderinger er ifølge denne teori meningsløse, eftersom ikke-virkelige fænomener ikke kan påvises, og vurderinger ikke har noget realindhold, men - som Hume udtrykte det - siger noget om den vurderendes følelser. Vurderinger er altså subjektive, medens erkendelsen er objektiv.

Ifølge denne videnskabsteori, der ligesom Kant's betragter erkendelse og vurdering som to forskellige logiske kategorier, bliver den videnskabelige erkendelse identisk med en objektiv beskrivelse af ydre fænomener, medens vurderinger: æstetiske, etiske og retlige, bliver rent subjektive følelsesudbrud. Den danske retsfilosof Alf Ross karakteriserede følgelig udsagn om retfærdigheden som "uartikulerede udbrud" eller "et slag i bordet", eller endnu værre "en skøge som er til fals for hvem som helst".

Der er en vis storslået ironi i den omstændighed, at den logisk-empiristiske videnskabsteori, hvis primære formål var at beskytte videnskaben mod religioner og ideologier, blev gjort til hovedfjenden, da det såkaldte ungdomsoprør fejede hen over den vestlige verden i slutningen af 60'erne. På den anden side er det ikke uforståeligt, at den ideologiske bevægelse, som ledede angrebet, måtte anse et objektivt videnskabsideal som hovedfjenden. I de seneste år har vi gang på gang oplevet, at ideologiske og politiske magtkampe tager et ydre udtryk i en videnskabsteoretisk debat, ligesom de tidligere og senere har antaget skikkelse af en religiøs udlægning af den rette lære.

Opgøret om maoismen i Kina blev gjort til en strid mellem taoisme og konfutsianisme, og islamiske magtkampe bliver endnu i dag gjort til fortolkning af den rette lære.

Startskuddet til debatten i vesten kom fra den såkaldte Frankfurtherskole,en gruppe af nuværende og tidligere sociologer ved universitetet i Frankfurth. Af den ældre generation fra 30'erne havde Adorno formet begrebet negativisme i modsætning til positivisme. Medens positivismen spørger hvordan? spørger negativismen: hvorfor ikke? Positivismen beskriver positiviteterne, som de er, og spørger ikke hvorfor de ikke er indrettet anderledes. Det er klart, at det er en problemstilling, som ikke har så stor en betydning for den "hårde" som for den "bløde" virkelighed.

Den hårde virkelighed er den fysiske omverden, medens den bløde virkelighed er menneskenes bevidsthed og samfundsorden, som er påvirkelig af psykologiske, sociologiske og politiske faktorer. Adornos kritik af positivismen som socialvidenskab gik da også på, at den blev samfundsbevarende og konservativ ved ikke at stille spørgsmålstegn ved det bestående samfund, men betragte menneskene som samfundselementer, som skal tilpasses og ikke som individer, der kan stræbe efter at tilpasse samfundet til deres behov.

Den til USA emigrerede Herbert Marcuse gik videre endnu. Ud fra en freudiansk-marxistisk menneskeopfattelse tog han sit udganspunkt i frigørelsen af følelseslivet. Modstykket til "det hele menneske", som var den platonisk-romantiske kombination af følelse og forstand, kaldtes "det eendimensionale menneske", som er identisk med det "teknologiske menneske", der som arbejdskraft og konsument er tilpasset teknologiens krav om effektivitet og materiel vækst.

Mere seriøs var den yngre Jürgen Habermas, der under påvirkning af den såkaldte hermeneutiske filosofi og en nyhegeliansk rationalisme gjorde opmærksom på, at erkendelsen er interessebundet. Hermeneutikken havde ligesom den engelske analytiske filosofi udviklet forståelsen for sprogets karakter af handling og begrebernes intentionale karakter. Alle begreber indeholder vurderingselementer forsåvidt som de i en abstrakt form isolerer visse elementer fra den konkrete virkelighed og ordner dem i overensstemmelse med vore formål og vore interesser og kvalificerer dem i ofte værdiladede ord.

Et bord er f.eks. en sfærisk konstruktion, som har et vist praktisk formål. En skov er en samling af træer af en vis størrelse og intensitet. En terrorist og en partisan kan være den samme person karakteriseret af forskellige grupper af mennesker.

Ud fra denne rigtige opfattelse af erkendelsen om interesse og formålsbestemt blev der af Habermas' elever draget nogle drastiske kortslutninger: Når objektiviteten er død, er subjektiviteten sandheden, eller med andre ord: Når videnskaben ikke er ganske politisk neutral, er al videnskab politik.

Det er klart, at denne montanuslogik er uholdbar. Den rette konklusion måtte tværtimod være, at man så vidt muligt må isolere de vurderende og politiske elementer og analysere og præcisere de forudsætninger, der indgår i vurderingerne. Det er i dag f.eks. klart, at valget af forskningsfelt og projekt ikke er værdineutral, og det er ej heller samfundets prioritering af forskningsbevillingerne. Det er også klart, at man kan opnå større eller mindre intersubjektiv enighed om problemformuleringernes relevans og grundantagelsernes rigtighed ved at definere og præcisere sine præmisser.

Habermas selv troede på fornuftens iboende evne til gennem fri debat at nå frem til "sandheden" og dermed til de rigtige samfundsforhold, en grundindstilling som var beslægtet med Karl Poppers ide om "det åbne samfund". Men den marxistiske ideologi overtog hurtigt ledelsen af studenter- og universitetsoprøret, og den frie debat blev afløst af den sikre tro på sandheden i Karl Marx's analyse af kapitalismen og den historiske nødvendighed af socialismen eller kommunismen som udviklingens mål. Videnskabens opgave blev gennem "kapitallogiske" studier at legitimere denne nødvendighed.

Ringen var nu sluttet, og positivismens ideologikritik vendt til ideologikritikkens aflivning af positivismen. Den "etablerede" videnskab var ikke uden skyld i denne udvikling. Dels var mange ældre videnskabsmænd ude af stand til at optage en videnskabsteoretisk debat, dels anså mange det for ligegyldigt og gad reverenter talt ikke at beskæftige sig hermed, dels var endeligt mange moralsk overbevist om det utilladelige i at blande videnskab og politik sammen.

Nu ved vi, at udviklingen her i landet faldt sammen med behovet for at formulere en styrelseslov for de højere læreanstalter. Vi kender også resultatet, som i det væsentlige er blevet en videregående politisering af de højere uddannelsesinstituationer, som er blevet inddraget i en central, politisk planlægning og styring af uddannelserne gennem direktoratet for de videregående uddannelser og af forskningen gennem forskningsrådene. I det daglige arbejde på institutionerne er det i vidt omfang de faglige organisationer, som gennem repræsentationssystemet har den afgørende indflydelse på beslutningerne om fordeling og udnyttelse af ressourcerne. Den videnskabelige kompetence har ingen særlig eller særligt fremtrædende stilling i beslutningsprocessen, omend forskningen ifølge loven er institutionernes særlige opgave.

Men lad os nu vende tilbage til det indledningsvist formulerede spørgsmål, om vi har råd til frihed.

Vi kan nu se, at spørgsmålet er formuleret i overensstemmelse med en kritisabel anvendelse af positivismen, ikke som videnskabsteori, men som Scientisme, d.v.s. videnskabsideologi. Videnskaben kan ikke afgøre, hvordan samfundets værdier skal prioriteres og altså ikke forudsætte, at materielle værdier er vigtigere end ideelle værdier, og at økonomisk vækst går forud for menneskelig frihed eller retfærdighed.

Vi skal et trin højere op på næste metaplan: Vi er altså ikke på videnskabsplanet, ej heller på første metavidenskabelige plan, som videnskabsteorien udgør, men vi skal op på næste metaplan, nemlig til videnskabsetikken eller den almindelige moralfilosofi.

Den pluralistiske videnskabsteori, som jeg personligt finder indlysende rigtigt, anerkender at forskellige problemstillinger i videnskaben kræver forskellige metoder, men når man har taget stilling til de "politiske" valg af emner og projekter og de logisk-analytiske metoder i teori- og begrebsanalysen, må man respektere nødvendigheden af kvantitative metoders objektivitet og relevans også for human- og samfundsvidenskaberne i det omfang og på de områder, hvor det er muligt. Den alt for tidligt afdøde filosof N.E. Christensen har demonstreret dette ved at sætte grænsen for beskrivelsen usikkerved ved antallet af de beskrevne genstande: Man kan jo bare tælle! Det er det, som de mest rabiate videnskabskritikere

kalder "positivisme" som dermed også legitimeres som en nødvendig og væsentlig side af videnskaben.

Altså videnskaben har ikke noget at gøre i prioriteringen mellem økonomi og frihed. Derimod kan den økonomiske videnskab naturligvis levere det nødvendige materiale til udregning af "frihedens pris". Men den endelige afgørelse ligger på det moralske og det politiske plan.

Skal man kort skitsere de vigtigste politiske ideologier, kan man tage sit udgangspunkt hos Aristoteles, som inddelte samfundssystemerne i monarkier, oligarkier og demokratier. I monarkiet har man en enkelt hersker, og værdifordelingen står i forhold til rang og stand. I oligarkiet (aristokratiet) sker værdifordelingen efter fortjeneste og indsats, og i demokratiet, som beherskede den atheniensiske bystat, der var Aristoteles' hjem, sker værdifordelingen principielt ligeligt.

Aristoteles gav i og for sig ikke en absolut karakter til de forskellige samfundsmodeller, men foretrak dog for grækerne dengang og da den eksisterende polis, som den der bedst tilfredsstillede menneskenes behov for frihed og tryghed. Menneskene er nemlig nok individer med behov for frihed, men de er også samfundsvæsener (zoon politikon), der får deres behov for samarbejde og tryghed tilfredsstillet i samfundet.

En af de væsentlige betingelser for menneskelig lykke er imidlertid retfærdigheden, for Aristoteles troede ikke på det moralløse demokrati, "vulgærdemokratiet", som han havde oplevet det under den peloponesiske krig, hvor folkestemninger havde forrådt vennerne blandt forbundsfællerne og gjort heltene til martyrer og syndebukke.

Aristoteles skelnede mellem to til tre forskellige kategorier af retfærdighed. Den udlignende retfærdighed, som er den ældste, og som er en ydelsesretfærdighed, idet den siger, at der skal være lighed mellem ydelse og vederlag og mellem forbrydelse og straf (øje for øje og tand for tand). Den uddelende (distributive) retfærdighed hører sammen med bydannelsen og sætter den enkeltes retfærdighed i forhold til samfundets interesser. Endelig forudsætter retfærdigheden,

at samfundet har regler, der forudsætter, at lige tilfælde behandles lige. Retfærdighedsideen har forbindelse tilbage til den førklassiske tids mytologi, som tildeler det enkelte individ "sin lod", der bestemmes af moirerne, hvoraf én spinder, en anden udmåler og en tredie klipper menneskets livstråd. Også det romerske samfund og den nordiske mytologi anerkender denne tankegang. Romernes stoisk inspirerede naturret udmøntedes i den berømte maxime: "Honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere" (man skal give enhver sit). Og den nordiske mytologis norner havde samme funktion som de græske moiraer.

Nu skal man ikke tro, at Aristoteles (politiske) demokrati betød, at alle borgere var lige. For det første havde slaverne og kvinderne ingen politiske rettigheder. For det andet havde individet sin plads i et hierarki, hvor de forskellige grupper havde forskellige rettigheder, men kun indenfor de enkelte grupper kunne man gøre krav på lighed.

Det var først de senere stoikere, som postulerede alle menneskers principielle lighed, idet disse i kraft af deres fornuft havde part i den guddommelige fornuft og dermed var lige guddommelige. Den stoiske lighedstanke blandedes i Roms kejsertid med den kristne lighedstanke, som begrundedes på en beslægtet måde. Den politiske praksis var såvel i det kejserlige Rom som i den følgende kirkelige middelalderstat en ganske anden. Det feudale system var tværtimod baseret på en høj grad af ulighed, som begrundedes med den augustinske lære om gudsstaten og de to sværd, som betyder, at den verdslige magt i guds navn forsvarer kirken og freden i samfundet.

Det er også umiddelbart indlysende, at et fattigt, agrarisk og statisk samfund som middelalderens, må prioritere helhedens interesser over den enkeltes for at sikre den kollektive overlevelse, og her har en ligelig værdifordeling, som Aristoteles sagde, ingen mulighed. Demokratiets lighedsideologi forudsætter, som Middelhavets handelsbyer i den klassiske tid havde det, en vis velstand, og grundlaget herfor skabtes i Vesteuropa først efter de store opdagelser i 1400-tallet.

Allerede den norditalienske renæssance havde genoplivet

en klassisk tro på menneskenes egen lovgivningskompetence og en principiel individualisme baseret på fornuften. Men det var først i 1600-tallet, at denne radikale politiske ideologi udmøntedes i ideen om samfundskontrakten der betragter menneskene som frie, lige og fornuftige, og det rette samfund som baseret på en overenskomst, der sikrer disse individuelle rettigheder. Vi har hørt om den rationalistiske naturretsteori, som udcicellerede denne tankegang og skabte materialet for den demokratiske statsform.

Oprindeligt var dette demokrati baseret på forudsætningen om den fornuftige debat mellem oplyste mennesker, som det siges i den amerikanske uafhængighedserklæring. Realiteten var dog snarere, som det erkendtes et århundrede senere i Vesteuropa, en kamp om lovgivningen mellem samfundets modstående interesser, "kampen om retten" kaldte den tyske retsteoretiker, Rudolph v. Jhering, lovgivningsprocessen, og anvendte altså den samme kamp- eller konfliktmodel, som hans samtidige kollega Karl Marx.

Men medens Jhering tilhørte det social-radikale parti, der ligesom liberalismen byggede på antagelsen af det enkelte individs frihed som overordnet samfundets interesser, antog Karl Marx at samfundets interesser er de primære, som individerne må indrette sig efter. På dette punkt er der et nært slægtskab mellem socialismen og konservatismen, som også betragter individerne som underordnet helheden, idet den enkelte generation blot er forvaltere af menneskehedens, nationens, virksomhedernes og institutionernes, kulturens og kirkens interesser.

Socialismen og konservatismen er altså principielt kollektivistiske i deres menneskesyn, medens liberalismen og radikalismen principielt er individualistiske. Men ligesom liberalismen under udviklingens pres har givet efter i kravet om den uregulerede individuelle frihed, har socialismen også gjort koncessioner fra det kollektive lighedskrav,og begge har udviklet henholdsvis en socialiberal og en liberalsocial (socialdemokratisk) ideologi.

Allerede i midten af forrige århundrede udformede englænderen John Stuart Mill en sådan utilitarisk filosofi,

som korrigerede Adam Smith's principielle kapitalisme. Smith antog i slutningen af 1700-tallet, at individernes stræben efter at opnå lykke for sig selv, ville tendere mod at blive til samfundets gavn. Hos Smith fremtrådte det længe som et postulat, indtil man for nylig fandt hans retsfilosofiske skrifter, hvoraf det fremgik, at hans menneskesyn var påvirket af den kontinentale naturret og dermed af antagelsen af menneskets sociale natur.

På denne baggrund er Smith's tankegang forståelig, men ikke desto mindre er der grund til at tvivle på, at menneskets egoistiske stræben efter lykke uden samfundsregulering vil føre til samfundets gavn. Det var Stuart Mills opfattelse, som bekræftedes af den tidligere kapitalismes sociale ulykker, som vi kender dem fra Dickens samtidige romaner. Stuart Mill betragtede samfundsnytten som det ledende princip for samfundsstyringen, og mente at parlamentet gennem sin lovgivning måtte afstemme individernes krav om frihed og lighed med samfundets krav.

I begyndelsen af dette århundrede løb den utilitariske og den socialistiske ideologi sammen med den naturalistiske menneskeopfattelse og en logisk-empiristisk videnskabsteori, som alt i alt førte til en grundlæggende forudsætning hos alle demokratiske partier i de vestlige lande, om at det efter 1. og især 2. verdenskrig gjaldt om at genopbygge den materielle velstand, der så at sige fra at være et middel blev gjort til et mål i sig selv. Uenigheden mellem de socialdemokratiske og de "borgerlige" partier gjaldt ikke "samfundsnyttens" primat og opbygningen af en voksende materiel velstand, men blot fordelingen af den voksende velstand.

Efter den ideologiske eksplosion i 1960'erne, da den materielle velstand var blevet en selvfølge for en hel generation, den første i verdenshistorien, begyndte man indenfor moralfilosofien og samfundsvidenskaberne i takt med positivismekritikken et voldsomt opgør med "samfundsnytten" og den heraf bestemte "rationalitet" og "effektivitet". Fra alle sider, venstre- og højreorienterede kredse opponerede man mod opfattelsen af mennesket som bestemt endeligt af "det teknologiske samfund".

Marxisterne anbefalede et alternativt samfund, som ganske vist henviste individerne til at gå op i samfundet på en "modsigelsesfri" måde, når blot den private ejendomsret til produktionsmidlerne blev ophævet; frihed og lighed ville derved opstå af sig selv.

Men liberale og radikale kredse kritiserede også den umyndiggørelse, som ligger i samfundets ubetingede supremati og opfattelsen af individerne som ansvarsløse ofre for individuelle og samfundsmæssige kræfter.

Den norske kriminolog Nils Christie kritiserede den tidsubestemte behandling af kriminelle, idet han polemisk udtalte, at man havde stjålet ansvaret fra menneskene. Solsjenitsyns kritik af Gulag Øhavet er et uhyggeligt memento om, hvordan det går, når menneskeligheden sættes i system. Den amerikanske moralfilosof John Rawls vendte sig igen til den klassiske samfundskontrakt, idet han fremhævede, at helheden vel har sin store betydning, men at den enkeltes frivillige tilslutning til samfundet er et fundamentalt individuelt retfærdighedskrav, som må konkurrere med samfundsnytten som samfundets grundværdi.

Rawls forsøger at afstemme friheden og ligheden. Han antager, at menneskene ville vælge en ligelig værdifordeling, hvis deres strategiske muligheder var gemt bag et "slør af uvidenhed", og fra dette hypotetiske udgangspunkt for en samfundskontrakt slutter han, at værdifordelingen i princippet må være ligelig, eftersom det var denne ordning, som alle fornuftige mennesker, efter hans mening ville have tilsluttet sig under forudsætningen om mulighedernes principielle usikkerhed.

Der kan rettes, og der er rettet mange indvendinger mod Rawls' forudsætninger, men det fører for vidt her at komme ind på denne diskussion. Jeg vil derimod fremhæve, at Rawls selv fraviger den ligelige værdifordeling, hvis blot en produktiv indsats også er til gavn for de "ringest stillede". Hermed har Rawls taget hensyn til, at retfærdigheden ikke kan reduceres til at være en "distributiv" retfærdighed, men også indeholder en "ydelsesretfærdighed", der kræver en vis forholdsmæssighed mellem indsats og belønning.

Noget andet er, at denne betragtning især har betydning i en økonomisk stagnationsperiode, hvor samfundet har et særligt behov for en produktiv indsats, der ikke kvæles i en fordelingspolitisk nulløsning. Omvendt viser det sig, at tolerancen bliver mindre i nedgangs- eller stagnationsperioder, således at kravet om lighed antager en absolut karakter ved de politiske indgreb.

Det, som vi er vidne til for tiden, er netop en paradoksal situation i de vestlige samfund under presset af olieprisstigningernes dræning af samfundenes købekraft. Retfærdighedskravet i betydningen den "distributive" retfærdighed, som det antager i demokratiske velstandssamfund, har taget magten såvel fra "samfundsnyttens" effektivitetskrav som fra den "udlignende" retfærdighed, som måske tilsammen ville have tjent ikke alene samfundet men også de svagt stillede bedre på lidt længere sigt.

Men det bedste kan blive det godes fjende, som Alex Tocqueville profetisk sagde det allerede for 150 år siden: Jo mindre ulighederne bliver i samfundet, desto mere utålelige bliver de tilbageværende uligheder.

Måske er det rigtigt, som den engelske sociolog Kenneth Arrow antager, at det er en logisk umulighed under demokratiske forhold at afstemme samfundets interesser med såvel

frihed som lighed, eller effektiviteten med den udlignende og den distributive retfærdighed.

SAMFUNDETS SYN PÅ GODT OG ONDT

Begreberne "godt" og "ondt" forudsætter logisk hinanden ligesom Gud og Djævel, himmel og helvede. Det er ikke muligt at tænke det ene uden samtidigt at forudsætte det andet. Det har man vidst, siden den græske førsokratiske filosof Heraklit i det 6. årh. før vor tidsregning, formentlig under persisk påvirkning, indførte dualismen i vor tænkning.

"Godt" og "ondt" er logiske forudsætninger for "ansvar" som begreb, og i det følgende vil jeg beskæftige mig med ansvarsproblemet, som det har udviklet sig i retshistorien og samfundsfilosofien. Jeg vil vise, hvorledes ansvaret opleves som et objektivt og et subjektivt begreb afhængigt af den herskende menneskeopfattelse, som igen hænger sammen med de eksisterende samfundsforhold.

Begreberne "godt" og "ondt" er moralske og ikke retlige begreber; naturligvis er de også centrale religiøse begreber. Men retlige er de altså ikke, og jeg går ud fra, at det er retlige problemer, jeg skal tale om, når man vil høre om samfundets syn på godt og ondt. Med et udtryk fra middelalderens katolske moralfilosofi kan man sige, at retlige pligter bedømmes af samfundets institutioner, medens de moralske hører hjemme ved samvittighedens domstol. Retten er ikke blot dele af moralen, som underkastes samfundets autoritative reguleringssystem; retsreglerne angår så meget andet end egentlige moralske problemer, og det er heller ikke tilnærmelsesvist alle eller de fleste moralregler, som er lige ved at blive optaget i det retlige regelsystem.

På den anden side må der nødvendigvis til enhver tid være en vis overensstemmelse mellem samfundets moral og retssystemet. Fra de mest primitive til de mest udviklede moderne samfundsformer styres samfundet i mere eller mindre fuldkommen grad af et politisk system, som fastlægger reglerne for samfundets funktioner, især for de institutioner, som skaber samfundets regler, administrerer samt afgør konflikter.

I primitive samfund kan det være vanskeligt at skelne imellem religiøse, moralske og retlige institutioner og regler. Som oftest vil samfundets regler være begrundet i sædvaner, som oftest føres tilbage til mytiske eller religiøse forfædre. Det er først på et relativt sent udviklingstrin, man når frem til den opfattelse, at retten er noget, menneskene selv kan skabe og benytte instrumentalt til at styre samfundet i overensstemmelse med politiske eller moralske mål.

De såkaldte sofister i det før-sokratiske Athen (5. årh. f.K.) er de første, som på én gang afviste rettens religiøse forankring og sædvaneforankring, idet sofisterne som bekendt på én gang mente, at guderne og retsreglerne er menneskeværk. Men allerede Sokrates og hans store efterfølgere, Platon og Aristoteles, stillede spørgsmålstegn ved menneskenes frie adgang til at vælge samfund og retsregler. Begge mente, at samfundet måtte indrettes efter visse moralske principper. Platon ønskede en slags kommunistisk diktatur under anførsel af filosofferne, medens Aristoteles mente, at samfundet burde indrettes i overensstemmelse med menneskets natur. Og ifølge Aristoteles er mennesket et socialt dyr (zoon politicon), der kun trives i et samfund, der opfylder visse retfærdighedskrav. Aristoteles skelnede her mellem den udlignende og den uddelende retfærdighed.

Den udlignende retfærdighed, som Aristoteles har overtaget fra de såkaldte pytagorærere, består i, at ydelse skal modsvare ydelse. I kontraktsretten består den i, at ydelse og vederlag skal svare til hinanden, og i reaktionsretten til, at reaktionen skal stå i forhold til den begåede brøde. Denne ældgamle retfærdighedsforestilling, som kan føres helt tilbage til de ældste ægyptiske kulturer, har vægten som symbol. Den uddelende retfærdighed er en meget nyere tanke, som Aristoteles har hentet hos Solon, den første lovgiver i den udviklede atheniensiske stat i det 6. årh. Først med dannelsen af bysamfundet opstår idéen om, at samfundet kan fordele goderne mellem borgerne i overensstemmelse med deres fortjenester i samfundet.

En principiel lighedsgrundsætning opstilles derimod af de efterfølgende stoikere, der ligesom Aristoteles og Platon mente, at menneskenes væsentligste egenskab, som adskiller dem fra dyrene, er fornuften. Men stoikerne gik videre og antog, at denne fornuft er en afspaltning af Guds universelle fornuft, som hvert enkelt menneske altså har del i, hvorfor man sluttede, at menneskene af den grund måtte være ligeværdige individer.

I det romerske samfund var retten også oprindeligt anset for at være af religiøs karakter. "De 12 tavlers lov" nedskrives i Rom omkring 450, altså nogenlunde samtidigt med at mosebøgerne færdigredigeres i Palæstina. Mosebøgerne har jo også denne blandede sædvaneretlige og religiøse karakter. I det senere republikanske Rom opleves retten i højere grad som menneskeskabt, men med kejserdømmet omkring Kristi fødsel og senere antager retten igen guddommelig karakter. Efter Romerrigets fald og folkevandringstiden er det en almen europæisk opfattelse, at retten primært er sædvanebestemt. Retten skabes ikke af konger og folkeforsamlinger, men findes eller udfindes. De nordiske landskabslove fra det 12. årh. er ikke som antaget af mange egentligt vedtagne love, men tværtimod private nedskrifter af gammel sædvaneret. Det er først med Jydske Lov fra 1241, at man finder et eksempel på en egentlig verdslig lovgivning, idet Jydske Lov jo ifølge fortalen er givet af Kong Valdemar Sejr og siden sikkert vedtaget af Landstinget i Viborg. Indtil da var det den almindelige europæiske indstilling, at ny ret kun kunne skabes af kirken, der givetvis også havde en finger med i spillet ved nedskriften af landskabslovene og ved redaktionen af Jydske Lov. Og det var da også først i den følgende tid, at idéen om fyrstens lovgivningskompetence antog form; men først med de naturretlige forfattere i det 17. og 18. årh. vendte man tilbage til den gamle sofistiske lære om kontrakten, som på én gang er grundlag for borgernes politiske selvbestemmelse (samfundskontrakten) og for retsstiftelse gennem vedtagelse. Kontrakten som viljesudtryk blev ikke alene grundlaget for den private retsstiftelse, men også det tankemæssige grundlag for den senere demokratiske lovgivningsprocedure.

I det foregående har jeg især beskæftiget mig med retskildeproblematikken, eller spørgsmålet om, hvilke principper der i et samfund på ethvert givet tidspunkt findes for produktion eller anerkendelse af gyldig ret, d.v.s. regler som samfundets medlemmer og de retshåndhævende myndigheder anser for at være forpligtende. Vi har set, hvorledes en naturretlig opfattelse, der finder rettens gyldighed i henvisninger til verdensordenen, Gud, den menneskelige fornuft eller sædvanen, konkurrerer med en retspositivistisk opfattelse, der opfatter retten som menneskeskabt, beroende på konvention, med det formål at styre samfundet i en bestemt retning. Den naturretlige opfattelse er i princippet baseret på den antagelse, at retsstiftelsen ikke er vilkårlig, at menneskene altså ikke kan indrette samfundet og dets retsregler efter forgodtbefindende, men at der altså er religiøse, moralske eller naturlige begrænsninger i mulighederne for samfundets indretning. Retspositivismen er i princippet baseret på den modsatte antagelse af, at mennesket står frit i valget af mål og midler for samfundets indretning.

Den naturretlige tænkning har ikke blot haft relation til spørgsmålet om rettens gyldighed, men også til spørgsmålet om rettens indhold. Alle, som erindrer retsopgøret efter Anden Verdenskrig, vil også erindre debatten om, hvorvidt Det tredie Riges retsregler var "ret" eller "uret". Mange gjorde f.eks. gældende, at de tyske jurister i Nazi-tiden burde have gjort oprør og nægtet at anvende nazismens regler, i hvert fald i det omfang, de førte til jødeforfølgelse, koncentrationslejre og anden uretfærdig ret. Mange vil sikkert også huske ungdomsoprøret i 60-erne, der under anførsel af den tysk-amerikanske filosof og sociolog Herbert Marcuse opfordrede ungdommen til at gøre oprør mod det autoritære samfundssystem og nægte at følge samfundets regler. Især i U.S.A. fik denne "civil disobedience" praktisk betydning gennem de unge menneskers vægring ved at gøre militærtjeneste i Vietnam; men overalt i verdenen skyllede ungdomsoprøret hen over universiteterne og førte til forskellige aktionsformer, der i hvert fald i begyndelsen fik betydning for ændringer i universitetslovgivningen.

I begge tilfælde var der altså tale om en argumentation, der gik på, at man ikke havde nogen virkelig forpligtelse til at efterkomme retsregler, som vel var tilblevet i overensstemmelse med det gældende politiske system, men som alligevel af den eller de berørte måtte antages at være uretfærdige eller umoralske. Denne oprørsret, som historisk har sine forudsætninger i det gamle feudalsystems håndfæstninger og i den senere samfundskontraktsteori, har altså sit udspring i forudsætningen om, at de herskende til enhver tid vil overholde betingelsen for deres magt, nemlig at de vil respektere moralens og Guds bud.

Den engelske retsfilosof Herbert Hart har ligesom vor landsmand Alf Ross og den øvrige moderne positivistiske retsteori benægtet, at der gælder en overpositiv naturlig ret, som begrænser muligheden for den menneskelige retsstiftelse. Han mener, at det er en forvirring af begreberne at blande ret og moral sammen. I stedet for at tale om ugyldig ret, vil han tale om umoralsk ret. Derimod anerkender han, at hvert retssystem må indeholde nogle fundamentale regler, hvis samfundet overhovedet skal kunne bestå - et "minimum content" af moralske principper: "it includes rules restraining the free use of violence and minimal forms of rules regarding honesty, promise keeping, fair dealing, and property". Det er formentlig samme tankegang, som får professor Løgstrup til at tale om suveræne livsytringer som primære, af den menneskelige natur udspringende moralske grundprincipper.

Ser man tilbage i tiden på alle hidtil kendte retssystemer, fra de mest udviklede til de mest primitive, vil man kunne genfinde retlige principper, som modsvarer de moralske grundprincipper: du må ikke lyve, du må ikke stjæle, du må ikke slå ihjel o.s.v. Beskyttelsen af den personlige og tinglige integritet har altid været og vil formentlig altid være grundpillerne i en menneskelig retsforfatning. Men i øvrigt er det klart, at kravene til et givet samfunds retsystems nærmere indhold afhænger af samfundets historiske, sociale, økonomiske og politiske situation. Det er denne realistiske erkendelse af retsreglernes sammenhæng med samfundsforholdene, som første gang er formuleret af franskmanden Montesquieu i hans bog "l'Esprit de Loi", og som også genfindes i en lidt anden form i den marxistiske retsteori.

Som indledningsvist nævnt er begrebsparret "godt" og "ondt" af moralsk kategori. Spørgsmålet kommer i samfundsmæssig og retlig henseende klarest til udtryk i reaktionsretten. Retsreglerne er fra de tidligste tider ikke centreret omkring rettighederne, men omkring pligterne, og især omkring overtrædelserne af samfundets regler. Problemet har fra de tidligste tider været, hvorledes man reagerer mod overtrædelser af retsreglerne, og hvilken form reaktionen skulle have, ikke alene for at ophæve den skete retskrænkelse, men også for præventivt at forhindre fremtidige retskrænkelser.

Primitive samfund er, så vidt man ved, altid familie- eller slægtssamfund. Der eksisterer af gode grunde ingen central statsmyndighed og derfor ingen officielle institutioner, som tager sig af regelproduktionen, regeladministrationen og konfliktløsningen. Derfor er der også mange etnologer og jurister, som mener, at sådanne samfund, der altså hverken har folketing, ministerium eller domstole, slet ikke har retsregler. Denne opfattelse er imidlertid ikke nødvendig, idet det er muligt at betragte retten funktionelt og altså betragte de institutioner og regler, som i primitive samfund løser de problemer af retlig karakter, som i moderne samfund løses af de formelle institutioner, som værende retsregler.

Det er karakteristisk for primitive samfund, at man tænker kasuistisk og ikke i abstrakte begreber og almindelige regler. Endvidere er det karakteristisk for de ældste kendte retsforfatninger, at de opererer med det objektive retsbrud. Altså er sanktionen mod lovovertræderen ikke betinget af, at den pågældende har gjort sig skyldig i nogen forbrydelse. Det er den blotte overtrædelse af reglerne, som fører til henholdsvis en straffe- eller erstatningsreaktion. Inden for slægten eller familien opretholdes ro og orden ved interne midler, og kun konflikter mellem forskellige slægter eller stammer giver anledning til retlige problemer. Reaktionsformen er på de primitive udviklingstrin altid hævnen, som altså på én gang er den nødvendige og den eneste form for retshåndhævelse, når der ikke findes nogen central magt. Blodhævnen findes især for de grovere forbrydelser, manddrab,

tyveri, voldtægt o.s.v., som forstadium til alle kendte retssystemer. Den findes som subkultur endnu den dag i dag på Korsika, i Albanien, i Tyrkiet, på Sardinien og formentlig flere andre steder, selv i den såkaldt civiliserede verden (jfr. filmen "Godfather"). Reminiscenser af dette retshåndhævelsessystem er litterært behandlet af Shakespeare i tragedien om Romeo og Julie, hvori den dramatiske pointe jo netop er den, at de unge mennesker ikke må få hinanden, fordi de tilhører slægter, som befinder sig i en tilstand af fejde.

Senere afløses hævnen af et kompositions- eller bødesystem. Samfundet har behov for fred indadtil og ro udadtil, og derfor har man ikke råd til disse opslidende og uudtømmelige slægtsfejder. Man har behov for forsoning, og forsoningsretten implicerer altså, at krænkelsen omsættes til et beløb i penge, en bod, som oprindeligt formentligt er fastsat gennem voldgift, men senerehen, og det er den situation, som vi genfinder i landskabslovene, er omsat til et fast bødetakstsystem. Bøderne er ikke primært fastsat i forhold til skadens, men i forhold til krænkelsens værdi. Derfor ser man, at forskellig bødetakst kan anvendes for samme skade, afhængigt af den krænkedes sociale stilling og måden hvorpå skaden er påført. I øvrigt er det ikke gerningsmanden, der betaler, og ejheller den krænkede, som modtager bøden, det er derimod et opgør mellem slægterne, som er samfundets ældste enhed.

Overgangen fra et sådant kollektivistisk slægtssamfund og objektivt retshåndhævelsessystem og til et individualistisk og af skyld betinget retshåndhævelsessystem forudsætter overgangen fra et agrarsamfund til et bysamfund, der er domineret af handel og søfart. Det er ingen tilfældighed, at den individualistiske skyldlære bryder igennem i tiden mellem Det gamle Testamentes endelige redaktion og Kristi fødsel, i Grækenland i tiden mellem det 6. og det 4. årh., og i Rom i tiden efter år 450 f.K. Endnu mosebøgerne er domineret af slægtsansvaret - synderne skal nedarves i indtil 7. led, - og arvesynden er ikke betinget af den enkelte synders skyld. Straffesystemet er baseret på det såkaldte talionsprincip - øje for øje, tand for tand - og også i Det gamle

Testamente findes der adskillige eksempler på, at en oprindelig hævn er afløst af bøder. Overgangen fra den kollektivistiske til den individualistiske moral- og retsopfattelse i Grækenland finder sted samtidigt. Den ældre slægts- og skæbnebestemte retsopfattelse findes repræsenteret i Aiskylos' tragedier, især Orestien, som er skrevet i 458 nogenlunde samtidig med moseloven og "de 12 tavlers lov" i Rom. Tragedien drejer sig netop om det absurde i, at blodhævnen rammer slægten og ikke gerningsmanden. I "de 12 tavlers lov" finder man den samme overgang fra et oprindeligt hævnsystem til et bods- og talionsprincip.

Professor Hammershaimb har i sin afhandling om dommedagsprofeterne netop sproghistorisk påvist, at den individualistiske, etiske tænkning har sin oprindelse i midten af det 5. årh.'s Palæstina. Han antager, sikkert med rette, at denne vending i moralen har sammenhæng med urbaniseringen, som opløser de gamle slægts- og statusrelationer og overlader de gamle og børnene til sig selv, eftersom de ikke har nogen funktion i en handels- og søfartsøkonomi i modsætning til den gamle agrar- eller beduinkultur, hvor de ældste samtidigt repræsenterer den højeste visdom, og børnene den fremtidige forsørgelse.

Hartvig Frisch har i sin bog "Magt og ret i Oldtiden" også på filologisk grundlag dokumenteret, at begreberne "godt" og "ondt" først udformes som almenbegreber i det 6. årh.'s Athen, samtidig med at Solon gav nye love og dermed anledning til idéen om den distributive retfærdighed. Den nye lovgivning var bl.a. en gældssanering, nødvendiggjort af bøndernes gældssætning til byerhvervene, muliggjort af indførelsen af et abstrakt pengebegreb, som er en anvendelse af den abstrakte begrebsdannelse. Samtidig med disse begrebsmæssige nydannelser ser vi, hvorledes den kollektive slægtsopfattelse med blodhævnen, som vi kender den fra de homeriske digte og de klassiske tragedieforfattere, afløses af en individualistisk menneskeopfattelse, som vi kender den hos de såkaldte sofister, og en individuel moralopfattelse, som er repræsenteret hos Sokrates og hans efterfølgere, Platon og Aristoteles.

I den romerske republik udvikler der sig efter "de 12 tavlers lov" efterhånden en individualistisk retsopfattelse og en almindelig skyldlære. Men den har vanskeligt ved at slå igennem i det feudale Europa efter Romerrigets fald, selvom den er i overensstemmelse med den kristne lære.

Det er i den forbindelse interessant at læse ærkebiskop Anders Sunesens parafrase over Skånske Lov fra begyndelsen af det 13. årh. Anders Sunesen må naturligvis tage afstand fra lovens objektive retshåndhævelses- og bevislære, ligesom han må tage afstand fra reglerne om, at bøder betales af gerningsmandens slægt til den forurettedes slægt. Han må tale for indførelsen af den kristne individualisme med skyld, ansvar og subjektivt bevis. Men, siger han, for den forurettede er det naturligvis lige slemt, om han bliver skadet med eller uden vilje. Anders Sunesen formulerede herved sandsynligvis sin tids almindelige opfattelse, og først i midten af det 18. årh. anerkender den civilretlige erstatningsret i de vesteuropæiske lande, herunder Danmark, en almindelig skyldlære. I de mellemliggende århundreder havde det gamle slægtssamfund gradvist udviklet en stærkere centralmagt, som overtager den væsentligste del af retshåndhævelsen indadtil.

Allerede fra midten af 1200-tallet vokser kongemagten frem i alliance med kirken, og fra 1300-tallet og til slutningen af 1600-tallet udøver kongen magten i samfundet i samarbejde med adel og rigsråd. I denne periode udvikles en sondring mellem strafferetten på den ene side og erstatningsretten på den anden side. Strafferetten, som tager sig af den side af retsbruddet, som truer samfundet, er kongens og samfundets sag, og i visse tilfælde kirkens. I begge tilfælde er gerningsmandens skyld en betingelse for samfundets reaktion. Det er især visse statsforbrydelser, samt tyveri, drab og under visse omstændigheder ægteskabsbrud, der bliver straffet, og ofte med døden ved hængning eller halshugning. Men helt op til Danske Lov fra 1683 opretholdes stadigvæk sideløbende det gamle system med bøder for almindeligt drab og for skader på person og ting. Reaktionen er i disse til-

fælde stadigvæk ikke betinget af subjektiv skyld, og der er stadigvæk tale om et opgør mellem slægter og ikke mellem individer. Den endelige adskillelse mellem straf og erstatningsret finder som sagt først sted i slutningen af det 18. årh.

Sprogligt set er generaliseringen af begreberne "godt" og "ondt" som nævnt af relativ ny dato. I det græske sprog er begrebet "godt" før det 6. årh. ikke et alment men en funktionelt begreb. "Godt" betyder altså "god til", f.eks. en økse er god til at hugge med, og et sværd er godt til at stikke med. Mennesket kan være en god skrædder, en god smed eller en god soldat. Et menneske kan ikke være godt sådan i al almindelighed. Menneskets tilværelse er på denne tid heller ikke i så høj grad bestemt af fortjenester eller fejl, men af gudernes vilje og skæbnen. Individualismen slår som sagt først igennem med sofisterne, for hvem godt og ondt kun er konventionelle begreber. Sokrates afviste ganske vist denne konventionelle definition på "godt" og "ondt" og antog, at "det gode" og "det onde" er moralske kvaliteter.

Som fornuftsvæsen må mennesket være indstillet på at gøre det gode, således at valget af den rette handling blot er et resultat af den rette indsigt. Når man ser tilstrækkeligt klart ind i sig selv, vil man altid finde frem til den rette handling. Denne opfattelse af, at indsigten i, hvad der er den rette handling, altid er resultatet af en erkendelsesproces, er fælles for alle senere naturretlige opfattelser. Det er netop denne opfattelse af, at der findes evige og uforanderlige regler for den rigtige handling, forankret i den menneskelige natur, som er repræsenteret i oplysningstidens rationalistiske naturretsteori fra Hugo Grotius i 1600-tallet til Samuel Pufendorff og Thomasius i det 18. årh. Den engelske filosof David Hume kritiserede denne antagelse, idet han mente, at erkendelse og vurdering er to forskellige processer. Når man vurderer, siger man ikke noget om den genstand, man vurderer, men kun noget om sig selv og sine egne følelser. Humes skepsis var så udtalt, at han endog forkastede årsagssætningen som gyldig for erkendelsen. Årsagssætningen kan ikke bevises, sagde han.

Immanuel Kant gav Hume ret i begge grundantagelser. Men i stedet for at udvikle erkendelsesteoretiske paradokser vendte Kant problemerne om til at angå betingelserne for den menneskelige erkendelse og det menneskelige samfund. Kant delte menneskets verden op i to: frihedens og nødvendighedens verden. Frihedens verden er handlingens verden. Forudsætningen for, at man kan tale om et ansvar, er friheden; derfor må friheden være grundprincippet for de menneskelige handlinger. Omvendt er nødvendighedens verden naturlovenes verden, og årsagsloven skal ikke bevises, men må forudsættes som en betingelse for vor erkendelse på samme måde, som friheden må forudsættes som betingelse for handlingens, d.v.s. moralens verden.

Hos Kant adskilles hermed fundamentalt erkendelse og vurdering, og friheden gøres til moralens og rettens grundprincip. På den anden side adskilles retten og moralen. Retten er et positivt samfundsfænomen, d.v.s. historisk og baseret på ydre tvang, hvorimod moralen er ideel og begrundet i pligten og friheden, og den enkeltes frihed er kun begrænset af de andre individers lige ret til frihed. Moralen bliver rent formel og et kategorisk imperativ. Den eneste materielle moralgrundsætning er den gyldne regel, som går ud på, at man skal handle mod andre således, som man forventer, at de skal handle mod en selv. Kants filosofi fører altså til moralsk individualisme og retspositivisme. Samtidig fører princippet om den individuelle frihed til en samfundstænkning, som begrænser individernes frihed så lidt som muligt, den såkaldte "natvægterstat", hvis opgave kun er at holde ro indadtil og udadtil og i øvrigt ikke blande sig i de privates indbyrdes forhold.

Hermed har den individualistiske ansvarstænkning fået sit yderste udtryk. Reaktionsrettens opgave bliver at tugte den onde vilje og at bringe den begåede uret ud af verden.

Denne a prioriske reaktionstænkning tog ikke hensyn til samfundets interesser. Den tidligere reaktionstænkning, som Kant tog afstand fra, men delvis indhentede, gik fra den middelalderlige forsonings- og hævntænkning over den senere afskrækkelsesteori, som efter reformationen i de protestantiske lande kom-

bineredes med den mosaiske rets gengældelsestankegang, til oplysningstidens teoretikere, der fremhævede forebyggelsen og kravet om humane behandlingsformer, og som efterhånden fik de gamle livs- og legemsstraffe afløst af frihedsberøvelse. Også Kants efterfølgere, Fichte og Hegel, understregede samfundets interesse i moral og ret. Præventive synspunkter kom efterhånden til at dominere den reaktionsretlige tænkning. I slutningen af århundredet fik den utilitaristiske tænkning især i England betydning for forholdet mellem individ og samfund. Stuart Mill mente vel ikke som Bentham, at den størst mulige lykke for det størst mulige antal automatisk opnås gennem de enkeltes frie valg. Ifølge Stuart Mill er det nødvendigt også at foretage indgreb i folks frie udfoldelsesret, idet der må foretages kvalitative prioriteringer mellem behovene. I princippet var samfundsnytten for Stuart Mill, som for socialismen, afgørende for vurderingen af handlingens kvalitet. - Hvad der er godt for samfundet, er også godt for den enkelte.

Omkring århundredeskiftet kombineredes denne utilitaristiske tænkning med den naturalistiske tankegang, som ikke ser de menneskelige handlinger som udslag af en god eller ond vilje, men som følger af samfundsmæssige årsager. En forbrydelse er altså enten en følge af et sygt samfund eller et sygt sind. Marxismen fulgte, som vi ved, den første tankegang til dens logiske konsekvens, medens psykologien trak i den modsatte retning. Men fælles for begge opfattelser er, at ansvaret forsvinder. Mennesket bliver ikke ansvarligt for sine handlinger, og må derfor enten opdrages eller helbredes. I begyndelsen af dette århundrede ser man derfor også overalt en tendens til, at den strafferetlige reaktion afløses af en behandlingsideologi. Fængslerne afløses af psykopatforvaring, arbejdsanstalter og retspsykiatriske afdelinger, ungdomsfængsler, opdragelseshjem og andre sociale institutioner. Fælles for disse reaktioner er, at formålet ikke er at straffe, men at helbrede eller at opdrage. Det siger sig selv, at forholdsmæssigheden mellem den begåede forbrydelse og den anvendte sanktions indgreb og længde ikke længere kan spille

nogen rolle. Behandlingen er naturligvis i princippet tidsubestemt og afhænger af, hvor hurtige resultater man kan opnå med genopdragelse eller helbredelse.

I den nyeste tid har den strafferetlige praksis konstateret, at de nævnte behandlingsformer i det væsentlige er uden særlig værdi, samtidig med, at de straffede har oplevet det som en uretfærdighed, at straffen ikke har stået i forhold til deres forbrydelse, og at den tidsubestemte anbringelse har ført til alvorlige psykiske problemer.

Derfor har den nyere strafferetlige og reaktionsretlige debat i det hele taget koncentreret sig omkring det inhumane i den tidsubestemte straf, ikke alene derved, at den er unyttig og unødvendigt belastende, men også derved at den er krænkende for lovovertræderne. Ikke alene derved at den "retfærdige" forholdsmæssighed ophæves, men også derigennem at ansvaret tages fra dem. Den norske kriminolog Nils Christie taler ligefrem om det tyveri af ansvar, som finder sted, når reaktionen afløses af behandling og overtages af en hærskare af professionelle behandlere, fra pædagoger til socialrådgivere m.v. I folkedemokratierne har man imidlertid formelt på grundlag af Marx' antagelse af, at enhver forbrydelse er samfundsskabt, til dels frigjort sig fra det traditionelle strafferetlige sanktionssystem og indført et moraliserende, pædagogisk og behandlingsorienteret system. Solsenitsyn har i Gullag-bøgerne, og den senere tids systemkritikerprocesser i Sovjetunionen har afsløret, hvorledes et sådant formelt humant behandlingssystem kan anvendes som et politisk undertrykkelsesmiddel.

En voksende erkendelse af, at forbrydelser ikke afskaffes med ændringer i samfundet, at det er inhumant at ophæve det individuelle ansvar, og at behandling fører til mulighed for misbrug, giver anledning til en almindelig advarsel mod en farlig og naiv tro på, at det onde kan udryddes ved behandling eller samfundsændringer. Samfundets interesser i at undgå lovovertrædelser eller i at uskadeliggøre lovovertrædere kan heller ikke føre til en ubegrænset anvendelse af sanktioner, herunder fri-

hedsberøvelse og i sidste instans udslettelse ved dødsstraf. Juristerne erkender i nutiden, at lige så lidt som man kan tage ansvaret fra folk, kan man af hensyn til samfundets interesser forsvare drastiske indgreb i den personlige frihed og integritet. Retfærdigheden kræver ikke nødvendigvis hævn, men derimod stadig forholdsmæssighed mellem forbrydelse og straf.

Det er min opfattelse, at det er en falsk eller mangelfuld problemstilling at gå ud fra, at der er tale om et enten/eller. Tværtimod må der foreligge et både/og. Mennesket er både et samfundsvæsen og et individ; derfor er det nødvendigt at fastholde såvel et objektivt som et subjektivt ansvarsbegreb.

Det objektive ansvar hænger sammen med en kollektivistisk samfundsopfattelse og er begrundet i samfundets interesse i at modvirke forstyrrelser i samfundsordenen. Det er den onde handling, ikke den onde vilje, som rammes, enten derigennem at ondet ophæves,- materielt i "erstatningsretten", ideelt i "strafferetten",- eller derved at ondets rod fjernes gennem behandling.

Det subjektive ansvar hænger sammen med en individualistisk samfundsfilosofi, som betragter det individuelle ansvar som en tugtelse af den onde vilje, en tænkning som er fremtrædende i den græske filosofi, senere i kristendommen og hos Kant. Formålet er dels at påvirke individernes handlinger i samfundsnyttig retning dels at beskytte individerne mod overdrevne krav fra samfundets side.

Erkendelsen af, at hensynet til "samfundsnytten" har været overbetonet i en eller et par generationer, skal ikke føre os til en regressiv bevægelse tilbage til tugthusene. Vi må vel fastholde det individuelle ansvar som betingelse for samfundslivet, men samtidigt skabe de bedst mulige sociale og psykologiske betingelser for, at individerne kan leve op til deres ansvar.

Hvilke reaktioner vi skal anerkende i fremtiden er et andet spørgsmål, herunder om frihedsberøvelse er et nødvendigt onde. Erstatningsretten er jo i det væsentlige ophævet gennem offentlige og private forsikringsordninger.

UNIVERSITET OG SAMFUND

Universiteter i nutidig forstand som uddannelsesinstitutioner på højeste niveau med kombineret forskning og undervisning indenfor flere fagområder går tilbage til 1100-tallet.

Før den tid fandtes der i tilslutning til domkirkerne, f.eks. i Paris, præsteskoler, som efterkom kirkens behov for præster. Men i tiden efter o. 1100 indtrådte to begivenheder, som skabte forudsætningerne for en ny udvikling i lærdomshistorien. For det første fik man gennem en række oversættelser adgang til den græske videnskabelige litteratur ikke mindst Aristoteles' skrifter, og man fandt en håndskrift af den romerske Corpus Juris. For det andet skete der på denne tid et økonomisk opsving - især i de norditalienske handelsbyer - i forbindelse med korstogene og den hermed følgende udenrigshandel.

Der opstod samtidigt et behov især for jurister og læger, sidstnævnte fordi der efterhånden udviklede sig et hospitalsvæsen i de europæiske lande. Præster var der et stadigt stigende behov for, og den voksende statsmagt havde behov for embedsmænd dvs. jurister.

Men det var ikke statsmagten, som skabte universiteterne. "Universitet" har heller ikke, som man kunne tro, noget at gøre med en "universel" kombination af de fem fakulteter: Teologi, humaniora, jura, medicin og naturvidenskab. De første universiteter i Bologna og Paris var "private" institutioner, uafhængige af staten og kirken og bestod kun af enkelte fag: Bologna var især en juristskole og Paris en "alternativ" teologisk uddannelse. Universitas betød en sammenslutning af lærere og studenter, som i fællesskab udgjorde en "korporation", et "laug", der havde til formål i fælleskab at dyrke og fremme lærdommen.

Universiteterne havde altså ikke fra starten noget andet formål end at fremme videnskaben for videnskabens og dens dyrkeres egen skyld. De var altså ikke indrettet af samfundets magter, staten og kirken, for at uddanne embedsmænd og andre specialister. Grundstudiet: "Artes liberales", d.v.s. de syv frie kunster: Først trivium: Grammatik ɔ: latin, dialektik ɔ: logik, rhetorik ɔ: tale og skrivekunst og efter disse "trivialfag", der svarer til

nutidens almendannende "gymnasium", kunne man gå over til quadrivium: Aritmetik, geometri, astronomi og musik. Kun de færreste kom videre til de højere fakulteter: Jura, teologi og medicin.

Senere blev universitetsinstitutionen til en kastebold i kampen mellem pave og fyrste. Og universiteterne bredte sig over hele Europa, nu som regel oprettet af staten eller kirken. Til Norden nåede universiteterne først i slutningen af 1400-tallet med universiteterne i Uppsala 1477 og i København 1479. Når Uppsala kom først skyldtes det vistnok, at svenskerne var hurtigere til at skaffe sig pavens tilladelse. Hvadenten universiteterne var statsuniversiteter privilegerede af verdslige eller kirkelige myndigheder eller private (såsom de fleste amerikanske og her i landet oprindeligt Aarhus Universitet og SUC) bevarede de et vist internt selvstyre, som var de oprindelige universiteters grundlag for at kunne udvide erkendelsen uafhængigt af de verdslige og kirkelige interesser.

Samtidigt skulle de lokale universiteter afhjælpe savnet af et hjemligt uddannelsessted for præster, embedsmænd og læger. Efterhånden som samfundsmagten styrkedes blev dette formål, som oprindeligt havde været sekundært det primære. Helt klart blev det, da den enevældige konge i 1736 oprettede en egentlig juridisk embedseksamen for at skaffe kvalificerede dommere, embedsmænd og advokater. I løbet af 1600-tallet forfaldt mange steder universiteternes videnskabelige funktion, der overtoges af akademier, på grund af universiteternes manglende evne til fornyelse. Her i landet oprettede således Christian IV i 1623 Sorø Akademi bl.a. som uddannelsessted for sine sønner og som "ridderligt akademi", men uden større og varig succes. I nutiden er i Østeuropa al forskning samlet i videnskabsakademier, medens universiteterne er rene undervisningsanstalter.

I begyndelsen af forrige århundrede blev den traditionelle kombination af forskning og undervisning ved universiteterne genindført især i Tyskland under inspiration hovedsagelig af de fremtrædende videnskabsmænd brødrene Humboldt, bl.a. på grund af den frie forsknings evne til at sikre en løbende justering af fagenes indhold og fornyelse af deres metoder.

For at løse en række praktiske opgaver med hensyn til forsyning af den voksende tekniske og økonomiske udvikling med fagligt kvalificerede medarbejdere voksede et helt nyt teknisk-videnskabeligt undervisningssystem frem med realskoler som alter-

nativ til "de lærde skoler" og tekniske og polytekniske højskoler, handelsskoler og handelshøjskoler. Samtidigt udvikledes inspireret af Grundtvig en helt ny og fri skoleform, folkehøjskolen, også i opposition til latinskolen og universitetet.

Men nu havde uddannelsen fået et helt nyt formål, et politisk formål, gennem uddannelse skulle befolkningen sættes i stand til at deltage i den politiske proces. Oplysningstidens filosoffer havde understreget demokratiets principielle grundlag i den fornuftige diskussion af meninger, hvorfor uddannelse af den almindelige befolkning er en nødvendig forudsætning for demokratiet. Den danske folkehøjskole var da også et betydningsfuldt led i den politiske modning, især af landbefolkningen, og dermed for folkestyret, som indførtes i 1849. Senere har folkeskolen og det officielle uddannelsessystem overtaget denne opgave, medens socialistiske højskoler har optrænet arbejderbefolkningen til kamp for et socialistisk samfund.

Skolen og hele uddannelsessystemet har altså fået en ny dimension. Uddannelsen skal ikke blot være almendannende og befordrende for individets lykke, den skal ikke blot skaffe samfundet kvalificeret arbejdskraft, den har også en politisk funktion, såvel derved at den skaber de åndelige forudsætninger for demokratiet, som derved at den ideologisk ændrer bevidstheden med henblik på en ny samfundsorden.

Vi har herved skitseret en række problemstillinger, som er baseret på almenfilosofiske og erkendelsesteoretiske forudsætninger, uden at disse altid erkendes og analyseres. Vi har set, at uddannelsen og altså også universiteterne kan være begrundet i en individualistisk filosofi eller antropologi: Uddannelsen har til formål at udvikle det enkelte individ, som derfor bør kunne vælge frit, hvad det vil beskæftige sig med og på hvilken måde. Ofte tilføjes udtrykkeligt eller stiltiende den liberalistiske forudsætning - som Adam Smith i 1700-tallet antog for den økonomiske teori - at de enkelte individers stræben tenderede mod at blive til størst mulig fordel for samfundet.

Denne superindividualistiske ideologi, som i den almindelige pædagogik har været fremtrædende i Rudolf Steiner Skolen og den såkaldte "radikale" frie opdragelse og pædagogik i 1930'erne, har sine rødder i Rosseaus lære om det gode menneske, som

kan føres tilbage til antikkens sofister, men fik sin åndelige blomstring i romantikken. Universitetspolitisk fik ideen også sin blomstring efter brødrene Humboldts, men historisk går tanken som nævnt tilbage til de første universiteters grundlæggels i højmiddelalderen. Det har også vist sig, at universiteterne ikke alene kan løse samfundets behov for nye videnskaber, nye metoder og nye uddannelser, når kombinationen af forskning og undervisning opløses, og når universiteternes frie status for alvor anfægtes. Forsknings- og metodefriheden er altså af betydning for samfundsudviklingen.

Spørgsmålet er blot, om det er nødvendigt, at universiteterne skal løse disse opgaver. Vi har set, at en lang række "realskoler" i forrige århundrede voksede frem og efterhånden fik status af "højere læreanstalt": Danmarks tekniske Højskole, Tandlægehøjskolen, handelshøjskolerne m.v. Og disse "højere læreanstalter" er i dag omfattet af samme styrelseslov (§ 1, L. nr. 362 af 13/6 1973) som universiteterne med ret og pligt til at meddele den højeste undervisning og til at arbejde videnskabeligt (§ 2).

For uddannelsen og hermed universiteterne kan også begrundes i samfundets interesse. Denne tankegang er naturlig for de ideologier, som er baseret på en kollektivistisk antropologi, dvs. en samfundsopfattelse som bygger på helheden og opfatter individet som en del af helheden. Denne samfundstænkning er karakteristisk for den konservative, aristokratiske opfattelse, der betragter fyrsten, staten, nationen, som bærer af suveræniteten. Det var da også den voksende statsdannelse i 1600-1700 tallet, som universitetspolitisk førte til universiteternes omdannelse til embedsmandsskoler, ligesom kirken forud for universitetsdannelsen havde taget sig af præsteuddannelsen.

Forskningen flyttes i denne periode over til forskningsakademier, således som det også er sket i nutidens socialistisk samfund, som ideologisk er beslægtet med konservatismen, for så vidt som socialismen går ud fra helheden som det primære og individet som det afledede element.

Det var derfor en ejendommelighed, at 60'ernes og 70'ernes nymarxistiske ungdomsoprør gik ind for en ekstrem individualistisk uddannelses- og universitetspolitik. Uanset at man offi-

cielt talte om undervisningens og forskningens samfundsrelevans, gik man meget stærkt ind for nødvendigheden og ønskeligheden af fri adgang til universiteterne, frit studievalg, studenterstyrede studieplaner og undervisningsaktiviteter, studenterløn og 50% studenterindflydelse for ikke at tale om "een mand een stemme", som det lød i de mest ophedede diskussioner.

Forskningspolitisk gik man også fuldtud ind for 50% fri forskningsret og 50% undervisning med fuld automatik i læreransættelsen, således at studentertallet bestemte lærerbehovet og dermed indirekte forskningskapaciteten.

At den særlige universitetsmarxisme ideologisk set står den radikale individualisme nærmere end den officielle marxisme og socialisme viser sig da også på andre områder, især på VS's anerkendelse af samme nærmest anarkistiske tilslutning til udenomsparlamentariske aktioner, fri forhandlingsret på arbejdsmarkedet og et næsten allergisk forsvar for"menneskerettigheder"og andre individuelle interesser. Det var da også en radikal undervisningsminister, som gennemførte styrelseslovgivningen for universiteterne, som anerkendte integrationsprincippet, dvs. ligestillingen af alle lærere, professorer og amanuenser, samt studenterindflydelsen med op til 50% på studiernes indhold og undervisningens indretning gennem studienævn. Som bekendt høstede han ingen anerkendelse for at have gennemført den mest liberale universitetslovgivning i verdenshistorien.

Den samme nymarxistiske ideologi udnyttede vigtige landvindinger i videnskabsteorien, som allerede i løbet af 60'erne havde kritiseret den positivistiske filosofi, der gik ud fra videnskabernes værdifrihed og fra muligheden for at udtrykke deres resultater i entydige og objektive begreber. Man må ikke glemme, at den positivistiske videnskabesteori havde et bestemt formål, idet den ønskede at beskytte videnskaberne mod de religiøse og politiske ideologier, mod kirken og den totalitære fascistiske og kommunistiske stat. For så vidt kan man sige, at den positivistiske videnskabsteori var et forsvar for en pluralistisk og demokratisk samfundsform.

Det var denne apolitiske eller politiske funktion, som blev anfægtet af Herbert Marcuse, Adorno, Horkheimer og andre tyske og amerikanske videnskabsteoretikere herunder Jürgen Habermas, hvis bog: Zur Logik der Sozialwissenschaften (1967) fik stor

indflydelse på det såkaldte studenteroprør i 1968, ligesom Marcuses bog om det endimensionale menneske. Erkendelsen af videnskabernes interessebundethed og manglende objektivitet førte til antagelsen af den ekstreme modsætning: at al forskning er politisk, og at subjektiviteten er sandheden, dvs. at der ikke findes videnskabelige metoder, som er bedre end andre.

Medens en principiel marxisme er materialistisk, eftersom den går ud fra, at bevidstheden skabes af omgivelserne dvs. samfundet, er det en idealistisk antagelse, at bevidstheden er det primære, som skaber sine omgivelser herunder samfundet. Som vi har set, var uddannelsespolitikken fra oplysningstiden og gennem det 19. århundrede baseret på ideen om, at oplysningen skulle skabe bedre og lykkeligere mennesker, som gennem oplysningen bliver sat i stand til at deltage i en demokratisk styreform. En liberal og radikal humanisme går ud fra, at menneskets fra naturens side gode anlæg kommer til deres fulde udfoldelse gennem en forudsætningsfri oplysning, idet det gode findes gennem den fuldkomne erkendelse og selverkendelse. En konservativ og socialistisk ideologi går ud fra, at overindividuelle kræfter bestemmer, hvad der er rigtigt. Romantikkens anonyme folkeånd, Hegels verdensfornuft og Marx's verdenshistorie er de kræfter, som med nødvendighed skaber samfundsudviklingen. Men disse kræfter er af diffus karakter, at de må fortolkes, og da der er tale om en "nødvendighed", f.eks. kapitalismens undergang, er der ikke noget forkert ved at optræde som fødselshjælper.

På denne måde tilsløres inkonsekvensen i på een gang at postulere det materialistiske udgangspunkt og at foretage en ideologisk indoktrinering. Mere konsekvente er de ideologier, der som venstrehegelianerne (f.eks. Habermas) mener, at det er bevidstheden, som konstituerer virkeligheden, hvorfor det er af afgørende betydning for undervisningspolitikken, herunder universitetspolitikken, at påvirke bevidstheden i den retning, som ideologien kræver. Nazismens og kommunismens undervisnings- og universitetspolitik er helt i overensstemmelse med denne pædagogiske og propagandistiske linie.

Det er enten en inkonsekvens eller et paradoks, at de studenter og lærergrupper, som i slutningen af 60'erne formulerede ideen om det politiske universitet i deres angreb på det overleverede universitetssystem, og som kaldte sig marxistiske, dels

mente, at man kunne ændre samfundet ved at ændre universitetet, dels ikke forstod, at man ved at nævne politikerne ved navn inviterede til en almindelig politisk kontrol med universiteterne. Det, som er det store og aktuelle universitetspolitiske problem for tiden,er netop i hvor høj grad universiteterne skal underkastes politisk kontrol, således som det bl.a. er sket i Sverige, hvor samfundets centrale og regionale politiske organer fuldt og helt har overtaget styrelsen og kontrollen med universiteterne.

Allerede for 10 år siden advarede jeg mod den vidtgående demokratisering af universiteterne uden garanti for kvalitet og økonomi i forskning og uddannelse. Det fuldkomne demokrati tenderer mod demokratiets ophævelse, ligesom den fuldkomne frihed fører til frihedens ophævelse, som Spinoza allerede sagde i 1600-tallet. En vidtgående medbestemmelse i grupper, som internt skal fordele fordele og ulemper, vil altid være tilbøjelige til at maximere fordele og minimere ulemper og desuden at anvende en ligelig fordelingsnorm. Forsåvidt kan man sige, at resultatet uanset motiverne af en sådan organisationsform vil tendere mod en socialistisk uddannelsespolitik.

Medens en ekstremt individualistisk politik går ud på, at individets lykke er den primære værdi, og at det derfor gælder om at give de enkelte individer størst mulig frihed til at udvikle deres egne anlæg og tilbøjeligheder, går en ekstrem socialisme ud fra, at det er omgivelserne, som skaber individerne, og at man derfor skal tilstræbe den størst mulige lighed; i uddannelsespolitikken fører denne tanke til, at alle skal lære lige meget og lige lidt. Den nu forhenværende undervisningsminister, Ritt Bjerregård, er da også mod sin benægtelse blevet tillagt udtalelsen, "at det, som ikke alle kan lære, må ingen lære".

Det er imidlertid klart her i 70'erne, at en ekstremt individualistisk og liberal universitetspolitik ikke længere er gennemførlig. Allerede ressourcemæssige hensyn fører til, at samfundet ikke kan anvende ubegrænsede midler til den højere uddannelse. Fra 1950-1975 er antallet af studenter og HF-studerende blevet 7-doblet, fra 8.000-58.000 eller fra ca. 3,5% til 25% af en årgang unge, og antallet af studerende ved de videregående uddannelser er blevet 4-doblet, fra ca.

25.000 til ca. 100.000, eller fra 4% til 20% , medens universiteternes andel dog er blevet mere end 5-doblet, fra 9.500 til 53.500. For at kunne klare denne tilgang blev der i 60'erne oprettet tre nye"universitetscentre" i Odense, Roskilde og Ålborg, medens man ikke kom rigtigt i gang med "Sydjysk Universitetscenter" i Esbjerg, inden udviklingen vendte i begyndelsen af 70'erne; foreløbig eksisterer SUC som en lokalt finansieret forskningsinstitution med et ret lavt omdrejningstal.

Ideen bag de nye centre var dog ikke blot af kapacitetsmæssig karakter. Egnsudviklingshensyn spillede ind, men også nye universitetspolitiske tanker. "Centerbegrebet" refererede sig ikke blot til den geografiske samling af forskellige uddannelser, men også til ønsket om større integration mellem forskellige typer af fag, som ikke tidligere havde været repræsenteret ved universiteterne, og større fleksibilitet, dels ved valget af fagkombinationer, dels ved afstigningen af uddannelsessystemet. Centerideen har fået en begrænset succes. I Odense har man nærmest opbygget et traditionelt universitet med et begrænset fakultetsantal, i Roskilde har man som bekendt haft store fødselsvanskeligheder, og i Ålborg har integrationen af forskellige uddannelser ført til store forskelle i lærerforsamlingen, hvoraf en begrænset del har forskningsret, nogle delvis og andre slet ikke.

Den eksisterende styrelseslov med den vidtgående medindflydelse har ikke gjort det lettere at forene en række uensartede uddannelser, eftersom den i forvejen gør det svært at foretage kvalitative ressourcefordelinger.

Der har vist sig en række andre svagheder ved det nuværende universitetssystem. Tilgangen af studieuegnede været så stor, at gennemførelsesprocenten har ligget o. 50. Tilgangen til visse studier og til de to egentlige universiteter har været stor, medens den andre steder har været lille. Herigennem er der bl.a. opstået betydelig arbejdsløshed eller risiko for arbejdsløshed især for humanistiske, psykologiske og naturvidenskabelige magistre, medens der er mangel på teologer og økonomer. Udgifterne til universiteterne tidobledes, men udgifterne til humanistiske og samfundsvidenskabelige kandidater ligger kun på ca. 100.000 kr., medens

de for naturvidenskabelige, tekniske og medicinske kandidater ligger på det 4-5 dobbelte. Forskningsressourcerne styres automatisk af undervisningsbehovet gennem lærernes forskningsret, medens samfundets behov for forskning kun i begrænset omfang kan afhjælpes gennem forskningsrådene og private fonds og virksomheder. Den udvidede studiestøtte og det større udbud af studiepladser førte ikke til en bredere social rekruttering, d.v.s. ikke et større antal "arbejderbørn" på universiteterne, men derimod en mindre selektion i de traditionelle rekrutteringslag.

Det var disse erfaringer, som fik den tidligere nævnte undervisningsminister til at tale om "socialdemokratiets misforståede uddannelsespolitik i 60'erne". I stedet igangsattes et omfattende udredningsarbejde i et centralt direktorat for de videregående uddannelser og i planlægningsråd for forskningen og de videregående uddannelser.

Som vi ved, er der foreløbig gennemført en studieregistrering, en adgangsregulering, på 20% af en årgang til de videregående uddannelser, d.v.s. såvel de lange universitets- og læreanstaltuddannelser, de halvlange læreruddannelser som de kortere videregående uddannelser. Reguleringen svarer til den hidtidige søgning, men gennemfører en faglig og regional fordeling efter kapacitet og behov.
Der er truffet beslutning om en central budgetkompetence, som betyder, at direktoratet fordeler ressourcerne mellem institutionerne og de enkelte fag ud fra en standardvurdering af behovene for undervisning på den ene side og forskning på den anden side. Universiteternes selvstyre er forsåvidt allerede ophævet, som budgetkompetencen er det væsentligste indhold heri, men man kan mene, at skaden ikke er så stor, eftersom konsistorium med dets politiske og fagpolitiske sammensætning ikke har været i stand til at træffe kvalitative, men kun magtpolitiske beslutninger.

Alvorligt er det også, at der skal budgetteres særskilt for undervisningsbehovet, som alene er afhængigt af studentertallet, medens forskningsbehovene skal vurderes ud fra centrale vurderinger af samfundets behov og institutionernes kapacitet. Allerede for flere år siden udtalte den flere gange nævnte undervisningsminister, at der "naturligvis" ikke i længden kunne være forskelle mellem forskellige lærergrupper ved centrene, og at der heller ikke kunne eksistere forskelle

mellem centrenes og universiteternes lærere.

Oversat til dansk kunne det betyde, at alle lærere ved de videregående uddannelser fra seminarier til universiteter skal have samme arbejdsvilkår, dvs. samme timetal til undervisning. "Forskningsretten" (nu 40%) for universitetslærerne afløses af en "afløsningsordning" for den, som kan skaffe sig forskningsbevillinger, sådan som man har det i USA. Det er et system som til dels sikrer, at forskningen overlades til de kvalificerede, medens undervisningen må varetages af de mindre kvalificerede. At det er tanker af den art, som overvejes, fremgår også af den omstændighed, at stillingsstrukturcirkulæret med den faste procentfordeling af opgaverne (40-50-10) er opsagt overfor AC, som er aftalepartneren. Samtidigt har der i den seneste tid været ansættelsesstop ved de humanistiske fakulteter af hensyn til en eventuel omfordeling af ressourcerne, ligesom de generelle sparerunder betyder, at universiteterne skal friholde et betydeligt antal lærerstillinger.

Også væsentlige ændringer i studieplanerne har der været sat en stopper for, medens uddannelsesrådene arbejder med planer om harmonisering af de forskellige uddannelser såvel mellem fagene som mellem institutionerne. Der har været planer fremme om at indrette en fælles grundstruktur med en 1. del, som samtidigt giver erhvervskompetence ("Bachelor") og en 2. del, som modsvarer en sædvanlig akademisk uddannelse. Formålet skulle være herigennem at tilvejebringe en bedre ressourceudnyttelse og færre studiefrafald med hvad dertil hører af personlige ulykker. Samtidigt har man indledt forsøg - bl.a. i Sydjylland - med nye kortvarige videregående uddannelser. Planerne om en udbygning af enkeltfagsstudierne, som giver ikke-studenter mulighed for at tage dele af akademiske uddannelser, og planerne om at lade folkeuniversiteterne delvist overtage denne opgave ved siden af sine egne forskningsrækker og grundkurser demonstrerer udviklingen i retning af et lavere ambitionsniveau i uddannelsespolitikken.

Der er ikke længere tale om at give ungdommen den højst mulige, men den bedst mulige uddannelse, idet man erkender, at menneskene ikke er ens udrustet intellektuelt og fysisk, og at samfundet ikke kan være interesseret i ressourceanvendel-

sen og behovet for arbejdskraft.

De højere uddannelsers og universiteternes prestige er bl.a. på grund af de store rystelser i 60'erne og 70'erne blevet så stærkt anløbet, at det er vanskeligt at tiltrække de bedste kandidater til lærerstillinger og stipendier, samtidigt med at de fleste stillinger er besat med "halvældre" yngre lærere, således at der ikke med de skrumpende budgetter bliver tale om nogen "naturlig" fornyelse af forskningsmiljøet de første 30 år. Arbejdsløshed og indkomstudligning gennem indkomstskatten fører til, at indkomstfordelene for akademikere i disse år forringes med ca. 15-20% fald i reallønnen.

Samtidigt styres ressourcerne bevidst mod kortere og praktisk betonede uddannelser, og den politiske interesse i det hele taget forskydes i retning af "restgrupperne", de grupper som har fået mindst ud af uddannelsessystemet: de uuddannede og de midaldrende.

Det er altså klart, at vi befinder os på et stadium af udviklingen af relationerne mellem universiteterne og samfundet, som præges af samfundets behov og ressourcer og mindre af individets interesser. Som vi har set modsvares denne fase af en svækkelse af forskningens vilkår, som ofte har medført, at den har søgt andre veje ved "akademier" o.lign. Men herigennem svækkes vekselvirkningen mellem forskningen og undervisningen, som er af lige stor betydning for begge funktioner. Samtidigt fører den strammere styring, og med hovedvægten lagt på samfundets behov for arbejdskraft, til en svagere mulighed for fornyelse og uddybning af vor erkendelse til skade for fremtiden.

Universiteternes problemer, således som de udviklede sig med eksplosionen i 60'erne, og som man forsøgte at besværge dem med styrelsesloven, kan måske ikke løses på anden måde end gennem en centralisering og uniformering. Men en række af de behov, som universiteterne fra starten har skullet tilfredsstille: Almendannelsen, udvidelsen af erkendelsen og fornyelsen i tænkningen og uddannelsen som følge af samfundsudviklingen, må så lige som tidligere søge andre veje: Offentlige og private forskningsakademier", private og professionsstyrede "efteruddannelser", uddannelseseksperimenter o.lign. er ikke alene en mulighed, men i vidt omfang allerede en realitet.

SUC har vel set og udnyttet nogle af disse muligheder, men de giver stof til videre eftertanke og debat.

FOLKESKOLENS FORMÅL

EVNEN TIL SELVSTÆNDIG VURDERING OG STILLINGTAGEN

Forud for den gældende folkeskolelov fra 1975 gik der en lang debat om skolens formål. Diskussionen angik ikke blot, hvad der skulle være dens formål, men også om loven i det hele taget skulle angive sit formål i en utvetydig bestemmelse, eller om dette måtte fremgå af lovens beskrivelse af skolens struktur og fagkreds.

I bemærkningerne til det oprindelige lovforslag, som blev fremlagt af en socialdemokratisk regering i 1972 (Folketingstidende 1972/73, tillæg A spalte 2945 ff.) siges det, at der er en politisk tradition for at indlede loven med en udtrykkelig formålsparagraf. I sandhedens interesse må det nævnes, at denne tradition ikke går længere tilbage end til skoleloven fra 1937 (Lov nr. 160 af 18/5 1937). Heri anføres for første gang et udtrykkeligt formål, idet det i § 1 stk. 2 siges at være: "... at fremme og udvikle børnenes anlæg og evner, at styrke deres karakter og give dem nyttige kundskaber". Og denne bestemmelse gentages i alle senere lovbekendtgørelser indtil 1975.

Men allerede den såkaldte "Rytterskoleforordning" fra 1739 indeholdt på gammel landsfaderlig vis en "præambel", hvori den enevældige konge i et på een gang ophøjet og pædagogisk sprog tilkendegav, hvad der var hensigt og mening med hans initiativ, nemlig, at "... alle, endog de fattigste børn, overalt på landet kan tilstrækkeligt undervises om troens grund samt saligheds vej, orden og midler efter Guds ord og den evangeliske kirkes sande og i børnelærdommen kosteligt forfattede lære, så og i at læse, skrive og regne".

Allerede forordningerne om købstadsskolen og om almueskolen på landet fra 1814 er mere tilbageholdende med at udtale sig om kongens hensigt eller reglernes formål, hvilket måtte være to sider af samme sag i en enevældig stat. Det siges blot i almindelighed, at øjemedet er, at "Eleverne til sin Tid kan gavne Borgersamfundet som Handlende, Kunstnere eller Haandværkere", og at "Statens tilvoksende Ungdom betimeligvis lærtes at kiende, hvad enhver skylder Gud, sig selv og Andre, og hvorledes han, ved retteligen at bruge

sine Evner, kunde blive gavnlig for Borgersamfundet".

Med skoleloven af 1855 var vi vokset ud af enevælden og ind i en demokratisk forfatning, der jo var baseret på folkeviljen, og som derfor ikke behøvede nogen særlig forklaring i en præambel eller en formålsparagraf; denne linie fortsættes over loven fra 1899 og frem til 1937.

Men lovens formålsangivelse er ikke blot en oplysning til forældrene om det, som skolen agter at gøre ved børnene. Ved at blive optaget i lovteksten og ikke blot henvist til lovens motiver får formålsbestemmelsen en særlig retlig status som forpligtende regel i modsætning til vejledende fortolkningsregel. Det siger sig selv, at en formålsbestemmelse bliver af mindre praktisk betydning jo mindre præcist og detailleret den er formuleret, medens den til gengæld i så fald heller ikke kommer til at hæmme den nærmere udformning og udvikling i skolevæsenet.

Når vi ser på de gamle enevældige forordninger, er det tydeligt, at det er det religiøse og samfundsgavnlige, der er hovedsagen. Med en god kristelig og praktisk skoleuddannelse kunne kongen få nogle bedre undersåtter. Denne tankegang modsvarede den herskende samfundsfilosofi, som netop lagde hovedvægten på den økonomiske politik, som styrkede staten indadtil og udadtil, der såkaldte merkantilisme. Men samtidigt var den herskende naturretlige moralfilosofi indrettet på, at den enkelte ikke alene havde pligter overfor Gud og samfundet, men også derfor overfor sig selv. Det er ikke uden grund, at denne periode ofte identificeres med oplysningstiden, hvis mål netop var at styrke samfundet ved at uddanne, oplyse og gavne de enkelte borgere.

Oplysningstidens naturretlige filosofi fører da også overalt i Europa frem mod en demokratisk samfundsform, først i USA i 1776, senere i Frnakrig 1789, her i landet i 1849. Der er da også grund til at fremhæve skolereformerne i 1700- og 1800-tallets begyndelse som grundlaget for den demokratiseringsproces, der sætter sig igennem i løbet af det 19. århundredes Europa.

Og her er vi så fremme ved den nuværende formålsparagraf, der ikke nøjes med som den tidligere fra 1937 at henvise til udviklingen af børnenes evner og karakter og til kundskabsmeddelelsen som folkeskolens formål, men som tillige henviser til den fremtidige medleven og medansvar i et demokratisk samfund, og derfor endvidere til evnen til selvstændig vurdering og stillingtage

Ved at inddrage disse elementer i lovens formålsangivelse forpligter man skolen til at undgå enhver form for indoktrinering, og en skole eller en lærer, som handlede i strid med en sådan forpligtelse, ville utvivlsomt kunne drages til ansvar herfor. Iøvrigt er det vanskeligt at forestille sig, at de særlige formålsangivelser skulle kunne få særlige retlige konsekvenser, men udelukkes kan det dog ikke, at den meget vide formålsbeskrivelse giver administrationen meget frie hænder til nærmere at udfylde lovens rammer og fagenes indhold.

Især § 2, 3. stk. kan legitimere snart sagt hvad som helst af aktiviteter og undervisningsformer under henvisning til, at de har til hensigt at fremme elevernes demokratiske sindelag og evne. Med en formålsbestemmelse, der begrænsede sig til kundskabsmeddelelse og udvikling af de intellektuelle og fysiske anlæg, var der sat snævrere grænser for administrationens muligheder for at indarbejde holdninger. Men som vi vil huske, indeholdt den tidligere lovgivnings kortfattede formålsbestemmelse også en henvisning til karakterdannelsen, uden at det dog var præciseret, i hvilken retning karakteren skulle dannes.

Det fremgår dog forudsætningsvis, at det snarere er de gamle dyder såsom disciplin, troværdighed, pligtfølelse o.s.v., end de nye "demokratiske", såsom lighedsfølelse, hensyntagen og tolerance og trivsel, som kan udledes ikke alene af den gældende lovs formålsbeskrivelse, men også af struktur og fagbeskrivelsen. Forarbejderne udtaler f.eks., at kravet om forberedelse til medleven i et demokratisk samfund fører til, at der skal gives en udførlig samtidsorientering, at der skal lægges vægt på elevernes medbestemmelse, at man skal virke for udjævning af de sociale, miljømæssige og psykologiske skel i befolkningen, og at der skal lægges vægt på trivslen.

Loven drager selv nogle konsekvenser af denne binding til samfundets "demokratiske" principper. F.eks. har enhedsbeskrivelsen til formål at fremme følelsen af lighed, fællesskab og tolerance, ligesom fagudvalg og forlængelse af skolepligten m.v. har til formål at give eleverne lige muligheder for fortsat uddannelse. Forarbejderne erkender dog, at loven også har til formål at fremme det enkelte individs alsidige udvikling og trivsel såvel intellektuelt som følelsesmæssigt; men denne "individualisering", siges det, må ske gennem "pædagogisk differentiering",d.v.s. individuelt stofvalg

eller individuel optræning. Dog er der mulighed for et ikke ringe tilvalg og fravalg af timer og fag, ligesom der er mulighed for at etablere kursusopdelt undervisning.

Spørgsmålet er nu, om dette dobbeltformål: samfundstilpasningen og individudviklingen kan realiseres, og om loven har valgt den rette metode til at nå disse formål.

I den politiske teori har det altid været erkendt, at en demokratisk styreform forudsætter et mål af frihed og lighed. Allerede Aristoteles (384-323 f.K.) udtalte, at vanskeligheden ved herskere er at sikre sig, at de er alle andre overlegne, og at et flertal af mennesker er bedre beskyttet mod at blive korrumperet af magten end en enkelt. Derfor finder han, at alle principielt bør have lige andel i styret, men på betingelse af, at de er frie og ikke handler mod loven. "Hvor den almindelige lov ikke hersker", siger han, "men mængden hersker gennem beslutninger, dér bliver demokratiet despotisk, idet den bliver forført af demagoger på samme måde som tyrannen af smigrere".

Derfor var det faktiske demokrati i Athen også et demokrati med modifikationer, idet kun frie voksne mænd af ren attisk afstamning havde stemmeret, og ikke slaver (ca. 10%) kvinder og fremmedfødte. Så det var en meget begrænset del af den faktiske befolkning (på ca. 200.000), som havde formel indflydelse på beslutningerne, og som det fremgår af Aristoteles' beske bemærkninger om de folkeforsamlinger, som var udtryk for byens direkte demokrati, kan der manipuleres med en sådan forsamling, hvis den ikke består af personer, som har indsigt i de forhold, der skal afgøres, og som i denne situation skal følge almindelige regler, som sikrer samfundet fælles interesser.

Aristoteles var da også helt på det rene med, at monarkiske og aristokratiske styreformer under andre samfundsforhold end dem, der modsvarer demokratiets betingelser, er både nødvendige og rigtige. Under primitive økonomiske og sociale forhold med en tilsvarende begrænset uddannelse og oplysning af befolkningen, er der ingen plads for et demokrati, og der vil henholdsvis et monarki eller elitestyre bedre tjene samfundets d.v.s. hele befolkningens interesser.

Det er også karakteristisk, at tanken om et folkestyre først opstår i de bystatssamfund, som udvikler sig i Middelhavsområdet i det 5. århundrede f.K. hhv. i Palæstina, i Grækenland (Ath

og i Italien (Rom). Det karakteristiske for disse bystater er deres økonomiske overskud, der skyldes en arbejdsdeling mellem landbrug, håndværk, handel og søfart, et overskud som kan kanaliseres gennem penge, som igen kan financiere en klasse af "uproduktive" individer: lærere, kunstnere og videnskabsmænd. Demokratiet forudsætter altså fysisk et urbaniseret samfund med en betydelig arbejdsdeling for derigennem at skaffe et økonomisk overskud, der kan investeres i dets åndelige forudsætning: oplysning og uddannelse.

De klassiske demokratier forfaldt ligesom de verdensriger, der opslugte dem (henholdsvis det hellenistiske og det romerske), til dels på grund af den ideologi, som var beslægtet med demokratiet som politisk styreform. Den gamle kollektivistiske menneskeopfattelse, som hører sammen med de primitive slægtssamfund, afløses i bysamfundet af en individualisme, som udpeger individet som samfundets grundlag og mindste enhed. Denne individualisme, der udvikler en form for lighedstænkning, må tage afstand fra slaveriet, hvis afskaffelse er medvirkende til sammen med klimatiske forhold og mangel på moderne teknologi og store folkevandringer at nedbryde det økonomiske grundlag for civilisationen.

Paradoksalt nok overtager kirken gennem hele middelalderens barske tidsalder rollen som forvalter både af kulturen og individualismen, som overleveres til det verdslige samfund, da Europa efter de store opdagelser i 1400-tallet kan begynde at oparbejde det nye overskud i økonomien, som skaber mulighed for en ny urbaniseret samfundsform. I løbet af 1600- og 1700-tallet vokser en ny bybefolkning frem, der udformer en fornuftsfilosofi (naturretslære). Den var grundlagt af hollænderen Hugo Grotius i begyndelsen af 1600-tallet, som påny finder grundlaget for samfundsdannelsen i de enkelte individer og deres "samfundskontrakt". Som tidligere nævnt var "oplysningstiden", som denne periode også kaldes, vel formelt præget af statens interesser og af enevældige konger, men i realiteten foregik en forskydning af den politiske og kulturelle magt fra det gamle adelsaristokrati og til det nye velhavende borgerskab.

Demokratiets teoretikere (Locke, Montesquieu, Rosseau og Kant) var enige om, at samfundets vigtigste opgave er at afstemme individernes frihed med samfundets interesser efter almindelige regler, således at demokratiet ikke udvikler sig til despoti. Den "san

fællesvilje" måtte manifistere sig gennem en "fornuftig debat mellem oplyste mennesker", og samfundsmagten måtte af hensyn til den gensidige kontrol fordeles mellem en lovgivende, en udøvende og en dømmende magt. Som nævnt var det derfor en politisk opgave at uddanne befolkningen til at kunne tage selvstændig og fornuftig stilling til samfundets problemer, idet man gik ud fra, at det principielt var muligt ad fornuftens vej at finde sådanne løsninger. Den danske rytterskoleforordning fra 1739 må som nævnt ses som det første udtryk for denne tankegang, som fortsætter med 1800-tallets lovgivning til og med enhedsskolelovgivningen omkring århundredskiftet.

I løbet af 1800-tallet blev det imidlertid klart, at der ikke fandtes en "fornuftig fællesvilje", men at individer og samfundsgrupper havde forskellige interesser. Demokratiets opgave måtte altså være gennem flertalsafstemninger at skabe den lovgivning, som er mødepunktet mellem samfundsgruppernes interesser. De politiske afgørelser måtte på befolkningens vegne træffes af repræsentanter i parlament og kommunalbestyrelser, idet valgretten til disse forsamlinger efterhånden udviklede sig til at blive en lige og almindelig valgret for alle voksne personer.

Den politiske kamp i slutningen af forrige århundrede mellem venstre, der repræsenterede især bønder og arbejdere, og højre, som repræsenterede godsejere, embedsmænd og byernes borgere (provisorietiden) afspejlede dels interessemodsætningerne mellem de besiddende og de ikke-besiddende grupper, men til dels også modsætningen mellem de veluddannede og de mindre veluddannede. Højskolebevægelse, andelsbevægelse, fagbevægelse, religiøse og åndelige bevægelser var medvirkende til i denne periode at skabe det åndelige og organisatoriske grundlag for systemskiftet i 1901, som principielt anerkendte folkeflertallets ret til at danne regering. I denne forbindelse må man heller ikke overse den helt afgørende betydning som den forbedrede og obligatoriske skolegang havde for denne udvikling.

Medens 1700-tallets oplysningsfilosoffer betonede "samfundsnytten" og "fornuften", var det et anliggende for romantikken i begyndelsen af 1800-tallet at betone individets frihed og følelsernes ret; "Det hele menneske" var den betegnelse, som en senere tid l givet denne menneskeopfattelse, der betoner mennesket som både indi·

og samfundsvæsen med såvel følelse som forstand. Den enkeltes lykke bliver et ideal, som efterhånden konkurrerer med samfundsnytten og den fornuftige Interesse. Det siger sig selv, at der er mindre plads for hensyntagen til individernes lykke i jo højere grad det er nødvendigt at opprioritere samfundets interesser og de livsvigtige behov. Derfor var denne tankegang udsigtsløs som folkeligt krav, da samfundet kun kunne forsyne hovedparten af befolkningen med et eksistensminimum, og da industrialiseringen i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede stillede store investeringskrav.

Som tidligere nævnt er demokratiseringen et velstandsfænomen, for så vidt som der må være et overskud i økonomien til at finansiere et uddannelsesapparat, og denne udvikling forudsætter som nævnt en arbejdsdeling, der paradoksalt nok tenderer mod at ophæve grundlaget for demokratiet, der er baseret på en fælles vilje og en fælles erfaring. Medens den fattige og uvidende almue ikke kan deltage i en fornuftig politisk proces, som derfor overlades til en veduddannet elite, vil den økonomiske udviklingsproces med en stigende arbejdsdeling kræve en voksende specialuddannelse og dermed en aftagende mulighed for individerne til at overskue samfundets komplicerede problemer. Medens et stigende uddannelsesniveau skaber et voksende behov for medindflydelse, vil beslutningsprocessen stille større og større krav til viden og sagkundskab.

Her står vi ved et dilemma, som er det største politiske problem i nutiden: Et stigende krav om legitimation af samfundsmagten i den folkelige medbestemmelse, modsvares af en aftagende mulighed for de enkelte individer for at kunne deltage i beslutningsprocessen.

Vi har i det 18. og 19. århundrede ud fra ideelle og reelle interesser udbygget et skolevæsen og en folkelig oplysningsvirksomhed for på denne måde at udrydde almuen med dens uvidenhed, passivitet og ansvarsløshed. Spørgsmålet, som jeg vil stille er, om vi er ved at skabe en ny almue på et højere niveau.

Jeg har ved flere lejligheder mindet om Spinozas tesis om, at den fuldkomne frihed, er frihedens ophævelse, og at det fuldkomne demokrati er demokratiets ophævelse. Hvis ikke friheden begrænses af andres lige ret til frihed efter en almindelig regel, vil de stærke udnytte de svage, og hvis demokratiet ikke tilsvarende begrænses af hensyn til samfundets interesser i henhold til almindelig

regler, vil demokratiet blive til "de højttalendes terror" eller et bureaukratisk elitestyre. Jeg har fra starten forudset, at styrelsesloven for universiteter og højere læreanstalter ville udvikle sig på denne måde. Man kan have forskellig opfattelse af, om vi har gennemgået det første stadium som følge af den vidtgående delegation af beslutningskompetencen til organer med begrænset faglig kompetence, men ingen kan vist være i tvivl om, at vi i hvert fald har nået det andet. Universiteternes selvstyre er efterhånden en sandhed med så mange modifikationer, at de såkaldt styrende organer efterhånden har fået karakter af samarbejdsudvalg uden reel indflydelse på beslutningerne, som træffes i direktorat, ministerium og diverse udvalg.

Overfører man denne model på samfundet som helhed, således som forfatteren Svend Aage Madsen gør det i sin bog: Se Dagens Lys, får vi et skræmmebillede af et historieløst, præstationsfjendtligt palaverdemokrati, hvori alle problemer er ryddet af vejen til fordel for en altomfattende bedøvende trivsel. Hver morgen vågner borgerne op i en ny seng med en ny partner, en ny familie og en ny beskæftigelse. Gårdsdagens oplevelser er glemt, og man tager uhildet fat på en ny dags opgaver, som i det væsentlige består i at deltage i møder og diskussioner om emner og problemer uden praktisk interesse, idet hele tilværelsen i forvejen er styret i overensstemmelse med et program, som er kodet ind i "Madam Datam", som betjenes af en lille flok specialister. Iøvrigt er udviklingen gået i stå som følge af den konsekvente undertrykkelse af begreber som nysgerrighed, konkurrence, præstationstrang, magtbegær, penge og ejendomsret. Når fortiden udryddes, forsvinder også følelsen af identitet og personligt ansvar.

Svend Aage Madsen kommer næsten til at sige, at et samfund bygget på en ideologi bestående af lige dele lighed og trivsel med nødvendighed fører til åndelig, fysisk, økonomisk og teknisk afmagt. Når specialisering og kreativitet afløses af "tværfaglighed" og "middelmådighed", bliver menneskene måske mindre utilfredse og misundelige, men til gengæld skaber de ingen "fremskridt".

Mit spørgsmål i relation til skolens formål og faktiske virkelighed formuleres således: Er det muligt på een gang at opøve elevernes udvikling til den selvstændighed i vurdering og stillingtagen, som er forudsætningen for en reel deltagelse i et demokratisk samfunds beslutningsproces, og samtidigt at fremme lighed og trivsel gennem enhedsstruktur, "tværfaglighed", "projektorienteret"

arbejde og "gruppearbejde".

I motiverne til loven kommer den daværende socialdemokratiske undervisningsminister næsten til at sige, at skolens "overordnede" formål er at fremme elevernes"sociale udvikling, herunder deres tolerance og medmenneskelige forståelse, deres evne til samarbejde og samvær med andre og følelse af samhørighed med den gruppe, de tilhører." Lidt senere siges det danske vist i en hypotetisk form, at-"alle børn skal nå de samme mål og så vidt muligt lære lige meget". Hun har altid benægtet at have sagt, "at det ikke alle kan lære, må ingen lære". Men en myte om et sådant program kan uden vanskeligheder indlæses i det refererede "hovedformål", og myten er jo ofte mere sand end virkeligheden!

I konsekvens af det "sociale" mål for skolens virksomhed, har man i det væsentlige "integreret" de empiriske fag til det "tværfaglige" begreb "orientering" og omdannet historieundervisningen til "samfundsorientering". Metodisk har man lagt afgørende vægt på gruppearbejde ("praktisk træning i demokratiske beslutningsprocesser") og motivation ("trivsel på arbejdspladsen" og "lystbetonet interesse").

Det kan med rimelighed betvivles, at beskæringen af det historiske perspektiv på tilværelsen er foreneligt med en reel forståelse af nutidens forhold, og dermed også af de muligheder for den fremtidige tilværelse, der står til rådighed. Først når man har to punkter, er man i stand til at tegne en linie og d.v.s. projisere sig ud i fremtiden.

Det er også et spørgsmål, om der er grundlag for en reel forståelse af nutidens forhold, når der lægges så stor vægt på syntesen og "forståelsen" i form af "tværfaglig orientering", at analysen og beherskelsen af kendsgerninger og indre faglige sammenhænge trænges i baggrunden. Lige så vidt som "forståelse" er muligt uden beskrivelse af de kendsgerninger, hvorpå forståelsen beror, lige så lidt er det muligt at være "kritisk" ("selvstændig i vurdering og stillingtagen"), hvis man ikke har et præcist kendskab til de forhold, man vil kritisere.

Det er da også en erfaring, man, så vidt jeg forstår, har gjort, at eleverne er blevet mere frigjorte og bedre talende, men at sproget til gengæld er blevet mere upræcist og stereotypt; ("ligesom", "på en eller anden måde", "sådan set", "føle" i stedet for tænke, "du" i stedet for "man", "omkring", "køre", "enorm") Til gengæld har man ikke lagt så megen vægt på stavningen og

tegnsætningen, og det er, så vidt jeg igen er orienteret, en kendsgerning, at mange vel staver bedre end tidligere, men at der til gengæld også er mange, som staver ringere til trods for den forlængede skoletid. Det er en erfaring, som jeg selv mener at have gjort også i universitetsundervisningen. Begge dele er udtryk for bevægelsen fra analysen mod syntesen, og altså fra en reel forståelse mod en praktisk færdighed.

Jeg har i forskellige sammenhænge advaret mod denne udvikling, eftersom det stadig er en uomtvistelig sandhed, at kun det klart tænkte kan siges klart, sprog og tanke er to sider af samme sag. Jeg har også advaret mod nedprioriteringen af det, som (pejorativt) kaldes "paratviden" til fordel for"forståelsen". For det første er det ikke muligt virkeligt at forstå og fortolke tekster eller forhold i samfundet eller omverdenen, hvis man ikke behersker disse kendsgerninger. Kritikken udarter uden indsigt let til almindelig utilfredshed eller kværulance. For det andet vil forståelsen ofte senere melde sig, hvis man i forvejen har indlært et sæt kendsgerninger.

Især i den juridiske undervisning er det en erfaring, at en præcis indlæring af vigtige lovtekster er en forudsætning for fortolkningen og forståelsen af lovens formål og funktion, men det er vist en almindelig erfaring, at den forkætrede indlæring af "salmevers" og "kongerækker" for mange senere har været grundlaget for en dybere forståelse for digtene og den heri nedlagte livsvisdom og for historiske dateringer og sammenhænge.

Og når vi så endelig kommer til motivation og gruppearbejde, må der sættes et spørgsmålstegn ved disse begrebers evne til at stimulere selvstændighed og ansvar. Pligten til motivation fra skolens side udvikler sig nemt til et krav om underholdning fra elevernes side, og den holdning at svigtende resultater altså må være skolens og ikke elevens eller forældrenes fejl. I det hele taget ser vi i nutiden en stigende tilbøjelighed til at fritage det enkelte individ for ansvaret for sine "onde" gerninger og at henvise til "det her samfund", som derfor må ændres. Der er utvivlsomt meget, der kan ændres, og der kan findes mange forklaringer på individernes uønskede adfærd i uheldige samfundsforhold, men henvisningen til miljøet kan ikke undskylde forkerte handlinger, som altid må være undergivet den enkeltes ansvar. Kravet om samfundsændringer har i vide kredse udviklet sig til en trylleformular

eller et ritual, som ganske stereotypt anvendes som legitimation for asocial adfærd.

På samme måde vil gruppearbejdet gøre det muligt for enkeltindivider at unddrage sig sin andel af arbejdet, ligesom det er umuligt både for eleven selv og for omgivelserne at prøve den enkeltes præstationsevne og kundskabsniveau. Sammenhængen mellem præstation og ansvar bliver nødvendigvis slækket, ligesom præstationslysten naturligvis også kan hæmmes, når præstationen ikke erkendes og belønnes.

Der ligger naturligvis en betydelig teoretisk værdi i disse pædagogiske principper, men man må som nævnt spørge, om det er muligt på een gang at fremme disse "sociale" formål, og at skabe et reelt grundlag for selvstændighed og ansvar og dermed for en reel deltagelse i demokratiske beslutningsprocesser? Man kan også spørge, om ikke demokratiseringsprocessen bliver sin egen værste fjende?

Jeg vil nøjes med her at stille disse spørgsmål, som må være udgangspunktet for den følgende diskussion. Jeg vil naturligvis ikke påstå, at skolen, dens struktur og undervisningsformer alene er ansvarlig for den stigende passivitet og uansvarlighed i samfundet. Skolen er også her et spejl af samfundet TV har utvivlsomt haft stor betydning for udviklingen af den passive modtagelse af påvirkninger og for den svigtende analytiske evne og den sproglige forarmelse. Sagen er jo den, at billederne modtages og bearbejdes af den højre stumme hjernehalvdel, medens den analytiske og sproglige hjernehalvdel kan holde sig en mindre velfortjent pause.

Men også den almindelige teknologiske og administrative udvikling i samfundet stiller som sagt så store krav til effektivitet og professionalisme, at den almindelige borger mister overblikket og reagerer med ligegyldighed eller frustration. De såkaldte "protestpartiers" og de mange "folkebevægelsers" vækst i de senere år står i omvendt forhold til medlemstallene for de etablerede politiske partier, men i ligefremt forhold til erhvervs- og interesseorganisationernes vækst, og er udtryk for en dybtgående utilfredshed med samfundsforholdene, men samtidigt en svigtende forståelse for eller accept af sammenhængen i tilværelsen og den samfundsmæssige solidaritet.

Skolen kan ikke løse disse problemer alene. På den anden side ved vi af erfaring, at skolereformer altid 20-30 år senere fører til samfundsmæssige ændringer. Derfor er det betydningsfuldt at indlede en dybtgående debat om folkeskolens fremtid, og den må naturligvis begynde med en diskussion om dens formål. Det er fortjenstfuldt, at Lærerhøjskolen benytter sit 125 års jubilæum til at sætte denne proces i gang.